नित्यलीलास्थगोस्वामिश्रीमज्जीवनेशप्रभूणामिच्छानुसारेण

श्रीमद्वल्लभाचार्यग्रन्थरत्नमालायां ग्रन्थरत्नाङ्कोऽष्टमः ।

श्रीमदखण्डभूमण्डलाचार्यवर्यश्रीकृष्णवदनविरहवैश्वानरावतार-

श्रीश्रीमद्वल्लभाचार्यप्रादुर्भाविताया

श्रीमच्चतुर्थप्रस्थानश्रीमद्भागवतशास्त्रदशमस्कन्ध-

सुबोधिन्यां

प्रथमजन्मप्रकरणाध्यायद्वयी

श्रीटिप्पण्यादिसकलसामग्रीसमेता

श्री६मद्गोस्वामिवर्यरणच्छोडलालमहाराजाधिराजानां समाश्रयेण

मगनलालहरिकृष्णशास्त्रिभ्यां संशोध्य

मुम्बापुर्यां निर्णयसागरयन्त्रालये सम्मुद्र्य

प्रकाशिता ।

श्रीमद्वल्लभाब्दाः ४४८. वैक्रमसंवत् १९८३.

मूल्यं सपादमुद्रिका ।

श्रीनवनीतप्रियो जयति ।

श्रीभागवतपीयूषसमुद्रमथनक्षमाय नमः ।

श्रीटिप्पणी-प्रकाश-लेख-योजना-कारिकाव्याख्यादिभिर्विभूषिता

गुर्जरानुवादयुता च

श्रीभागवतप्रतिपदमणिवरभावांशुभूषितमूर्तिश्रीमद्वल्लभाचार्यचरणविरचिता

श्रीमद्भागवतदशमस्कन्धसुबोधिनी ।

(जन्मप्रकरणम्)

श्रीसुबोधिनीकारिकाः ।

नमामि हृदये शेषे लीलाक्षीराब्धिशायिनम् ॥

श्रीगोपीजनवल्लभाय नमः ।

(१) श्रीप्रभुचरणविरचिता श्रीटिप्पणी ।

नमः श्रीकृष्णपादाब्जतलकुङ्कुमपङ्कयोः । रुचे यदरुणं शश्वन्मामकं हृदयाम्बुजम् ॥ १ ॥

श्रीनिःसाधनजनोद्धारकाय नमः ।

(२) श्रीपुरुषोत्तमचरणप्रणीतः श्रीसुबोधिनीटिप्पण्योः प्रकाशः ।

नमामि श्रीमदाचार्यचरणाब्जरजांस्यहम् । लाभाभिलाषमात्रेण येषां कृष्णः प्रियो भवेत् ॥ १ ॥

अग्रेस्तनूजं ननु जन्तुहेतोराविष्कृतस्वं सततं प्रणम्य ।

दृष्ट्वा तदाज्ञां च विचारयेऽहं सुबोधिनीस्थानगमान्पदार्थान् ॥ २ ॥

श्रीगोवर्धनधारिणे नमः ।

(३) श्रीमद्वल्लभमहाराजकृतः श्रीसुबोधिनीलेखः ।

यत्कृपादृष्टिपातेन भावार्थो हृदि भासते । तानहं श्रीमदाचार्यान्नमामि करुणाकरान् ॥ १ ॥

नुमः शयितगोपीशलीलाब्धिहृदयान्प्रभून् । ततः श्रीकृष्णपादाब्जतलरुग्रक्तमानसान् ॥ २ ॥

श्रीयशोदोत्सङ्गलालिताय नमः ।

(४) श्रीमद्दीक्षितलालुभट्टयोजिता श्रीसुबोधिनीयोजना ।

श्रीगोवर्द्धनधारिणं शुभकरं शृङ्गारमूर्तिं भजे, वन्दे नन्दपुराणपुण्यफलितं श्रीबालकृष्णं प्रभुम् ।

श्रीमद्वल्लभविट्ठलेश्वरविभू ध्यायामि सद्वन्दितौ, कुर्वे तत्कृपया निरोधविवृतौ सन्देहविध्वंसनम् ॥१॥

श्रीरासरसिकाय नमः ।

(५) भगवदीयनिर्भयराममिर्मिता श्रीसुबोधिनीकारिकाव्याख्या ।

श्रीकृष्णास्यवचो वन्दे दुर्बोधं विदुषामपि । तद्व्याख्यातृवचो वन्दे तत्सुबोधत्वसाधनम् ॥ १ ॥

सुबोधिन्याः समुद्धृत्य प्रायः सकलकारिकाः । तत्र पूर्वं निरोधस्था विवृणोमि समासतः ॥ २ ॥

(१) श्रीप्रभुचरणविरचिता श्रीटिप्पणी ।

पितृपदसरसिजनतिततिविनिहतविश्वाशुभैर्निरोधस्य । विवृतौ संशयवंशच्छेदः श्रीविट्ठलैः क्रियते॥२॥

दशमस्कन्धविवरणं चिकीर्षवोऽत्र स्कन्धार्थरूपोऽपि भगवानेवेति ज्ञापनाय तद्रूपं तं नमस्यन्ति **नमामीति** । 'निरोधोस्यानुशयनमात्मनः सह शक्तिभि'रितिवाक्यात् तद्रूपं तं विवृण्वन्तो, यथा नारायणो दास्योपयोगिशय्यादिसर्वार्थरूपत्वेन प्रभोः शेषभावं प्राप्तत्वेन तत्त्वेनैव प्रसिद्धे वेदात्मकत्वेन प्रमाणरूपे शेषे लक्ष्म्या सेव्यमानः क्षीराब्धौ शेते, तथा सर्वात्मभावेन दासत्वं प्राप्तत्वेन शेषरूपेऽस्मद्धृदये पुष्टिरसप्रेप्सुपेयोऽत्यन्तागाधो यो लीलाक्षीराब्धिस्तत्र शयानत्वेनान्यत्र गतिरहितो यस्तं नमामीत्यर्थः । लक्ष्मीसहस्रैस्तल्लीलाभिश्च सेव्यमानं चतुःषष्टिकलानिधिं तद्रसपोषणेऽति-

(२) श्रीपुरुषोत्तमचरणप्रणीतः श्रीसुबोधिनीटिप्पण्योः प्रकाशः ।

तत्र पूर्वं टिप्पण्याम् । तत्र प्रथमश्लोके **नम** इत्यादि । श्रीश्च कृष्णश्च श्रीकृष्णौ तयोः पादाब्जतलकुङ्कुमसंबन्धिनौ यौ पङ्कौ तयो **रुचे नमः** । अत्रोभयोः परस्परसंबन्धेन सात्त्विकभावात् कुङ्कुमस्यार्द्रतां गतत्वेन पङ्कभावः । वैलक्षण्यबोधनार्थं द्विवचनम् । हृदयाऽरुण्यजनकतायां विशेषाभावात् रुच इत्येकवचनश्च बोध्यम् ॥ १ ॥ **पितृपदे**त्यग्रिमश्लोके कान्तिच्छन्दः । यस्यामार्यायामक्षरेषु षोडश गुरूणि पञ्चविंशतिलघूनि एवमेकचत्वारिंशदक्षरा कान्तिरिति पिङ्गलप्रदीपे तल्लक्षणात् । **विनिहतविश्वाशुभैरि**ति । विशेषेण निहतं विश्वेषां स्वीयानामशुभं यैरित्यर्थः । नमामीत्यस्याभासे **स्कन्धार्थरूपोपि भगवानेवे**ति । अपिशब्दात्तत्कर्तृत्वमपि संगृह्यते । **तद्रूपं त**मिति । स्कन्धार्थकर्तृत्वे सति स्कन्धार्थरूपम् । अत्रेदं विचार्यते । मूलस्थनिरोधलक्षणगतमनुशयनपदं भावव्युत्पत्त्या द्विती-

(३) श्रीमद्वल्लभमहाराजकृतः श्रीसुबोधिनीलेखः ।

दशमस्कन्धे **नमामी**त्यत्र । लीलायामस्मद्धृदये प्रकटायां शायिनं तदनुरूपतया तत्परतया स्थितम् । यैव लीलाऽस्माभिर्भाव्यते तामेव कुर्वन्नस्मद्धृदये प्रकटो भवति । "यद्यद्धिया त उरुगाय विभावयन्ति तत्तद्वपुः प्रणयसे सदनुग्रहाये"तिवाक्यादितिभावः । अत्र शयनपदार्थः स्थितिरिति टिप्प-

(५) भगवदीयनिर्भयरामनिर्मिता श्रीसुबोधिनीकारिकाव्याख्या ।

टिप्पणीलेखमाश्रित्य प्रकाशं पौरुषोत्तमम् । गोस्वामिवल्लभीयं च किञ्चिद्वक्तुं समुत्सहे ॥ ३ ॥

श्रीमदाचार्यवर्या दशमस्कन्धविवरणं चिकीर्षवोऽत्र स्कन्धार्थरूपोऽपि भगवानेवेति ज्ञापनाय स्कन्धार्थरूपं भगवन्तं नमस्यन्ति **नमामी**ति । सर्वात्मभावेन दासत्वं प्राप्तत्वेन शेषरूपेऽस्मद्धृदये यो लीलाक्षीराब्धिस्तत्र शायिनं, लक्ष्मीसहस्रैस्तत्तल्लीलाभिश्च सेव्यमानं, कलानिधिं पूर्णं पुरुषोत्तमं नमामि । अत्र लक्ष्मीसहस्राणि च लीलाश्च ताभिर्लक्ष्मीसहस्रलीलाभिरितिद्वन्द्वसमासः । लक्ष्मीसहस्राणां लीला इति तत्पुरुषाश्रयणे तु लीलाक्षीराब्धिशायिनमित्यत्रोक्तलीलापदेन प्रभुलीलामध्यपातिनायिकानामपि प्राप्तत्वात्पुनस्तदुक्तिरनुपपन्ना स्यादिति व्याख्यातं टिप्पण्याम् । तथा च लीलाक्षीराब्धिशायिनमित्यत्र लीलापदेन सामान्यतो लीला विवक्षिता । लक्ष्मीसहस्रलीलाभिरित्यत्र तु लक्ष्मीसहस्रपदेन स्वरूपेण सेवा, लीलापदेन कटाक्षादिरूपाभिर्लीलाभिः सेवेति विशेषलीला विवक्षितेति न पुनरुक्तिः । मूले "निरोधोऽस्यानुशयन"मिति शयनपदोक्त्या नारायणे शयनं प्रसिद्धमिति नारायणधर्मसाम्यमाचार्यैर्निरूपितम् । अत्र टिप्पण्यामनुशयनशब्दार्थो द्विधा स्वीकृतः । भावव्युत्पत्तिपक्षे तत्तल्लीलानुरूपा स्थितिः ।

लक्ष्मीसहस्रलीलाभिः सेव्यमानं कलानिधिम् ॥ १ ॥

(१) श्रीप्रभुचरणविरचिता श्रीटिप्पणी ।

चतुरम् । अथवा स्वांशकलानिधानत्वेन पूर्णं पुरुषोत्तममित्यर्थः । एतेन नारायणाद्वैलक्षण्यमुक्तं भवति । तत्रैका लक्ष्मीरत्रापरिमितास्ताः । तत्र क्षीराब्ध्यधिकरणके शेषे शेते, अत्र तु हृदयात्मकशेषाधिकरणकलीलाक्षीराब्धौ शेते । अत्रेदमाकूतम् । सर्वात्मभाववति हृदये सततभावनया प्रकटो यो रसात्मकः पुष्टिमार्गीयो लीलाब्धिः स्वयमेव कृतो यथा वृन्दारण्यप्रवेशवेणुकूजनादिः, तत्र पुष्टिमार्गीयैर्भक्तैः स्वस्वरूपेण स्वलीलाभिः कटाक्षादिरूपाभिश्च सेव्यमानस्तादृशम् । तेन नायिकानामपि प्रभुलीलामध्यपातित्वात् पृथक्तदुक्तिरनुपपन्नेति शङ्का निरस्ता । यथा पुरि शयनं पुरुषस्योच्यते, तथात्र तत्तल्लीलानुरूपा स्थितिः शयनपदेनोच्यते, न तु निद्रा । तथा सति विविधनायिकालीलानामनुपयोगात्तत्सेवनोक्तिर्विरुध्येत । नारायणे कमलवत् स्थायिभावात्मके स्वस्मिन् विचित्रान् भावानुत्पाद्य ब्रह्मवत्तादृशं कञ्चन प्रचुरं भावमुत्पादितवान् येन तल्लीलाविवरणात्मकमखिलरसात्मकं जगदाविर-

(२) श्रीपुरुषोत्तमचरणप्रणीतः श्रीसुबोधिनीटिप्पण्योः प्रकाशः ।

यस्कन्धसुबोधिन्यां श्रीमदाचार्यचरणैर्व्याख्यातम् । 'अस्य भगवतोऽनु पश्चाच्छयनम् शक्तीः शाययित्वा तद्भोगार्थं स्वस्य शयन'मिति । इदमेव च "निरोधोस्यानुशयनं प्रपञ्चे क्रीडनं हरेः । शक्तिभिर्दुर्विभाव्याभिः कृष्णस्येति हि लक्षण"मिति कारिकया स्फुटीकरिष्यते । "यथा पुरि शयन"मित्यादिना विवेरिष्यते[1] चास्मिन्पद्यविवरणे । एवं सति विलक्षणस्थितिक्रियाया एव स्कन्धार्थत्वं वक्तुमुचितम्, न तु तस्य भगवत्त्वम् । अथ श्रीभागवतस्य लीलाविशिष्टभगवद्वाचकत्वाददोष इति चेद्विभाव्यते, बाढं तदापि महावाक्यस्यैव वाचकत्वमायाति, नत्ववान्तरवाक्यानाम् । यदि च क्रियायां प्रविष्टो यज्ञ इव लीलायां प्रविष्टोऽनुशयनात्मार्थत्वेनाभ्युपेयते, तदापि शायिनमिति प्रयोगः कथं संगच्छत इति चेत् उच्यते । अत्र हि शयनं लीलाधिकरणकमुच्यते । तेन लीलायां प्रविष्टो भगवान्स्कन्धार्थत्वेन प्रत्याय्यत इति प्रयोगः सूपपन्नः । न च मूलविरोध इति वाच्यम्, स्कन्धार्थस्य नान्तरीयकारणरूपत्वेन लक्ष्यसहभावेनैव स्फुरणात् । न चेदमप्रयोजकम्, लोकेपि यत्र चेष्टादिभिर्नान्तरीयकैर्लक्ष्यबुद्धिस्तत्र लक्षणानां लक्ष्यव्याप्तानामेव निश्चायकत्वदर्शनात् । अत एव तादृशं लक्षणमाहात्म्यं ज्ञापयितुं भगवतः स्वभावं 'लीलायां तिष्ठन् लीलामन्तरो यमयती'ति रूपं ज्ञापयितुमेवमाचार्यैर्निरूपितमिति न कोपि चोद्यावसरः ।

(३) श्रीमद्वल्लभमहाराजकृतः श्रीसुबोधिनीलेखः ।

ण्यामुक्तम् । एवं कारिकाद्वयेन स्कन्धार्थप्रकरणार्थरूपस्तत्कर्ता वा भगवानस्मद्धृदये विवरणहेतुभूतं प्रचुरं भावमुत्पादितवानतो ग्रन्थोयं क्रियत इति स्वस्य ग्रन्थकरणे हेतुरुक्तः । अस्मद्धृदयानुरूपलीलायां स्थितः सन्नस्मद्धृदये विवरणहेतुभूतं प्रचुरं भावं उत्पादितवान् इत्यर्थष्टिप्पण्यां स्फुटीकृतः का०

(५) भगवदीयनिर्भयरामनिर्मिता श्रीसुबोधिनीकारिकाव्याख्या ।

करणव्युत्पत्तिपक्षे तु स्वकीयेष्वेव स्वविषयकभावोत्पादनसाधनीभूता लीला चेति । यदुक्तं टिप्पण्याम्— 'मूले अनुशयनशब्दस्य भावार्थकत्वपक्षे तु अनुशय्यतेऽनेनेत्यनुशयनमिति करणव्युत्पत्त्ये'त्यादि । तत्र भावार्थकत्वपक्षे इत्यस्य भावव्युत्पत्तिपक्षे इति नार्थः, किन्तु निगूढभावार्थकत्वपक्षे इत्येवार्थः । तथा च अनुशयनशब्दघटकीभूतशीङ्धातोर्निगूढभावोऽर्थः । ल्युट्प्रत्ययः करणार्थकः । अत एवोक्तं "ताभिः सहात्मनो निगूढभावकरणं येन स निरोध" इति । निरोधशब्दस्य यौगिकार्थस्तु प्रपञ्चविस्मृतिपूर्विका भगवदासक्तिः । भरताचार्योऽप्याह—"या तु व्यसनसंपत्तिर्निरोधः स तु कथ्यते" इति ॥ १ ॥

---

१ विचारणात्मकमिति क. २ विचारयिष्यते इति ग.

(१) श्रीप्रभुचरणविरचिता श्रीटिप्पणी ।

भूदिति । तेन मूले शयनपदोक्त्या नारायणे तत्प्रसिद्धमिति तद्धर्मसाम्यमाचार्यैर्निरूपितम् । मूलेऽनुशयनशब्दस्य भावार्थकत्वपक्षे त्वनुशय्यतेऽनेनेत्यनुशयनमिति करणव्युत्पत्त्या ताभिः सहात्मनो निगूढभावकरणं येन स निरोधः । स्वकीयेषु स्वविषयकभावोत्पादनं यया लीलया क्रियते सा निरोधशब्दवाच्येत्यर्थः ॥ १ ॥

(२) श्रीपुरुषोत्तमचरणप्रणीतः श्रीसुबोधिनीटिप्पण्योः प्रकाशः ।

अयमेवार्थोऽ'स्येति पुरोवर्त्ती'त्यनेन द्वितीयसुबोधिन्यामुक्तः । स एव चार्थः प्रभुचरणैः 'यथा पुरि शयन'-मित्यादिना ध्वनितः । पुरुषसूक्ते तादृशस्थितेः पुरुषे सिद्धत्वादिति दिक् । अतः सुष्ठूक्तं **स्कन्धार्थरूपोपि भगवानिति** । अत एव स्कन्धान्तरारम्भे नमनानुक्तिरत एव च मूलेत्र प्रथमतो जन्मप्रकरणमुक्तमन्यथा यत्र क्वचनैव वदेत् । नवमस्कन्ध एव भगवत्प्राकट्यस्य राजानं प्रत्युक्तत्वेन प्रयोजनाभावात् । राजप्रश्नानुसारेणापि प्रथमतो वीर्याणामेव वक्तव्यत्वादिति । **नमामीत्यस्य** विवरणे । **तद्रूपं तं विवृण्वन्त** इति । अनुशयनरूपं भगवन्तं व्यक्तीकरिष्यन्तः । नमन्तीति शेषः । तदेतत् व्यक्तीकुर्वन्ति—**यथेत्यादि** । **तत्त्वेनेति** शेषत्वेन । एवं व्याख्यायैतत्प्रयोजनमाहुः—**एतेनेत्यादि** । **एतेनेति** । व्यतिरेकालङ्कारगर्भेणानेन वाक्येन । तदेव व्युत्पादयन्ति—**तत्रै-केत्यादि** । व्यतिरेकं स्फुटीकृत्य विशेषणानां तात्पर्यं वदन्तः प्रथमं द्वितीयस्याहुः—**अत्रेत्यादि** । **तेनेति** पुनर्लीलापदकथनेन । तथा च प्रथमविशेषणस्थलीलापदेन नायिकाप्राप्तावपि विवक्षितरूपतया प्राप्तिर्न स्यादतस्तथेत्यर्थः । प्रथमस्य तदाहुः—**यथा पुरीत्यादि** । **तथा सतीति** निद्रार्थकत्वे सति । तथा च द्वितीयविशेषणस्य शङ्कानिरासः शयनशब्दार्थनिश्चयश्चेति प्रयोजनद्वयमित्यर्थः । एवञ्चात्र जाग्रच्छयनमेव विशेषतो निरूप्यत इति ज्ञापितम् । तत्तल्लीलानुरूपपदेनेतरे स्वप्नसुषुप्तिरूपे अपि सूचिते ज्ञेये । अतो न द्वितीयस्कन्धसुबोधिनीविरोधः । ननु स्कन्धार्थरूपत्वेन भगवति निरूपणीये व्यतिरेकमुखेन निरूपणस्य को वाऽऽशय इत्याकाङ्क्षायामाहुः—**नारायण** इत्यादि । **स्थायिभावात्मके स्वस्मिन्निति** । यद्यज्जनकं तत्तद्गुणकं, यद्यद्गुणकं तत्तदविनाभूतं, यद्यदविनाभूतं तत्तदात्मकमितिव्याप्तेः समन्वयाधिकरणे सूचितत्वात्तादृशभावोत्पादकत्वेन रत्यात्मकस्थायिभावात्मके पुरुषोत्तमे । तथा च लीलाविवरणात्मककार्येण तादृशभगवत्स्थितिः श्रीमदाचार्यहृदयेऽनुमेयेति स्वीयानां बोधनार्थं तथा भावनीयमिति स्वीयशिक्षणार्थं च व्यतिरेकमुखेन कथनं चमत्काराधानार्थमित्यर्थः । नन्वेवं सति कृष्णावतारस्य सर्वावतारश्रेष्ठत्वेन तापनीये श्रावणात् कृष्णावतारसाम्यमेव स्कन्धार्थात्मके रूपे निरूपणीयं किं नारायणसाम्यनिरूपणेनेत्यत आहुः—**तेनेत्यादि** । तथा च मूलानुरोधेन तथा निरूपणमित्यर्थः । ननु यद्यपि मूले लक्षणवाक्ये भावव्युत्पत्त्यानुशयनपदेन स्थितिक्रियाविशेषो वक्तुं शक्यस्तथापि स्कन्धे तु नानाविधा लीला एव स्फुटं प्रतीयन्ते इति सा व्युत्पत्तिः कथं संगच्छत इत्यत आहुः—**मूलेऽनुशयनेत्यादि** । तुरप्यर्थे । **स निरोध** इति । ग्राह्य इति शेषः । 'मूलेऽनुशयनशब्दस्य भावार्थकत्वपक्षेपी'त्यस्य 'स निरोध' इत्यनेनान्वयः । 'अनुशय्यत' इत्यादिनोक्तकरणव्युत्पत्त्या **ताभिः** शक्तिभिः **सह निगूढभावकरणं येन** क्रियाविशेषेण **स निरोधः** । तथा चात्र लिङ्गोपहितलैङ्गिकभानवत् करणोपहितैव क्रियोच्यते, क्रियोपहितं वा करणमिति व्युत्पत्तिद्वयेप्यदोषः । तदेतन्निगमयन्ति—**स्वकीयेष्वित्यादि** । **सेति** करणरूपा फलरूपा च । अतो न कोपि दोषः । इदमेव

चतुर्भिश्च चतुर्भिश्च चतुर्भिश्च त्रिभिस्तथा ।
षड्भिर्विराजते योसौ पञ्चधा हृदये मम ॥ २ ॥
दशमार्थः प्रकरणाध्यायार्थश्च विचार्यते ।
नवलक्षणलक्ष्यो हि कृष्णस्तस्य निरूपणात् ॥ ३ ॥

(१) श्रीप्रभुचरणविरचिता श्रीटिप्पणी।

अथ प्रकरणार्थरूपं नमस्यन्ति—चतुर्भिरिति । दशमस्कन्धे पञ्चप्रकरणानि सन्तीति पञ्चधा प्रकरणार्थरूपो मम हृदये यो विराजते तं नमामीति सम्बन्धः । पञ्चरूपत्वं प्रकटयन्ति । आद्यं चतुर्भिरध्यायैः । द्वितीयं प्रमाणप्रमेयसाधनफलात्मकैश्चतुर्भिः प्रकरणैः । तथैव तृतीयम् । चतुर्थं त्रिभिः प्रकरणैः । पञ्चमं षड्भिरध्यायैः । एवं पञ्चधा यो विराजत इति सम्बन्धः ॥ २ ॥

(२) श्रीपुरुषोत्तमचरणप्रणीतः श्रीसुबोधिनीटिप्पण्योः प्रकाशः।

करणोपधानं द्वितीयसुबोधिन्यां "शक्तीः शाययित्वा तद्भोगार्थं स्वस्य शयन"मिति भोजनक्रियायाः संग्रहेण अत्रत्यटिप्पण्यां **तत्तल्लीलानुरूपा स्थितिरिति** विशेषणेन च सूच्यत इति न कोपि दोषलेशः ॥ १ ॥ **सुबोधिन्यां**—स्वोक्तो दशमार्थः सर्ववादिसम्मतो नेति वादिनिरासाय विचारं प्रतिजानते—**दशमार्थ** इत्यादि। इदं निबन्धे स्पष्टम् । ननु कथमत्र संशय इत्यत आहुः—**नवेत्यादि** ।

(३) श्रीमद्वल्लभमहाराजकृतः श्रीसुबोधिनीलेखः।

॥ १ ॥ २ ॥ **दशमार्थ** इति । **विचार्यते** । एतासु कारिकास्विति शेषः । दशमार्थविचारेण संशयनिवृत्तिस्ततोर्थद्वयविचारेण दार्ढ्यं भवतीति विशेषबोधनाय **प्रकरणाध्याये**तिसमासश्चकारश्च । अर्थत्रयस्यैव विचारे हेतुमाहुर्नवेति । "अर्थत्रयं तु वक्ष्यामी"तिप्रतिज्ञानाद्यपि वाक्यपदाक्षराणामर्था अग्रे वाच्यास्तथापि हि यत इति **संशयो**ऽतः कारिकास्वर्थत्रयमेव विचार्यते, निबन्धे उक्तमपि

(५) भगवदीयनिर्भयरामनिर्मिता श्रीसुबोधिनीकारिकाव्याख्या।

अथ प्रकरणार्थरूपं नमस्यन्ति—**चतुर्भिरिति** । आद्यं जन्मप्रकरणं चतुर्भिरध्यायैः । द्वितीयं तामसप्रकरणं प्रमाणप्रमेयसाधनफलनिरूपकैश्चतुर्भिरवान्तरप्रकरणैः । तृतीयं राजसप्रकरणमपि प्रमाणादिनिरूपकैश्चतुर्भिः प्रकरणैः । चतुर्थं सात्त्विकप्रकरणं प्रमेयसाधनफलनिरूपकैस्त्रिभिः प्रकरणैः । पञ्चमं गुणप्रकरणमैश्वर्यादिगुणप्रतिपादकैः षड्भिरध्यायैः । अत्र सात्त्विकानां प्रमाणबलापेक्षाभावात्त्रीण्येवावान्तरप्रकरणानि । तथा चोक्तं दशमस्कन्धनिबन्धे "प्रमाणानां बलं त्वत्र सात्त्विकानां न मृग्यते ॥ प्रक्रियात्रितयं त्वत्र प्रमेयादि निरूप्यते" । अत्रावान्तरप्रकरणानि प्रायः क्रमेण ऐश्वर्यवीर्ययशःश्रीज्ञानवैराग्यनिरूपकैः सप्तभिः सप्तभिरध्यायैः । तामसप्रकरणीयफलप्रकरणे तु क्रमभेदः । तत्र पञ्चमाध्याये धर्मी । षष्ठाध्याये वैराग्यम् । सप्तमे युगलगीताध्याये ज्ञानमिति । एवं सात्त्विकप्रकरणेऽपि सुबोधिन्यां क्रमभेदः स्वीकृतः । तत्र षड्भिः षड्भिः षड्भिरध्यायैः प्रमेयसाधनफलप्रकरणीयान्धर्मान्निरूप्य संलग्नैरेव त्रयस्त्रिंशदादिभिस्त्रिभिरध्यायैस्त्रयोऽपि धर्मिणो निरूपिताः । निबन्धे तु नैवं क्रमभेदो विवक्षितः । सुबोधिन्यां तु प्रमेयसाधनफलनिरूपकैः षड्भिः षड्भिः षड्भिःरध्यायैः क्रमेण धर्मार्थकामान्निरूपयन्ति । धर्मिनिरूपकैस्त्रिभिरध्यायैर्मोक्षो निरूप्यत इति धर्मार्थकाममोक्षप्रकरणान्यपि विवक्षितानीति विवक्षाभेदेन व्यवस्था ॥ २ ॥ एवं प्रकरणार्थरूपं भगवन्तं नमस्कृत्य

आश्रयः क्रमभावित्वान्निरोधो वेति संशयः ।
लीलानिर्धारको ह्यर्थः क्रममात्रं तु दुर्बलम् ॥ ४ ॥
यथाकथञ्चिच्छ्रवणं सफलत्वाय कल्पते ।
निरोधः प्रलयो लोके प्रसिद्धः प्रकृते न सः ॥ ५ ॥
प्रतीतो द्वादशेऽन्यत्र महत्वाच्छुद्धलीलया ।
सहितो ह्याश्रयः स्कन्धे प्रतिपाद्य इहेति चेत् ॥ ६ ॥
न हि सापेक्षरूपस्य प्रथमं सुनिरूपणम् ।
नवलक्षणसापेक्षो ह्याश्रयो रूप्यते कथम् ? ॥ ७ ॥

---

(२) श्रीपुरुषोत्तमचरणप्रणीतः श्रीसुबोधिनीटिप्पण्योः प्रकाशः ।

यः कृष्णो नवलक्षणलक्ष्य उक्तः 'आभासश्च निरोधश्चे'त्यादिना तस्यात्र निरूपणात् ॥ ३ ॥ **क्रमभावित्वादिति** । 'अत्र सर्गो विसर्गश्चे'त्यत्रोक्तः क्रमः । यद्यपि स्वबुद्ध्या निर्णीतापेक्षया महापुरुषोक्तक्रमस्य प्रबलत्वान्निरोध एव दशमार्थत्वेनायाति तथापि प्रलयात्मकस्य तस्य परिदृश्यमानत्वाभावात्सन्देह इति भावः । पूर्वपक्षी अत्र चोदयति—**लीलेत्यादि** ॥ ४ ॥ अत्र दौर्बल्यं साधयति—**यथेत्यादि** । अथवा महापुरुषोक्तत्वात्क्रम एवादरणीय इत्यत आहुः—**यथेत्यादि** । अर्थानिर्धारे किं विश्वासमात्रेण फलं भवत्यपि तु नेति काकुः परिहासार्थः । दूषणान्तरमाहुः—**निरोध** इत्यादि ॥५॥

(३) श्रीमद्वल्लभमहाराजकृतः श्रीसुबोधिनीलेखः ।

परिशील्यत इत्यर्थः । का० ॥३॥४॥ **प्रतीत** इति । दशमादन्यत्र द्वादश इत्यर्थः । फलितमाहुर्**महत्वादिति** । दशमस्कन्धस्यांशिलीलानिरूपकत्वेन महत्वात् । सत्त्वाद्यव्यवधानेन प्रकटस्य **शुद्धस्य** कृष्णस्य **लीलया** प्राकट्यादिरूपया **सहित आश्रयः** परब्रह्मपरमात्मेतिशब्दवाच्य इह प्रतिपाद्य इत्यर्थः । एतादृशलीलासहितस्याश्रयत्वं युक्तं न तु द्वादशस्कन्धीयलीलासहितस्येति **हि**शब्दः ॥५॥६॥

(५) भगवदीयनिर्भयरामनिर्मिता श्रीसुबोधिनीकारिकाव्याख्या ।

स्कन्धार्थप्रकरणार्थाध्यायार्थविचारं प्रतिजानते—**दशमार्थ** इति । निबन्धे विचारितोऽपि स्कन्धाद्यर्थः संक्षेपेणात्रापि **विचार्यत** इत्यर्थः । एवं विचारं प्रतिज्ञाय दशमार्थ आश्रयो निरोधो वेति संशयम्, आश्रय इति पूर्वपक्षम्, निरोध एवेति सिद्धान्तं च वक्तुं प्रथमं सोपपत्तिकं संशयमाहुः—**नवलक्षणलक्ष्य** इति । सर्गविसर्गादिनवलक्षणलक्ष्यस्य कृष्णस्य दशमस्कन्धे निरूपणादाश्रयो दशमार्थो, वा क्रमभावित्वान्निरोधो दशमार्थ इति संशयः ॥ ३ ॥ एवं संशयं प्रदर्श्य पूर्वपक्षमाहुः—**लीलानिर्धारक** इत्यादिसार्धद्वयेन । पूर्वमीमांसापञ्चमाध्याये क्रमबोधकानि श्रुत्यर्थपठनस्थानमुख्यप्रवृत्त्याख्यानि षट्प्रमाणानि उक्तानि । तेषामुत्तरोत्तरं दौर्बल्यं चोक्तम् । यथा वा अर्थक्रमात् पाठक्रमो दुर्बलः । एवं सति यथा "अग्निहोत्रं जुहोति" "यवागूं पचति" इत्यत्र अर्थक्रममाश्रित्य पूर्वं यवागूपाकानुष्ठानमङ्गीकृतम् । पाठक्रमेण पश्चाद्यवागूपाके तु प्रयोजनबाधः स्यात् । तथात्रापि पाठक्रमत्यागेन अर्थक्रममाश्रित्य आश्रय एव दशमस्कन्धार्थः । ननु व्युत्क्रमेण श्रवणे फलं न भविष्यति इत्याशङ्क्योक्तं **यथाकथंचिदिति** । किञ्च, लोके निरोधः प्रलय इति प्रसिद्धः, स **प्रकृते** दशमस्कन्धे न प्रतीयते किन्तु दशमादन्यत्र द्वादशस्कन्धे प्रतीतः । तथा च दशमस्कन्धस्य अंशिलीलानिरूपकत्वेन महत्वात् शुद्धस्य कृष्णस्य लीलया प्राकट्यादिरूपया सहित आश्रय इह स्कन्धे प्रतिपाद्य इति पूर्वपक्षः ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ तं दूषयन्ति—**न हीति** । सर्गविसर्गा-

अग्रे लीलाद्वयकथा फलसिद्धौ वृथा भवेत् ।
पूर्वोत्तरस्कन्धयोश्च नश्येत्कारणकार्यता ॥ ८ ॥
कृष्णस्त्वेकादशेप्यस्ति क्रमश्च स्वीकृतो भवेत् ।
निरोधोस्यानुशयनं प्रपञ्चे क्रीडनं हरेः ॥ ९ ॥

---

(१) श्रीप्रभुचरणविरचिता श्रीटिप्पणी ।

पूर्वोत्तरेति । अशरीरस्य विष्णोः पुरुषशरीरस्वीकारः सर्गः । पुरुषात् ब्रह्मादीनामुत्पत्तिर्विसर्गः । उत्पन्नानां तत्तन्मर्यादया स्थापनं स्थानम् । स्थितानामभिवृद्धिः पोषणमितिप्रकारकः कार्यकारणभावः । प्रकृते च पूर्वस्कन्धे भक्तानां निरूपणात् तेषां चित्तवृत्तिनिरोधे कथ्यमाने स तिष्ठति । अन्यथा मुक्तानामाश्रयत्वेनाश्रयनिरूपणान्मुक्तिमनिरूप्य तन्निरूपणमशक्यमिति तदसंगतं स्यात् । निरोधः प्रलयत्वेन तेऽभिमत इति मुक्त्यनन्तरं तन्निरूपणे मुक्तानां प्रलय इति संगतिर्भवेत् । सा चायुक्ता । अनेवंकथने कार्यकारणभावक्षतिरित्यर्थः ॥ ८ ॥

(२) श्रीपुरुषोत्तमचरणप्रणीतः श्रीसुबोधिनीटिप्पण्योः प्रकाशः ।

फलितमाहुः—**महत्त्वादित्यादिना** ॥ ६ ॥ समादधते—**न हीत्यादि** ॥ ७ ॥ ननु अयं न नियमः इत्यत आहुः—**अग्र इत्यादि** । तस्याः फलार्थं श्रवणमस्त्विति चेत्तत्राहुः—**पूर्वेत्यादि** ॥ ८ ॥ ननु स्वोक्तकार्यकारणभावो नादर्तव्य इति ग्रहिलवादेऽतिप्रसङ्गं दूषणान्तरमाहुः—**कृष्ण इत्यादि** । स्वोक्तसमर्थनायाहुः—**क्रम इत्यादि** । ननु भवत्वेवं तथापि लक्षणसमन्वयः कथं कार्य इत्याकाङ्क्षायां

(३) श्रीमद्वल्लभमहाराजकृतः श्रीसुबोधिनीलेखः ।

फलसिद्धाविति । "अग्रेपि ये भविष्यन्ति कीर्तनात्तेपि तादृशा" इति सिद्धान्तात्तत्तल्लीलाश्रवणेन तत्तल्लीलामध्यपातित्वं भवति । तथा चाश्रयसिद्धौ तदेव भागवतश्रवणफलमभयरूपमिति राज्ञो भागवतश्रवणफलसिद्धावग्रे **लीलाद्वयकथा** व्यर्था स्यादित्यर्थः । **पूर्वोत्तरेति** । पूर्वपूर्वस्य कारणत्वमुत्तरोत्तरस्य कार्यत्वम् । अधिकारिणां साधनानि (१) साधनयुक्तानां श्रवणम् (२) तत्रादौ सर्गलीला (३) सृष्टानां धर्मादिपुरुषार्थसाधनं (४) सिद्धपुरुषार्थानां तत्तन्मर्यादया स्थापनं (५) ततस्तन्मध्ये केषांचिदनुग्रहः (६) पुष्टौ प्राप्तस्य वैषम्यदोषस्य निवृत्त्यर्थं वासनाः (७) ततो वासनानिवृत्त्यर्थं सद्धर्माः (८) ततो निवृत्तदोषाणां भक्तिः (९) ततो भक्तानामासक्तिः (१०) आसक्तानां स्वरूपेण व्यवस्थितिः (११) तथाव्यवस्थितानां भगवदाश्रयः (१२) एवं कारणकार्यतेत्यर्थः । इदं निबन्धे तत्तत्स्कन्धे स्फुटम् । का० ॥ ८ ॥ **क्रीडनमिति** । स्थितिर्लीला चेति

(५) भगवदीयनिर्भयरामनिर्मिता श्रीसुबोधिनीकारिकाव्याख्या ।

दिनवलक्षणसापेक्षस्य आश्रयस्य प्रथमं निरूपणं सुकरं न भवति । एवं सति नवलक्षणानि अनिरूप्य नवलक्षणसापेक्ष आश्रयः कथं निरूप्यते ॥ ७ ॥ किञ्च, **अग्रे लीलाद्वयेति** । आश्रयश्रवणात् फलसिद्धौ सत्यामग्रे एकादशद्वादशप्रतिपाद्यमुक्तिनिरोधरूपलीलाद्वयकथा **वृथा भवेत्** । अन्यच्च, पूर्वपूर्वस्कन्धार्थस्य कारणता उत्तरोत्तरस्य कार्यतारूपा सङ्गतिरस्ति । तथा सति मुक्तिनिरोधौ अनिरूप्य पूर्वमेवाश्रयनिरूपणे पूर्वोत्तरस्कन्धयोः कारणकार्यतारूपा सङ्गतिर्नश्येत् ॥ ८ ॥ ननु दशमस्कन्धस्य नवलक्षणलक्ष्यकृष्णनिरूपकत्वादाश्रयार्थकत्वमेव युक्तमिति पूर्वोक्तां शङ्कां परिहरन्ति—**कृष्णस्त्वेकादशेप्यस्तीति** । तथा च एकादशस्कन्धेऽतिव्याप्तिः स्यादिति भावः । सिद्धान्ते उपपत्तिमाहुः—**क्रमश्च स्वीकृतो भवेदिति** । निरोधार्थकत्वपक्ष इत्यर्थः । एवं

शक्तिभिर्दुर्विभाव्याभिः कृष्णस्येति हि लक्षणम् ।
नैमित्तिको निरोधोन्यो धर्मग्लानिनिमित्ततः ॥ १० ॥

(२) श्रीपुरुषोत्तमचरणप्रणीतः श्रीसुबोधिनीटिप्पण्योः प्रकाशः ।

लक्षणं विवृण्वन्ति—**निरोध** इत्यादि । तथा च लक्ष्यनिरूपके स्कन्धे क्रीडनस्य दर्शनार्थमेव लक्षणार्थो नान्य इति न दोष इत्यर्थः । एवञ्च द्वितीयसुबोधिन्यां यदुक्त'मनुशयनं नाम शक्तीः शाययित्वा तद्भोगार्थं पश्चात्स्वस्य शयनं तच्च, जाग्रदादिभेदेन त्रिविधं शक्तयश्च द्वासप्ततिनाडीरूपा देहस्य तावत्यः, आत्मनश्च श्रीप्रभृतयो द्वादश तेन सप्ताशीत्यध्याया इति' तदप्येतेन स्मारितं ज्ञेयम् । प्रपञ्चस्य देहत्वात्तेन दैहिकीनां दुर्विभाव्यपदाच्छ्रयादीनां च संग्रहात् । तेनाभेदः फलिष्यति ॥९॥ ननु किमित्येवं व्याख्यायते, भगवता दुष्टराजानोपि मारिता इति तमादाय प्रलय एवार्थः कुतो नोच्यत इत्यत आहुः—**नैमि-**

(३) श्रीमद्वल्लभमहाराजकृतः श्रीसुबोधिनीलेखः ।

द्वयमपि क्रीडनपदेनोच्यते । "प्रपञ्चविस्मृतिपूर्विका भगवदासक्तिस्तु निरोधो यौगिक" इति निबन्धे विवृतम् ॥ का० ॥ ९ ॥ **नैमित्तिक** इति । निमित्तमाहुः—**धर्मेति** । धर्मग्लानिनिमित्ताद्धरिणा कृतो दुष्टभूभुजां नैमित्तिको **निरोधः** प्रलयरूपो दशलीलाभ्योन्यः सङ्कर्षणकार्यरूप इत्यर्थः ॥ १० ॥

(४) श्रीमद्दीक्षितलालुभट्टयोजिता श्रीसुबोधिनीयोजना ।

अथ निरोधस्य स्कन्धार्थत्वात्प्रथमं तत्स्वरूपं विचार्यते । तत्र "निरोधोस्यानुशयनमात्मनः सह शक्तिभि"रितिवाक्यादात्मनः पुरुषोत्तमस्य शक्तिभिरनुशयनं निरोधः । आत्मपदान्निर्गुणं परं ब्रह्म ग्राह्यम् । "गौणश्चेन्नात्मशब्दादि"त्यत्रात्मशब्दस्य परवाचकताया निर्द्धारितत्वात् । तत्र "कृषिर्भूवाचकः शब्दो णश्च निर्वृतिवाचकः । तयोरैक्यं परं ब्रह्म कृष्ण इत्यभिधीयत" इति श्रुतेः, "कृष्णस्तु भगवान्स्वय"मित्यादिवाक्याच्च परमात्मत्वं कृष्णस्य सिद्धम् । अतः कृष्णस्यानुशयनं निरोधः । अनुशयनं नाम लीलानुरूपा स्थितिः । "विष्णुः सर्वगुहाशय" इत्यादौ शीङ्धातोः स्थित्यर्थकत्वात् । न हि गुहायां शेत इति व्युत्पन्नेन गुहाशयशब्देन निद्रातीत्यर्थः सिध्यति, निद्राया अविद्यावृत्तित्वात् । अतः शीङ्धातोस्तादृशस्थितिरत्रार्थः । एवं सति शक्तिभिः सह भगवतः स्थितिः शयनम् । अनुरूपतोपसर्गार्थः । कस्यानुरूपेत्याकाङ्क्षायां स्थितेर्लीलाप्रयोजनकत्वाल्लीलानुरूपेति बोध्यम् । एवञ्च कृष्णस्य लीलानुरूपा स्थितिरनुशयनमिति सिद्धम् । स्थितिरपि लीलाविशेषोनेकविधलीलासाधकः । अतः सर्वलीलासाधिका स्थितिरूपा लीला निरोधपदार्थो भगवद्धर्मः । स च प्रपञ्चमध्य एव स्फुटः । कृष्णावतारस्य प्रपञ्च एव जातत्वात् । तदुक्तं निबन्धे "स एव कदाचिज्जगदुद्धारार्थमखण्डः पूर्ण एव प्रादु-

(५) भगवदीयनिर्भयरामनिर्मिता श्रीसुबोधिनीकारिकाव्याख्या ।

निरोधस्य दशमार्थत्वं निर्णीय निरोधलक्षणमाहुः—**निरोधोस्येत्यादि** । अत्र 'निरोधोस्यानुशयन'मिति वाक्यं द्वितीयस्कन्धदशमाध्यायस्थम् । तस्यैव विवरणं प्रपञ्चे **क्रीडनं हरेरिति** । तथा च अस्यानुशयनमित्यत्र इदंशब्देन हरिरेव न तु जीवः । एतेन 'अस्यात्मनो जीवस्य हरेर्योगनिद्रामनु पश्चात् शक्तिभिः सह शयनं लयः निरोध' इति श्रीधरव्याख्या व्यावर्त्तिता ॥ ९ ॥ एवं स्वसिद्धान्तानुसारेण निरोधं लक्षयित्वा दुष्टभूभुजां प्रलयो निरोधशब्दार्थ इति मतं निराकुर्वन्ति—**नैमित्तिक** इति । धर्मग्लानिनिमित्ताद्धरिणा कृतो **दुष्टभूभुजां निरोधः** प्रलयरूपो दशविधलीलाभ्योन्य इत्यर्थः ॥१०॥

(१) योजनाग्रन्थो नवमकारिकात एव प्रारभ्यते श्रीलालुभट्टैरिति विदांकुर्वन्तु भगवदीयविद्वांसः ।

स चात्र नैव सद्ग्राह्यो हरिणा दुष्टभूभुजाम् ।
आद्यन्तयोरिहाभावान्मुक्तावप्यनुवृत्तितः ॥ ११ ॥
लक्षणस्याप्रवेशश्च लीलाधिक्यं तथा भवेत् ।
तदर्थं जन्मकथनं पृथास्तोत्रविरोधि हि ॥ १२ ॥

(१) श्रीप्रभुचरणविरचिता श्रीटिप्पणी ।

आद्यन्तयोरिति । प्रकरणयोरिति शेषः । तत्र दुष्टमारणाभावाल्लक्षणस्याप्रवेश इत्यव्यापकं लक्षणमिति भावः । मुक्तावपीति । स्कन्धान्तरे तन्निरूपणादतिव्यापकं तदिति भावः । एवं सति तस्या लीलाया दशविधलीलामध्यपातित्वाभावेन भागवतेऽप्रवेशः ॥११॥ अथ ग्रहिलतया प्रवेशो वाच्यस्तदा दशविधली-

(२) श्रीपुरुषोत्तमचरणप्रणीतः श्रीसुबोधिनीटिप्पण्योः प्रकाशः ।

त्विक इत्यादि । अन्य इति प्रासङ्गिक इत्यर्थः ॥ १० ॥ कुतो न ग्राह्य इत्याकाङ्क्षायां दूषणानि आहुः आद्यन्तयोरित्यादि । एषामर्थष्टिप्पणीतो ज्ञेयः । टिप्पण्यामेवं सतीति । मारणलक्षणस्यार्थस्य स्कन्धद्वयव्यापकत्वेनातिरिक्तत्वे सतीत्यर्थः । तस्या इति । नैमित्तिकत्वेनागन्तुक्या इत्यर्थः ॥ ११ ॥ सुबोधिन्याम्—'भूमिभारावताराय यदर्थं जन्म मापते'रिति बोपदेवमतं दूषयन्ति तदर्थमित्यादि पृथास्तोत्रेति । तथा हि—'तथा परमहंसानां मुनीनाममलात्मनाम् । भक्तियोगवितानार्थं

(३) श्रीमद्वल्लभमहाराजकृतः श्रीसुबोधिनीलेखः ।

स निरोधश्चकाराद् व्यूहान्तरकार्यधर्मरक्षादिरूपश्च निरोधोत्र स्कन्धार्थत्वेन न सद्भिर्ग्राह्यः । भगवत्सम्पादितयौगिकनिरोधाङ्गभूतः स इति भावः । अग्राह्यत्वे हेतुमाहुराद्यन्तयोरिति । का० ॥ ११ ॥

(४) श्रीमद्दीक्षितलालुभट्टयोजिता श्रीसुबोधिनीयोजना ।

भूतः कृष्ण इत्युच्यत" इति । अतोनेकशक्तिभिः सह कृष्णस्य प्रपञ्चे क्रीडा निरोध इति फलितम् । एतदुक्तं सुबोधिन्याम् "निरोधोस्यानुशयनं प्रपञ्चे क्रीडनं हरेः । शक्तिभिर्दुर्विभाव्याभिः कृष्णस्येति हि लक्षणमि"ति । इह कारिकायां कृष्णस्येतिपदं मूलस्थात्मपदव्याख्यानरूपम् । भागवतमते कृष्णस्यैवात्मत्वेन निरूपणात् । अत एवावतारान्तरलीलायां स्कन्धान्तरप्रतिपाद्यायां नाव्याप्तिरितिभावः । एवं निरोधशब्दोनुशयने रूढ इत्युक्तम् । किञ्च, प्रपञ्चविस्मृतिपूर्विका भगवदासक्तिर्निरोधः, नितरां रोधो निरोध इति व्युत्पत्तेः । रोधः कस्येत्यपेक्षायां

(५) भगवदीयनिर्भयराममिर्मिता श्रीसुबोधिनीकारिकाव्याख्या ।

स निरोधोत्र स्कन्धार्थत्वेन सद्भिर्न ग्राह्यः, किन्तु भगवदासक्तिरूपनिरोधस्याङ्गभूतः स इति भावः । पूतनाकंसादिमारणेन नन्दवसुदेवादीनां भगवता स्वस्मिन्नासक्तिरेव दृढीकृता । तादृशनिरोधस्याग्राह्यत्वे हेतुमाहुः—आद्यन्तयोरिति । स्कन्धार्थस्तादृशो वक्तव्यो यः संपूर्णस्कन्धेऽनुस्यूतो भवति । एवं सति आद्यन्तयोर्जन्मप्रकरणगुणप्रकरणयोर्दुष्टमारणाभावाल्लक्षणस्याप्रवेश इत्यव्यापकं लक्षणमिति भावः । मुक्तावपि एकादशस्कन्धेपि दुष्टमारणनिरूपणादतिव्यापकं लक्षणमिति भावः । एवं सति दुष्टमारणात्मकलीलाया दशविधलीलामध्यपातित्वाभावेन लीलाधिक्यं भवेत्, एकादशी सा लीला भवेदित्यर्थः ॥ ११ ॥ दूषणान्तरमाहुः—तदर्थं जन्मकथनमिति । तदर्थं दुष्टमारणार्थं

१ इदं बोपदेवमतं ज्ञेयमिति च. ज.
२ भा० द० सु०

कार्यकारणहानिश्च प्रक्रान्तत्याग एव च ।
भक्तत्वाद्भुव उद्धारो भारहारान्निरूपितः ॥ १३ ॥

---

(१) श्रीप्रभुचरणविरचिता श्रीटिप्पणी ।

लाभ्यो भिन्नत्वेन भागवतमध्यपातित्वेन चैकादशी सा भवेदित्याहुः **लीलाधिक्यमिति** ॥१२॥ नवलक्षणज्ञानं ह्याश्रयज्ञाने कारणम्, तथा सति तयोस्तथात्वहानिश्चेत्याहुः—**कार्येत्यादि** । 'दशमस्य विशुद्ध्यर्थं नवानामिह लक्षण'मित्युपक्रान्तत्वात्तेभ्यः पूर्वमाश्रयोक्तौ तत्त्यागश्च भवेदित्याहुः—**प्रक्रान्तेति** ॥१३॥

(२) श्रीपुरुषोत्तमचरणप्रणीतः श्रीसुबोधिनीटिप्पण्योः प्रकाशः ।

कथं पश्येम हि स्त्रिय' इत्युक्तं, तद्विरोधीत्यर्थः ॥ १२ ॥ दूषणान्तरमाहुः—**कार्येत्यादि** । अर्थोऽस्य टिप्पण्यां स्फुटः । **टिप्पण्यां तथा सतीति** नवभ्य आधिक्ये सतीत्यर्थः । **त्यागश्चेति** । चकारः प्रस्तुतपक्षेपि तद्दूषणज्ञापनार्थः । "दशमस्ये"ति वाक्ये हि नवानामेव लक्षणत्वमभिप्रेतं न तु दशानामिति हृदयम् । **सुबोधिन्याम्**—ननु मारणलक्षणनिरोधश्चेन्न दशमार्थस्तदा 'भूमिर्दृप्तनृपे'त्याद्युक्तकथायाः कथं सङ्गतिरित्यत आहुः—**भक्तत्वादिति** । **उद्धार इति** दुःखोद्धारः । तथा च तत्रापि

(३) श्रीमद्वल्लभमहाराजकृतः श्रीसुबोधिनीलेखः ।

कार्यकारणेति । भावप्रधानमिदम् । आश्रयज्ञानस्य कार्यत्वं नवलक्षणज्ञानस्य कारणत्वं तयोर्हानिरित्यर्थः । अत्र निबन्धे "भक्ताः पूर्वत्र निर्दिष्टास्ते रोद्धव्या विमुक्तय" इत्यनेन कार्यकारणभावसङ्गतिर्निरूपिता । सङ्गतिं सूचयन्तोत्र भूम्युद्धरणमपि भक्तत्वादेवेत्याहुः—**भक्तत्वादिति** । **उद्धारो** दुःखादिति शेषः । भारहरणाद्धेतोर्दुःखाद्भूमेरुद्धारो भक्तत्वान्निरूपित इत्यर्थः । का० ॥१३॥

(४) श्रीमद्दीक्षितलालुभट्टयोजिता श्रीसुबोधिनीयोजना ।

भक्तानामिति पूर्वस्कन्धार्थसङ्गत्या लभ्यते । कस्माद्रोध इत्यपादानापेक्षायां प्रपञ्चो ग्राह्यः । तथा सति प्रपञ्चाद्रोध इति सिद्ध्यति स्म । प्रपञ्चाद्रोधेपि "कर्मेन्द्रियाणि संयम्य य आस्ते मनसा स्मरन् । इन्द्रियार्थान्विमूढात्मा मिथ्याचारः स उच्यत" इतिवत्प्रपञ्चस्मरणं चेत्तदा भगवल्लीलानुभवे मुख्योऽधिकारो न स्यादतः प्रपञ्चविस्मरणमपेक्षितं, तदुपसर्गेण लभ्यते । नितरां रोधः प्रपञ्चविस्मरण-

(५) भगवदीयनिर्भयराममनिर्मिता श्रीसुबोधिनीकारिकाव्याख्या ।

प्रथमस्कन्धेऽष्टमाध्याये "तथा परमहंसानां मुनीनाममलात्मनाम् । भक्तियोगविधानार्थं कथं पश्येम हि स्त्रियः" इति पृथावाक्ये भक्तियोगविधानार्थमेव भगवदाविर्भावस्योक्तत्वाद्दुष्टमारणस्य भगवदवतारप्रयोजनाङ्गीकारे कुन्तीस्तोत्रविरोध इति दुष्टमारणलक्षणो निरोधो न स्कन्धार्थ इत्यर्थः । यद्यपि कुन्तीस्तुतौ "केचिदाहुरजं जातम्" इत्यादिश्लोकेषु दैत्यवधादिकमपि अवतारप्रयोजनमुक्तं, तथापि पूर्वपक्षत्वेन, न तु सिद्धान्तत्वेनेति व्याख्यातं सुबोधिन्याम् ॥१२॥ आश्रयस्य दशमार्थत्वे दूषणान्तरमाहुः—**कार्यकारणेति** । कार्यकारणेति भावप्रधानो निर्देशः । आश्रयज्ञानस्य कार्यत्वं, नवलक्षणज्ञानस्य कारणत्वं, तयोर्हानिरित्यर्थः । दूषणान्तरमाहुः—**प्रक्रान्तेति** । "दशमस्य विशुद्ध्यर्थं नवानामिह लक्षणमि" त्युपक्रान्तत्वात्तेभ्यः पूर्वमाश्रयोक्तौ उपक्रान्तत्यागश्च भवेदित्यर्थः । अत्र निबन्धे "भक्ताः पूर्वत्र निर्दिष्टास्ते रोद्धव्या विमुक्तये" इत्यनेन भक्तिनिरोधयोः कार्यकारणभावसङ्गतिर्निरूपिता । सङ्गतिं सूचयन्तोत्र भूम्युद्धरणमपि भक्तत्वादेवेत्याहुः—**भक्तत्वादिति** । भारहरणाद्धेतोर्दुःखाद्भूमेरुद्धारो

प्रकटः परमानन्दो यदा भूमेस्तदैव हि ।
मर्दनक्लेशहानिः स्यादिति तस्याः समुद्यमः ॥ १४ ॥

---

(३) श्रीपुरुषोत्तमचरणप्रणीतः श्रीसुबोधिनीटिप्पण्योः प्रकाशः ।

भक्ताया एव निरोध इति सुकरैव सङ्गतिरित्यर्थः ॥ १३ ॥ ननु भूभारभूता हि राजानस्ते च न जन्मप्रकरणे मारिता इति कथं दुःखोद्धारो जन्मप्रकरण इत्यत आहुः—प्रकट इत्यादि । भूमेर्हि पापबाहुल्येन भारो, न तु नरबाहुल्येन । अन्यदापि तेषां पर्वतादीनां च सत्त्वात् । प्रकटे च प्रभौ सूर्ये तम इव पापं नष्टमतस्तथेत्यर्थः । "दिष्ट्या हरेस्या" इति द्वितीयाध्यायपद्ये स्पष्टमिदम् । प्रथमाध्यायेऽव्याप्तिमाशङ्क्य तत्परिहारायाहुः—इतीत्यादि । समुद्यम इति सफल उद्यम इत्यर्थः । तथा

(४) श्रीमद्दीक्षितलाल्लुभट्टयोजिता श्रीसुबोधिनीयोजना ।

पूर्वकः स निरोध इति । कस्मिन्निरोध इत्यपेक्षायां भगवति निरोध इति ज्ञेयम् । स हि परमरुच्युत्पादकलीलाजन्यत्वेन परमसुखरूपत्वादासक्तिरूपो भवितुमर्हति । एवं यौगिकव्युत्पत्त्या प्रपञ्चविस्मृतिपूर्विका भगवदासक्तिर्निरोध इति फलितम् । "या तु व्यसनसम्प्राप्तिर्निरोधः स तु कथ्यते" इति भरताचार्यवाक्ये व्यसनपदवाच्याया आसक्तेरेव निरोधत्वकथनाच्च । सा च "इति नन्दादयो गोपाः कृष्णरामकथां मुदा । कुर्वन्तो रममाणाश्च नाविन्दन्भववेदनाम्" इत्यत्र, "शय्यासनाटनालापस्नानक्रीडाशनादिषु । न विदुः सन्तमात्मानं वृष्णयः कृष्णदेवता" इत्यत्र च स्फुटमभिहिता । एवमुभयं निरोधपदवाच्यम् । "समुदायो जन्मवाची क्रीडायुक्तस्य वै हरेः । प्रपञ्चविस्मृतिः सक्तिर्भक्तानां चापि योगत" इति निबन्धान्निरोधशब्दस्य यौगिकत्वपक्षे भक्तकर्मकनिरोधवत्कृष्णकर्मको निरोधोपि गोप्यतया विवक्षितः । यथा भगवता लीलाभिर्निरुद्धा भक्ता भगवद्वशे भवन्त्येवं पुष्टिभक्तैर्लीलाभिर्निरुद्धो भगवान्भक्तवश्यो भवति । अत एव भगवता भक्तेतरविषयकज्ञानाभावः स्वस्मिन्प्रदर्शितो "नाहं तेभ्यो मनागपी"त्यनेन । इममर्थं सूचयितुं स्वहृदयशेषे भगवतः शयनमाचार्यैरुक्तम् 'नमामि हृदये शेष' इत्यनेन । "अन्यत्र गतिरहितो य" इति टिप्पण्यां व्याख्यातं च । अन्यच्च, "आभासश्च निरोधश्च यतश्चाध्यवसीयते । स आश्रयः परं ब्रह्म परमात्मेति शब्द्यत" इत्यादौ प्रलयो निरोधपदवाच्यः, स च प्रपञ्चप्रतियोगिकः । एवं च सुबोधिन्युक्तया टिप्पणीव्युत्पादितया पूर्वोत्तरस्कन्धार्थसङ्गत्या नवमदशमार्थसङ्गतिविचारे भक्तानां प्रपञ्चप्रलयो निरोध इत्यायाति । अत एव द्वितीयस्कन्धसुबोधिन्यां 'भक्तानां प्रपञ्चाभावो निरोध' इत्युक्तम् । इहापि सुबोधिन्या "मतो निरोधो भक्तानां प्रपञ्चस्येति निश्चय" इत्यभाणि । तथा च भक्तानां प्रपञ्चस्य प्रलयस्तिरोधानं नित्यलीलौपयिकदेहत्व-

(५) भगवदीयनिर्भयराममिर्मिता श्रीसुबोधिनीकारिकाव्याख्या ।

भक्तत्वान्निरूपित इत्यर्थः । तथा च कार्यकारणभावसङ्गत्या भक्तानामेव निरोधः स्कन्धार्थो, न तु दुष्टभूभुजां प्रलय इति भावः ॥ १३ ॥ प्रकट इति । यदा परमानन्दः पुरुषोत्तम एव प्रकटो भवति तदैव भूमेर्दैत्यकृतमर्दनक्लेशहानिः स्यादिति हेतोस्तस्याः पृथिव्याः समुद्यमः, ब्रह्मशरणगमनद्वारा भगवत्समीपगमनम् । तथा चोक्तं सुबोधिन्यां द्वितीयस्कन्धसप्तमाध्याये "भूमेः सुरेतरवरूथविमर्दिताया" इतिश्लोकविवरणे 'मर्दनक्लेशाभावार्थं साक्षादानन्दमयः, पुत्रत्वेन जननार्थं प्रद्युम्नः,

ब्रह्मरुद्रादिदेवानामत एवान्यसंश्रयः ।
भक्तानामेव निस्तारः कृतः कृष्णेन संसृतेः ॥ १५ ॥

---

(१) श्रीप्रभुचरणविरचिता श्रीटिप्पणी ।

ब्रह्मेति । तेषां भक्तत्वेऽप्यधिकारित्वात् केवलभक्ताया भूमेराधिक्यं तदपेक्षयेति भावः । अन्यसंश्रय इति । भक्तेष्वेवाविश्य सेवितवन्तो, न स्वातन्त्र्येणेत्यर्थः । यद्वा, प्रभोराविर्भावस्य स्वस्यापीष्टत्वेऽपि न स्वयं विज्ञापयितुं शक्तास्तादृगार्त्यभावात्, किन्तु तादृशीं भुवमग्रे कृत्वेत्यर्थः ।

(२) श्रीपुरुषोत्तमचरणप्रणीतः श्रीसुबोधिनीटिप्पण्योः प्रकाशः ।

चोद्यमसाफल्यकथनात्तत्रापि क्लेशहानिरुक्तैवेति न दोष इति भावः ॥ १४ ॥ ननु भक्तनिरोध एव चेद्भगवतः कर्तव्यस्तदा ब्रह्मादयोपि भक्ताः सात्विकाश्चेति त एव कुतो न निरुद्धास्तत्राहुः ब्रह्मेत्यादि । एतदर्थष्टिप्पणीतो ज्ञेयः । ननु "तदात्मानं सृजाम्यहम्" इति वाक्यस्वारस्यान्नैमित्तिकोपि निरोधः प्रलयात्मा भगवत्कर्तृक एवेति, लक्षणवाक्यार्थविमर्शे निरोधस्य प्रलयलीलात्वेन व्यवस्थापनाच्च नैमित्तिकस्य कुतो न स्कन्धार्थरूपतेत्याशङ्कायां पूर्वस्कन्धार्थस्वारस्यमादाय स्वोक्तार्थं दृढीकुर्वन्त आहुः—भक्तानामित्यादि । नवमे हीशानुकथायां भक्तनिष्ठस्यैव संसारस्य लय उक्तः, तेनापि तेषामेव प्रपञ्चस्य लयो वाच्योऽतो न नैमित्तिकस्य स्कन्धार्थतेत्यर्थः ॥ १५ ॥

(३) श्रीमद्वल्लभमहाराजकृतः श्रीसुबोधिनीलेखः ।

अत एवेति । भूमिर्भगवन्मात्रनिवर्त्यदुःखा, अतस्तस्या अधिकभक्तत्वादेवेत्यर्थः । प्रलयरूपनिरोधोप्यङ्गत्वेनोच्यत इत्याहुः—भक्तानामेवेति । एतेषामेव निस्तारकरणादेतेषामेव प्रपञ्चस्य निरोध

(४) श्रीमद्दीक्षितलालुभट्टयोजिता श्रीसुबोधिनीयोजना ।

फलको जाड्यात्मकप्रपञ्चभावलय इति यावत् । सूतोक्तलक्षणेषु निरोधस्थाने संस्था पठिता । संस्था च "नैमित्तिकः प्राकृतिको नित्य आत्यन्तिको लयः । संस्थेति कविभिः प्रोक्ताचतुर्धास्य स्वभावत" इत्यनेन प्रलयरूपा व्याख्याता । अतो निरोधशब्देन प्रलय उच्यते । 'निरोधोस्यानुशयनमि'त्यस्य सुबोधिन्यामपि 'शक्तीः शाययित्वा तद्भोगार्थं भगवतः शयनमि'ति व्याख्यातम् । तत्रापि शक्तिशयनानन्तरं शयनकथनेन प्रलय उक्तः । अतो भक्तप्रपञ्चसंपादिकाः शक्तीः स्वस्वरूपे तिरोहिताः कृत्वा तिष्ठति ततो भक्तान्प्रति प्रपञ्चस्तिरोभवत्यतो भक्तानां प्रपञ्चनिवृत्तिरिति सिद्ध्य-

(५) भगवदीयनिर्भयराम निर्मिता श्रीसुबोधिनीकारिकाव्याख्या ।

धर्मरक्षार्थमनिरुद्धो नारायणांशः, भूमिभारनिराकरणार्थं सितकृष्णकेशांश इति ॥ १४ ॥ ब्रह्मेति । अत एव भूमेः केवलभक्तत्वादेव । ब्रह्मरुद्रादिदेवानामन्यसंश्रयः भूमिसंश्रयः । ब्रह्मादयो भक्ता अपि अधिकारित्वात् स्वयं विज्ञापयितुमशक्ताः केवलभक्तां भुवमग्रे कृत्वा विज्ञापितवन्त इत्यर्थः । भक्तानामेवेति । अतो भक्तानामेव निस्तारकरणादेतेषामेव प्रपञ्चस्य निरोधो विस्मृत्यात्मक आत्यन्तिकप्रलयरूपो ग्राह्यः । द्वादशस्कन्धे आत्यन्तिकप्रलयस्य मोक्षात्मकत्वेन स्वीकारात् । तथा च निरोधशब्दस्य प्रलयवाचकत्वेपि भक्तानां प्रपञ्चस्य विस्मृत्यात्मक एव लयः आसक्त्यङ्गत्वेन

अतो निरोधो भक्तानां प्रपञ्चस्येति निश्चयः ।
यावद्बहिःस्थितो वह्निः प्रकटो वा विशेन्न हि ॥ १६ ॥
तावदन्तःस्थितोऽप्येष न दारुदहनक्षमः ।
एवं सर्वगतो विष्णुः प्रकटश्चेन्न तद्विशेत् ॥ १७ ॥
तावन्न लीयते सर्वमिति कृष्णसमुद्यमः ।
रूपान्तरं तु नटवत्स्वीकृत्य त्रिविधान्निजान् ॥ १८ ॥

---

(२) श्रीपुरुषोत्तमचरणप्रणीतः श्रीसुबोधिनीटिप्पण्योः प्रकाशः ।

ननु भक्तप्रपञ्चलयो नात्र स्फुट इत्याकाङ्क्षायां तल्लयस्वरूपमाहुः—यावदित्यादित्रिभिः । किञ्च, नन्वप्रकट एव भगवान् स्वभक्तान् कुतो न निरुद्धवानित्याशङ्कायामपीदमुच्यते । तत्र हेतुर्वस्तुस्वभाव एवेति । किञ्च, द्वितीयाध्याये समुद्यमरूपाङ्गनिरूपणादव्याप्तिरपि निवारिता ज्ञेया । तृतीयाध्यायेऽव्याप्तिं निवारयन्ति रूपान्तरमित्यादि । एतेनैव कापट्यस्याप्यङ्गता व्याख्यातप्राया

(३) श्रीमद्वल्लभमहाराजकृतः श्रीसुबोधिनीलेखः ।

आत्यन्तिकप्रलयरूप इति भावः । का० ॥ १५ ॥ ननु "तत्सृष्ट्वा तदेवानुप्राविशद्"ति श्रुतेः सर्वत्रानुप्रविष्ट एव भगवान् प्रपञ्चाभावं साधयतु किं विशेषावतारेणेत्याशङ्क्य दृष्टान्तपूर्वकं साधयन्ति यावदिति । का० ॥ १६ ॥ तर्हि "तमद्भुत"मितिरूपेणैव तावत्कार्यसिद्धौ रूपान्तरस्वीकरणं किंप्रयोजनकमित्यत आहुः—रूपान्तरं त्विति । यथा वेषान्तरधारणेपि नटः स्वरूपतः स एव तथा

(४) श्रीमद्दीक्षितलालुभट्टयोजिता श्रीसुबोधिनीयोजना ।

ति । एतदभिसंधायोक्तमत्र यावद्बहिःस्थितो वह्निः प्रकटो वा विशेन्न हि । तावदन्तःस्थितोऽप्येष न दारुदहनक्षमः । एवं सर्वगतो विष्णुः प्रकटश्चेन्न तद्विशेत् । तावन्न लीयते सर्वमिति कृष्णसमुद्यम इति । इदमत्र ज्ञेयम् । स्वच्छन्दलीलाभिर्भगवान्निरोध्यभक्तानां देहादिसकलप्रपञ्चे स्वानन्दं प्रवेशयंस्तिरोहितानन्दमप्याविर्भावयति, ततो भगवदानन्दानुभवयोग्यालौकिकदेहत्वप्राप्तौ जाड्यादिरूपपूर्वप्रपञ्चभावो लीयते । अयमेव प्रलयपदार्थः ।

(५) भगवदीयनिर्भयरामनिर्मिता श्रीसुबोधिनीकारिकाव्याख्या ।

स्कन्धार्थः स्वीकर्त्तव्यो, न तु दुष्टभूभुजां प्रलयः स्कन्धार्थ इति भावः ॥ १५ ॥ ननु अप्रकट एव भगवान् भक्तनिरोधं कुतो न कृतवानित्याशङ्क्याहुः—यावदिति । काष्ठाद्बहिःस्थितो वह्निर्वा मथनादिना प्रकटो वा वह्निर्यावत्काष्ठं न प्रविशेत् तावत्पर्यन्तं एष वह्निः काष्ठमध्यस्थितोपि दारुदहनसमर्थो न भवति, एवं सर्वव्यापकोपि विष्णुः प्रकटो भूत्वा भक्तहृदयादिकं न प्रविशेत्तावत्पर्यन्तं सर्वं भक्तदेहेन्द्रियादिकं विलयं न प्राप्नोति । लौकिकत्वपरित्यागेन अलौकिकत्वं न प्राप्नोतीत्यर्थः । इत्ति हेतोः कृष्णसमुद्यमः 'आविवेशांशभागेने'त्यादिप्रकारेण अवतारार्थं भगवदुद्यम इत्यर्थः । एतेन कृष्णोद्यमरूपस्य द्वितीयाध्यायार्थस्य स्कन्धार्थप्रकरणार्थाभ्यां सङ्गतिरपि सूचिता । उद्यमस्यावताराङ्गत्वम् । अवतारस्य निरोधाङ्गत्वमिति ॥ १७ ॥ अथ रूपान्तरस्वीकरणस्य तृतीयाध्यायार्थस्य स्कन्धार्थेन सह हेतुत्वरूपां सङ्गतिं दर्शयन्तः प्रयोजनमाहुः—रूपान्तरं त्विति ।

---

१ जन्मप्रकरणे क.

(२) श्रीपुरुषोत्तमचरणप्रणीतः श्रीसुबोधिनीटिप्पण्योः प्रकाशः ।

समानन्यायादेव बोध्या । एवञ्चात्रेदं सिद्ध्यति । प्रपञ्चे क्रीडनं दशमार्थस्तत्फलं च भक्तप्रपञ्चलयः । स च 'यावदि'त्यादिकारिकोक्तलक्षणको, न तु लोकप्रसिद्धप्रलयात्मकस्तेनैवास्य प्रलयलीलात्वं ब्रह्मलक्षणत्वं च । सोयं सम्पूर्णे स्कन्धेनुस्यूतः । "प्रपञ्चविस्मृतिः कृष्णात् कृष्णासक्तिश्च वर्ण्यत" इत्यनेनोक्ता तु क्रीडनव्यापारभूता । सापि भरतसूत्रे निरोधपदेनोच्यते । 'या तु व्यसनसंप्राप्तिर्निरोधः स तु कथ्यत" इति । एवं सति करणव्यापारफलानां निरोधता । पदार्थान्तरनिरूपणविशेषस्तु प्रसङ्गादिसङ्गतिविशेषप्राप्त इति न कोपि चोद्यावसर इति ॥ १६-१७-१८ ॥

(३) श्रीमद्वल्लभमहाराजकृतः श्रीसुबोधिनीलेखः ।

रूपान्तरधारणेपि भगवान् स्वरूपतः स एवेति, त्रिविधा भक्तास्तत्तद्भावानुकृत्यैव साध्या भवन्तीति रूपान्तरस्वीकरणम् । वक्ष्यन्ति च पञ्चमाध्याये, "स्वभावस्यान्यथाभावो न वै शक्यः कथंचन ।

(४) श्रीमद्दीक्षितलालुभट्टयोजिता श्रीसुबोधिनीयोजना ।

अतो भक्तानां प्रपञ्चप्रलयो निरोध इति फलति स्म । तथा च प्रपञ्चे शक्तिभिर्भगवत्क्रीडनं, भक्तानां प्रपञ्चविस्मृतिपूर्विका भगवदासक्तिः, भक्तानां प्रपञ्चाभावश्चेति त्रयं निरोधपदवाच्यम् । तत्र भगवत्क्रीडनं करणं, भगवदासक्तिर्व्यापारः, भक्तानां प्रपञ्चाभावः फलमिति त्रितयरूपो निरोधः स्कन्धार्थः । एवमत्रेदं सिद्धम् । भगवाननेकशक्तिभिः करणरूपनिरोधात्मिकां क्रीडां कुर्वन् प्रपञ्चविस्मृतिपूर्वकभगवदासक्तिरूपनिरोधात्मकव्यापारेण प्रपञ्चाभावरूपफलात्मकनिरोधं सेवकानां संपादयतीति त्रिष्वपि निरोधपदव्यवहारः सुबोधिनीनिबन्धादिषूपलभ्यत इति सर्वमदुष्टम् । किञ्च, "लौकिकेषु तु भावेषु यत्रैव हरिवेशनम् । निवर्तते तदेवात्र वह्नेर्दारुमयं यथे"तिकारिकायां फलात्मको निरोध उक्तः । तथा हि लौकिकेषु भावेषु पदार्थेषु यत्र यत्र भगवान् प्रविशति तत्र तत्र चिदानन्दयोस्तिरोभूतयोराविर्भावात्तदेव पूर्वस्थितस्वरूपं तिरोहितानन्दकं निवर्तते, ब्रह्मात्मकं भवति । प्रकटसच्चिदानन्दकं भवतीति यावत् । तत्र दृष्टान्तः वह्नेरित्यादि । यथा वह्निप्रवेशे दारूणां वह्निरूपत्वं तद्वदित्यर्थः । एवं भक्तानां प्रपञ्चप्रलयो बोध्यः । अन्यच्च, शक्तिशयनानन्तरशयनवाचकेनानुशयनशब्देन गोप्योर्थोऽपि विवक्षितः । तदनुसारेण स्कन्धारम्भे स्कन्धार्थरूपं नमस्यद्भिः श्रीमदाचार्यचरणैः "नमामि हृदये शेषे लीलाक्षीराब्धिशायिनम् । लक्ष्मीसहस्रलीलाभिः सेव्यमानं कलानिधिमि" त्युक्त्या रहस्यलीलानां निरोधपदवाच्यत्वं सूचितम् । तदनुसारेण प्रभुचरणैष्टिप्पण्याम "नुशय्यते अनेने"तिकरणव्युत्पत्तिं प्रदर्श्य 'निगूढभावकरणं येन स निरोध' इत्युक्त्वा 'स्वकीयेषु स्वविषयकभावोत्पादनं यया लीलया क्रियते सा निरोधपदवाच्ये'त्युक्तवद्भिर्गुप्तलीलायाः स्कन्धार्थता प्रतिपादितेति विद्वद्भिर्विभावनीयम् । एवं च शुकोक्तिसुबोधिनीटिप्पणीषु सर्वत्राविरोध इत्येक एवाशयस्तिसृणामिति प्रादुर्भवति स्म । तथा सतीदं सिद्धम्, देहादौ चिदानन्दयोः प्राकट्येन जाड्यादिप्रपञ्चभावप्रलयः फलरूपो निरोधः सिद्धः । तस्मिन्सति जाड्याभावेन प्रपञ्चे विद्यमानानामपि भक्तानां कृष्णानन्दानुभवयोग्यदेहत्वं सिद्ध्यति । इदमेव यमुनाष्टके "ममास्तु तव सन्निधौ तनुनवत्वमेतावता" इत्यनेन प्रार्थितम् । ततो नित्यलीलाप्रवेशः स मुक्तिपदवाच्यः । निरोधलीलायां भक्तानां साधारणमायागुणरहितत्वेपि लीलास्थभक्तनियामकान्तरङ्गमायागुणव्याप्तत्वेन लौकिकसादृश्यव्यवहारः पुराणादौ तेषाम् । अन्तरङ्गयोगमायागुणनिवृत्तौ नित्यलीलाप्रवेशरूपा मुक्तिरतो मुक्तिलीलायां शुद्धनिर्गुणत्वमिति विवेकः ।

प्रपञ्चाभावकरणादुज्जहारेति निश्चयः ।
पञ्च प्रकरणान्यत्र चतुर्भिर्जन्म सत्पतेः ॥ १९ ॥
अष्टाविंशतिभिः पूर्वं तामसत्वाद्व्रजोद्धृतिः ।
तथैव राजसानां च यादवानां विशेषतः ॥ २० ॥
सात्त्विकानेकविंशत्या निःप्रपञ्चाँश्चकार ह ।
भगवानेव नान्योत्र तदर्थं षड्गाभिधाः ॥ २१ ॥
चतुर्मूर्तेर्जन्मतोत्र तथाध्याया निरूपिताः ।
तत्तत्प्रकरणे तेषामुपयोगस्तु वक्ष्यते ॥ २२ ॥
हेतूद्यमस्वीकरणकापट्यैः प्रथमो महान् ।
प्रद्युम्नश्चानिरुद्धश्च वासुदेवस्तथापरः ॥ २३ ॥

---

(१) श्रीप्रभुचरणविरचिता श्रीटिप्पणी ।

॥ १५ ॥ **प्रद्युम्न** इति । अत्र निबन्धानुरोधादयं क्रमो न विवक्षित इति ज्ञेयम् ॥ २३ ॥

(२) श्रीपुरुषोत्तमचरणप्रणीतः श्रीसुबोधिनीटिप्पण्योः प्रकाशः ।

तदेतद्धृदि कृत्वाहुः—**इति निश्चय** इति । स्कन्धार्थं निश्चित्य प्रकरणानि विभजन्ते—**पञ्चे**त्यादि ॥ १९ ॥ **नान्य** इति । अन्तर्याम्यधिदैवरूपोंशो नेत्यर्थो निबन्धानुसारेण ज्ञेयः ॥ २०–२१ ॥ चतुर्मूर्तिप्राकट्यस्य किं प्रयोजनमत आहुः—**तत्त**दित्यादि ॥ २२ ॥ **प्रथम** इति । आद्यप्रकरणार्थ इत्यर्थः । **टिप्पण्यां निबन्धानुरोधा**दिति । निबन्धे हि प्रथमे वासुदेवस्ततः संकर्षणस्ततः

(३) श्रीमद्वल्लभमहाराजकृतः श्रीसुबोधिनीलेखः ।

अतस्त्रिविधजीवेषु त्रिधा भगवतः कृतिरि"ति । प्रपञ्चाभावकरणाद्धेतोः संसारादुज्जहारेत्यर्थः । एवं दशमार्थं विचार्य प्रकरणार्थं विचारयन्ति **पञ्चे**ति । का० ॥१८–१९॥ **भगवानेव नान्योत्रे**ति । बहिर्मुखाशङ्काप्राप्तमायाप्राकृतगुणसंबन्धवान् न इत्यर्थः । इदं षड्विंशाध्याये "इति विक्लवितं तासा"-मित्यत्र टिप्पण्यां स्फुटम् । एवं प्रकरणविभागादपि निरोधस्य स्कन्धार्थत्वे संशयो न कार्य इति भावः । का० ॥ २१ ॥ अध्यायार्थं विचारयन्ति—**चतुर्मूर्ते**रिति ॥ २२ ॥ एवमर्थत्रयनिरूपणेन

(४) श्रीमद्दीक्षितलालुभट्टयोजिता श्रीसुबोधिनीयोजना ।

"मुक्तिर्हित्वान्यथारूपमि"तिवाक्यात् । सगुणत्वस्यान्यथारूपत्वात् । का० ॥ १६–१७ ॥ **हेतूद्य-मस्वीकरणकापट्यै**रिति । हेत्वादयश्चत्वारः क्रमेण चतुर्णामध्यायानामर्थाः । हेतूद्यमस्वीकरणकाप-

(५) भगवदीयनिर्भयराममनिर्मिता श्रीसुबोधिनीकारिकाव्याख्या ।

"बभूव प्राकृतः शिशुरि"त्यत्रोक्तं रूपान्तरं नटवत् स्वीकृत्य **त्रिविधान्** तामसराजससात्त्विकभावाप-न्नान् **निजान्** भक्तान् **उज्जहार** उद्धृतवान् । एवं स्कन्धार्थं विचार्य प्रकरणानि विभजन्ते—**पञ्च प्रकरणानी**ति । स्पष्टम् । एवं प्रकरणचतुष्टयाध्यायसंख्यामभिधाय गुणप्रकरणसंख्यां तत्रोपपत्तिं चाहुः **भगवानेव नान्योत्रे**ति । अत्र स्कन्धे **भगवानेव** ऐश्वर्यादिगुणवानेव निरोधकर्ता निरूप्यते, **न तु अन्यो** निर्धर्मकादिस्तदर्थं षण्णां भगानामैश्वर्यवीर्ययशःश्रीज्ञानवैराग्याणाम**भिधा** निरूपणम् । तथा च षड्भिरध्यायैर्गुणप्रकरणमित्युक्तं भवति ॥१८–१९–२०–२१॥ एवं प्रकरणानि विभज्य चतुर्भि-र्जन्मप्रकरणनिरूपणे हेतुमाहुः—**चतुर्मूर्ते**रिति । वासुदेवसंकर्षणप्रद्युम्नानिरुद्धानां क्रमेण तत्तत्कार्यार्थं चतुर्ष्वध्यायेष्वाविर्भावो ज्ञेयः । तदुक्तं निबन्धे "प्रथमे वासुदेवोभूद्वसुदेवहृदि स्थितः । मृत्युवारण-सामर्थ्यमन्यथा न भवेत् क्वचिदि"त्यादि ॥ २२ ॥ अथ जन्मप्रकरणीयाध्यायार्थानाहुः—**हेतूद्य**

हेतुश्च त्रिविधो ह्यत्र गुणा भक्ताहितप्रदाः ।
कंसादेः कालतोऽज्ञानात्त्रिधा दुःखं तु तद्गतम् ॥ २४ ॥

(१) श्रीप्रभुचरणविरचिता श्रीटिप्पणी ।

हेतोस्त्रैविध्ये तात्पर्यमाहुः—**गुणा** इति । सत्त्वादय इत्यर्थः । **तद्गतम्** । भक्तगतमित्यर्थः ॥ २४ ॥

(२) श्रीपुरुषोत्तमचरणप्रणीतः श्रीसुबोधिनीटिप्पण्योः प्रकाशः ।

प्रद्युम्नस्ततोऽनिरुद्ध इत्येवं सोपपत्तिकमुक्तमतस्तथेत्यर्थः ॥ २३ ॥ न केवलं गुणा एव तथा किन्त्वन्येऽपि तदनुरोधिन इत्याशयेन दुष्टान् पीडकानाहुः—**कंसादे**रित्यादि । **अज्ञानादिति** कंसमौ-

(३) श्रीमद्वल्लभमहाराजकृतः श्रीसुबोधिनीलेखः ।

स्कन्धार्थसंशयो निराकृतः । प्रथमाध्यायार्थमाहुः—**हेतुश्चे**ति । भक्तदुःखं हेतुः । तस्य त्रैविध्यं विवृण्वन्ति—**कंसादे**रिति । **अज्ञानादि**ति । "नन्दाद्या ये व्रजे गोपा याश्चामीषां च योषित' इतिवाक्यश्रवणानन्तरं कंसेन कृतं भगवदवताराज्ञानाज्जातम् । अनेन दुःखेन भगवानवतरिष्यतीति

(४) श्रीमद्दीक्षितलालुभट्टयोजिता श्रीसुबोधिनीयोजना ।

त्वैरध्यायार्थैरवयवैः कृत्वा **प्रथमो** जन्मप्रकरणार्थरूपो जन्मलीलात्मको भगवान्महानवयवीत्यर्थः । इह स्कन्धे पञ्च प्रकरणानि तेषां जन्मादयोर्थाः । तेषु जन्मरूपोर्थः प्रथमः, स च हेत्वादिभिरवयवैर्महत्वं प्राप्नोतीत्यर्थः सम्पद्यते । तत्र पूर्वाध्याये जन्मनो हेतुर्निरूप्यते स चाङ्गतया जन्मप्रकरणे सङ्गतिं प्राप्नोति । द्वितीये जन्मोद्यमः, सोपि जन्मसम्बन्धितया जन्मन्यन्वेति । तृतीये रूपान्तरस्वीकारः, स च भगवतो जन्मबोधकः । अन्यथा "तमद्भुतं बालकमि"त्यादिविशेषणोक्तभगवद्रूपतत्त्वावगतिसम्पन्नयोर्देवकीवसुदेवयो "रूपं यत्तत्प्राहुरव्यक्तमाद्यम्" "विदितोसि भवान्साक्षात्पुरुषः प्रकृतेः पर"इत्यादिभिः स्तुवतोर्जन्मज्ञानं न स्यात् । तथा सति सर्वापि स्नेहलीला बाध्येत । रूपान्तरस्वीकारे तु ममायं बाल इतिबुद्ध्या "तदा तु स्वत एवासीद्भगवद्भावसङ्गतिरि"त्यादिवाक्योक्ता भावना सिद्धाभूत् । अतो रूपान्तरस्वीकारस्य जन्मबोधकत्वाज्जन्मप्रकरणे निरूपणं सङ्गतमेव । चतुर्थे कापट्यमुक्तं, तन्मायाकार्यं, तदप्यावश्यकं, माययैव भगवतो जन्म । वस्तुतो ब्रह्मणि जन्माभावात् । 'राजन्परस्य तनुभृज्जननाप्ययेहा मायाविडम्बनमवेहि यथा नटस्य' "देवकीजन्मवाद" इत्यादिवाक्येभ्यः । अतो जन्मप्रकरणे मायाकार्यस्य नाट्यस्य निरूपणमुचितम् । नाट्यस्य जन्मसाधकत्वात् । एवं हेत्वादीनां जन्मप्रकरणे निरूपणं संगच्छत एव । वस्तुतस्तु परब्रह्मणः पुरुषोत्तमस्य प्रादुर्भावो न तु जन्म । प्रादुर्भावप्रयुक्ता जन्मोत्सवादिलीला । अत एव "सिंचन्त्योऽजनमुज्जगु"रित्यत्राजनपदं श्रीशुकेनोक्तम् । देवकीनन्दनयशो-

(५) भगवदीयनिर्भयराममनिर्मिता श्रीसुबोधिनीकारिकाव्याख्या ।

मेति । भगवदवतारहेतुः भक्तदुःखं प्रथमाध्यायार्थः । अवतारार्थं भगवदुद्यमो द्वितीयार्थः । रूपान्तरस्वीकरणं तृतीयार्थः । मायाकार्यं कापट्यं चतुर्थार्थः । एवं हेत्वादिभिरध्यायार्थैः **प्रथमो** जन्मप्रकरणार्थरूपो भगवान् महानित्यर्थः । प्रथमप्रकरणार्थरूपो भगवांश्चतूरूप इत्याहुः—**प्रद्युम्नश्चानिरुद्धश्च वासुदेवस्तथा पर** इति । परः संकर्षणः । 'अत्र निबन्धानुरोधादयं क्रमो न विवक्षित' इत्युक्तं टिप्पण्यां । निबन्धे हि "प्रथमे वासुदेवोभूद्वसुदेवहृदि स्थित" इत्यादिना वासुदेवसङ्कर्षणप्रद्युम्नानिरुद्धा एव क्रमेणोपपादिता इति स एव क्रमो ग्राह्यः ॥ २३ ॥ **हेतुश्चे**ति । भगवदवतारे भक्तदुःखं हेतुस्तस्य त्रैविध्ये तात्पर्यमाहुः—**गुणा** इति । सत्त्वादयो गुणा एव **भक्ताहितप्रदाः** भक्तदुःखदायका इत्यर्थः । भक्तदुःखहेतोस्त्रैविध्यं विवृण्वन्ति **कंसादे**रिति । भक्तगतं दुःखं त्रिविधमित्यर्थः ।

भूमिर्माता तथा चान्ये दुःखभाजो हरिप्रियाः ॥
यथायोग्यं दुःखमेषामत्रैवेति निरूप्यते ॥ २५ ॥
त्रयं भगवता शक्यं दूरीकर्तुमितीर्यते ॥
प्रश्नोप्यत्राधिकः प्रोक्तः स्कन्धद्वितयवर्तनः ॥ २६ ॥

---

(२) श्रीपुरुषोत्तमचरणप्रणीतः श्रीसुबोधिनीटिप्पण्योः प्रकाशः ।

स्यादित्यर्थः ॥२४॥ **त्रयमिति** दुःखत्रयमित्यर्थः । **ईर्यत** इति प्रथमाध्याय उच्यत इत्यर्थः । एतेन त्रयाणां भगवन्नाश्यत्वरूपं हेतुतावच्छेदकमेकमिति हेत्वननुगमोपि परिहृतः ॥ २६ ॥ **द्वाद-**

(३) श्रीमद्वल्लभमहाराजकृतः श्रीसुबोधिनीलेखः ।

ज्ञाने तु दुःखं न भवेदिति भावः । का० ॥ २४ ॥ दुःखत्रयाधिकरणान्याहुर्**भूमिरि**ति । कंसादिकृतं दुःखं भूमेः । कालरूपाकाशवाणीकृतं दुःखं मातुः । भगवदवताराज्ञानकृतं दुःखमन्येषां सर्वेषामिति विभागः । अज्ञानकृतं पूर्वयोरपि परं कंसादिकृतत्वं कालकृतत्वं च विशेष इति **तथा चे**त्युक्तम् । तद्दुःखनिवृत्तिप्रकारोपि निबन्धे निरूपितः "कालजं प्रभुसम्बन्धात् कंसजं हेतुवारणात् । वाक्यैरज्ञानसंभूतं शक्यं तत् त्रितयं हरे"रिति । तृतीयाध्याये स्वस्यावतारेण पृश्निसम्बन्धज्ञापनेन चाकाशवाणीजनितं मातुर्दुःखं निवारितवान् । ततः कंसादिकृतं दुःखं कंसवधान्तेष्वध्यायेषु कंसादिमारणेन निवारितवान् । ततः "सभाजितान्समाश्वास्ये"तिश्लोकोक्तसभाजनसमाश्वासनवाक्यैः स्वावतारज्ञापनेन तदज्ञानजं दुःखं निवारितवान् । "त्वमेव पूर्वसर्गेऽभू"रितिश्लोके देवक्यां स्नेहातिशयो विवृतः । अतः क्रममपहाय पूर्वं मातुर्दुःखं निवारितवानिति ज्ञेयम् । व्रजस्याधिदैविकदुःखनिवृत्तेस्त्ववतारकार्यत्वाभा-

(४) श्रीमद्दीक्षितलालुभट्टयोजिता श्रीसुबोधिनीयोजना ।

दानन्दनादिनामान्यपि प्राकट्यप्रयुक्तान्येव । स च प्रकरणार्थरूपो भगवांश्चतूरूप इत्याहुः—**प्रद्युम्नश्चानिरुद्धश्च वासुदेवस्तथापर** इति । तथा च प्रद्युम्नादिचतूरूपो भगवानेव जन्मलीलात्मक इह प्रकरणे प्रतिपाद्य इत्यर्थः सम्पन्नः । 'चतुर्मूर्तेर्जन्मतोत्र तथाध्याया निरूपिता' इतिवाक्यात् । अत एकैकस्मिन्नध्याये प्रद्युम्नादेर्निरूपणं, न तु प्रद्युम्नादयोऽध्यायार्थाः । किन्तु प्रद्युम्नादिचतुर्व्यूहो भगवाञ्जन्मप्रकरणप्रतिपाद्य इति भावः ॥ २३ ॥ २८½ ॥

(५) भगवदीयनिर्भयरामनिर्मिता श्रीसुबोधिनीकारिकाव्याख्या ।

अत्र श्रीवल्लभगोस्वामिनः "कंसादिकृतं दुःखं भूमेः । कालरूपाकाशवाणीकृतं दुःखं मातुः । भगवदवताराज्ञानकृतं दुःखमन्येषां सर्वेषामिति विभागः । "नन्दाद्या ये व्रजे गोपा" इतिवाक्यश्रवणानन्तरं कंसेन कृतं दुःखं भगवदवताराज्ञानाज्जातं ज्ञेयं, अनेन दुःखेन भगवानवतरिष्यतीति ज्ञाने तु दुःखं न भवेदिति भाव" इति व्याख्यातवन्तः । श्रीपुरुषोत्तमास्तु आवरणभङ्गे "कालो द्वापरकलिसंधिरूपस्ततो भूमेर्दुःखम् । कंसादेर्मातृदुःखमज्ञानजनितम् । कंसमूर्खत्वजनितमन्येषा"मिति व्याचख्युः॥२४॥**यथायोग्यमिति** । भगवदवतारहेतुभूतदुःखनिरूपकेत्राध्याये **एषां** भूम्यादीनां यथायोग्यं दुःखं निरूप्यते ॥२५॥ **प्रश्न** इति । अत्र प्रथमेध्याये प्रकरणत्रयात् प्रश्नो**धिकः प्रोक्त** इत्यर्थः । **स्कन्धद्वितयवर्तन** इति । "देहं मानुषमाश्रित्य कति वर्षाणि वृष्णिभिरि"तिप्रश्न एकादशस्कन्धीयप्रमेयविषयकः । अन्ये प्रश्ना दशमार्थविषयकाः । तथा च प्रथमाध्याये चत्वारि प्रकरणानि । प्रश्नप्रकरणं भूमिप्रकरणं मातृप्रकरणं अन्यप्रकरणं चेति । तदुक्तं निबन्धे, "प्रश्नेन सहिताः पूर्वं चतस्रः प्रक्रिया मता" इति ।

अनुवादः स्तुतिः प्रश्ने भक्तत्वज्ञापकावुभौ ॥
अन्यथा ह्यतिगुप्तार्थं श्रीशुको वर्णयेत्कथम् ॥ २७ ॥
अज्ञानमन्यथाज्ञानं कृष्णगं विनिवार्यते ॥
प्राणनत्वं कथायाश्च दयासिद्धयै शुकस्य हि ॥ २८ ॥
एवं प्रश्नो द्वादशभिः समतो गुणदोषगः ॥ २८½ ॥

---

(१) श्रीप्रभुचरणविरचिता श्रीटिप्पणी ।

द्वादशभिः प्रश्ने हेतुमाहुः—**गुणदोषग** इति । षड्गुणा, लोके दोषत्वेन प्रसिद्धा धर्माश्च षड्-देशान्तरगता गर्भमातुलमारणादयः । उभयविषयकत्वात्तस्य तथात्वमित्यर्थः । गुणवाक्यसाम्यं दोष-वाक्यानामयुक्तमित्याशङ्क्याहुः—**समत** इति । यथा गुणा उत्तमास्तथा लोके दोषा अप्युत्कटा इत्यु-भयोः साम्येन राज्ञा प्रश्नः कृत इति तथेत्यर्थः । **समत** इति भावप्रधानः ॥ २८½ ॥

(२) श्रीपुरुषोत्तमचरणप्रणीतः श्रीसुबोधिनीटिप्पण्योः प्रकाशः ।

शभिरिति । प्राणनवाक्यस्य प्रश्नरूपत्वाभावात्तथेत्यर्थः । **गुणदोषग** इत्यत्र **टिप्पण्यां दोष-त्वेनेति** । ऐश्वर्यादिगुणविरुद्धदोषत्वेन । **आदय** इति आदिपदेन असंज्ञातिसहभावबहुकालद्वारका-वासबहुपरिग्रहाणां प्रश्नस्थानां सङ्ग्रह इति । अत्राद्यस्य वीर्येण, द्वितीयस्यैश्वर्येण, तृतीयस्य यशसा, तुरीयस्य श्रिया, पञ्चमस्य ज्ञानेन, षष्ठस्य वैराग्येण विरोधः स्फुट एव । तथा **चातो द्वादशभिः प्रश्नो** न तु पुरःस्फूर्तिकैर्वीर्यादिभिः । प्रश्नस्य स्कन्धद्वितयविषयकत्वादितिभावो बोध्यः ॥ २८½ ॥

(३) श्रीमद्वल्लभमहाराजकृतः श्रीसुबोधिनीलेखः ।

वादत्र तदकथनम् ॥ २५ ॥ **अनुवाद** इति । सार्धेनानुवादो, 'निवृत्ततर्षैरि'त्यनेन चरित्रस्तु-तिश्चेत्यर्थः । **अन्यथेति** । भक्तत्वाभावे इत्यर्थः । **अज्ञानमिति विनिवार्यते** 'पितामहा मे' इत्यादिना भगवन्माहात्म्यकथनेनेति शेषः ।

(५) भगवदीयनिर्भयरामनिर्मिता श्रीसुबोधिनीकारिकाव्याख्या ।

सुबोधिन्यां च "तत्र दशभिः श्लोकैर्भूमिसान्त्वनं वाचा । उपायेन देवक्याः पञ्चत्रिंशद्भिः । ततोऽष्टभिः सर्वेषा"मिति ॥ २६ ॥ **अनुवाद** इति "कथितो वंशविस्तार" इत्यादिसार्द्धश्लोकेन नवमस्कन्धो-क्तचरित्रानुवादः, "निवृत्ततर्षैरि"त्यनेन चरित्रस्तुतिश्चेत्युभौ स्तुत्यनुवादौ श्रोतुर्भक्तत्वज्ञापकौ । पूर्वोक्तानुसंधानेन अनुवादसामर्थ्यं भक्तस्यैवेति भावः । **अन्यथेति** भक्तत्वाभावे इत्यर्थः ॥ २७ ॥ **अज्ञानमिति** । "पितामहा मे" इत्यादिना भगवन्माहात्म्यकथनेन परीक्षिता स्वस्य कृष्णविषय-कमज्ञानमन्यथाज्ञानं च विनिवार्यते । तथा च त्वदुक्ते भगवन्माहात्म्ये मम विश्वासो भविष्यतीति परीक्षिता शुकं प्रति स्वाधिकारो बोधितः । **प्राणनत्वमिति** । "नैषातिदुःसहा क्षुन्मामि"त्यनेन हरि-कथामृतस्य जीवनसंपादकत्वं यदुक्तं तच्छुकस्य दयासिद्ध्यर्थम् । **एवं प्रश्न** इति । "नैषातिदुःस-हे"तिश्लोकस्य प्रश्नरूपत्वाभावात्तं विहाय द्वादशभिरिति भावः । द्वादशभिः प्रश्ने हेतुमाहुः—**गुण-दोषग** इति । षड्गुणा ऐश्वर्यादयः । लोके दोषत्वेन प्रसिद्धा धर्माश्च षट् मातुलमारणादयः । उभय-विषयकत्वात्प्रश्नस्य गुणदोषविषयकत्वमित्यर्थः । गुणवाक्यसाम्यं दोषवाक्यानामयुक्तमित्याशङ्क्याहुः— **समत** इति । यथा गुणा उत्तमास्तथा लोके दोषा अप्युत्कटा इति गुणदोषयोः साम्येन राज्ञा प्रश्नः कृत इति गुणवाक्यसाम्यं दोषवाक्यानां युक्तमित्यर्थः । **समत** इति भावप्रधानो निर्देशः, समत्वादि-

पूर्वस्कन्धे भक्तेः प्रतिपादितत्वादुत्कण्ठापूर्वकमुक्तानुवादमाह सार्धेन-कथितो वंशविस्तार इति ।

राजोवाच—

कथितो वंशविस्तारो भवता सोमसूर्ययोः ।
राज्ञां चोभयवंश्यानां चरितं परमाद्भुतम् ॥ १ ॥
यदोश्च धर्मशीलस्य नितरां मुनिसत्तम ॥

श्रीसुबोधिनी ।

भक्तत्वादेव तत्रत्यानां वंशयोर्विस्तार उक्तः । अभ्यर्हितत्वात्सोमस्य पूर्वनिपातः । वंशविस्तारप्रश्नभ्रमं वारयति-विस्तार इति । अन्यतमकथननिवारणायोभयग्रहणम् । रात्रिन्दिवं सर्वेषां सर्वान्धकारनिवारकत्वाद्वंशविस्तारकथनं युक्तमिति पूर्वोक्ताभिप्रायं च वदन् स्वस्य श्रोतृत्वं च समर्थयति-उभयवंश्यानां राज्ञां चरित्रमपि कथितमिति । उत्पत्त्यैव भक्ताः । चरित्रमपि तेषामन्येषां भक्तिजनकमित्यम्बरीषादेश्चरित्रस्य तथात्वात्पृथगनुवादः । अत्र षष्ठी जननसम्बन्धप्रतिपादिका । चकारात्तत्र भगवतोऽपि चरित्रं प्रतिपादितमित्युक्तम् विशेषतोभिप्रायेण कथने श्रवणे च हेतुः परमाद्भुतमिति । परमेण भगवता, परमया भक्त्या वा ॥१॥ यदोः पितुरादेशोल्लङ्घनादधर्मपरत्वेन कथनायुक्तत्वमाशङ्क्य जराया भगवद्भजनप्रतिबन्धकत्वान्मुख्यपितुः सेवार्थं गौणपितुराज्ञोल्लङ्घनं युक्तमित्याह—यदोश्चेति । धर्मशीलस्येति पृथगनुवादे हेतुः । जरया च धर्मनाशः । शीलपदेन पितुर्धर्माज्ञानमुक्तम् । पुत्रवयसा तन्मातृसम्बन्धस्यात्यन्तमयुक्तत्वात् । अतो भगवदवतारात्पूर्वमेव पूरोर्वंशो निवर्त्तितः । अन्यथा तैः सह भगवत्सम्बन्धोऽपि न युक्तः स्यात् । भीष्मस्य वस्ववतार-

---

(२) श्रीपुरुषोत्तमचरणप्रणीतः श्रीसुबोधिनीटिप्पण्योः प्रकाशः ।

राज्ञामित्यत्र षष्ठी जननसम्बन्धप्रतिपादिकेति । राज्ञामिति या षष्ठी सा चरित्रेषु जननसम्बन्धप्रतिपादिका । तथा च तत्कृतं चरित्रं, न तु तत्सम्बन्ध्यन्यकृतमित्यर्थः ॥ १ ॥ **यदोश्चेत्यत्र**

(३) श्रीमद्वल्लभमहाराजकृतः श्रीसुबोधिनीलेखः ।

कथित इत्यत्र पूर्वोक्ताभिप्रायं चेति । विव्रियमाणादुत्तरवाक्यात्पूर्वमुक्तस्य 'सोमसूर्ययोरि'तिपदस्य 'रात्रिन्दिवमि'त्यनेन निरूपितमभिप्रायं वंशे उभयसम्बन्धकथनेनानुवदन्नित्यर्थः । **श्रोतृत्वं चेति** । यथार्थानुवादेन स्वस्य शक्तितात्पर्यनिर्धाररूपश्रवणकर्तृत्वं समर्थितमित्यर्थः । **उत्पत्त्यैवेति** । भक्तवंश्यत्वकथनादिति भावः । **पृथगनुवाद इति** । वंशात्पृथक् चरित्रानुवाद इत्यर्थः । **अत्र षष्ठीति** । **राज्ञामिति** कर्तरि षष्ठी । तथा च राजकृतं चरित्रं न तु राजसम्बन्ध्यन्यकृतमित्यर्थः । **परमयेति** । परो मीयतेऽनया कर्त्र्येति परमा भक्तिरित्यर्थः ॥१॥ **यदोश्चेत्यस्याभासे इत्याहेति** । इति धर्मशीलपदेन सूचयन्निति शेषः । व्याख्याने **अत इति** । अधर्मजनकवयोदानकर्तृत्वादित्यर्थः । पाण्डुप्रभृतीनां तु क्षेत्रजत्वमिति भावः । **अन्यथेति** । तद्बीजजवंशनिवृत्त्यभावे तादृशवयोदातृवंशीयैः पाण्डुप्रभृतिभिः सह कुन्तीसुभद्रादिदानेन भगवत्सम्बन्धो न युक्तः । तेषु जीवत्सु पाण्डुद्वारा तेऽपि भगवत्सम्बन्धित्वेन व्यपदिश्येरन्निति भावः । ननु भीष्मस्तु जीवतीति कथं सम्बन्ध इत्यत आहुर्**भीष्मस्येति** । वस्ववतारत्वात्तस्य सम्बन्धित्वेन व्यपदेशोऽपि न दोषः । **अपिशब्दाद्भक्तिः** ।

तत्रांशेनावतीर्णस्य विष्णोर्वीर्याणि शंस नः ॥ २ ॥

त्वात् सम्बन्धोऽपि । दोषस्तु तत्कृत एव । अग्रे च तेषां तिमिङ्गिलत्वं वक्ष्यति । अतो यदुः स्वभावत एव धर्मरूपः । अत एव तद्वंशस्य च नितरां कथनमुक्तम् । मननशीला मुनयः । तत्रापि प्राप्तज्ञानाः सन्तः । तादृशा अपि भक्ता अतिशयिताः । अनुवादप्रश्नयोर्मध्ये मुनिसत्तमेतिसम्बोधनमुभयहेतुत्वार्थम् । एवमनूद्य, भगवतो वीर्याणि चरित्राणि च पृच्छति सार्द्धेन—तत्रांशेनेति । तत्र वंशे । विष्णोर्व्यापकस्य । सर्वत्रोद्गमने प्रयोजनाभावात्, प्रपञ्चविलयप्रसङ्गाच्च तत्रैव वंशे देवकीगृहदेशे मायोद्गमेन प्रकटितपरमानन्दस्य तावति देशे तेन प्रकारेण मायां दूरीकृतवानिति अंश एव स भवति । द्वितीयस्कन्धविवरणे चैतत् समर्थितम्, 'अदीनलीलाहसितेक्षणोल्लस'दित्यत्र । शास्त्रार्थापरिज्ञानादंशभगवत्पदाभ्यां लोको भ्राम्यति । अंशावतारप्रसिद्ध्या वा प्रश्ने तथोक्तम् । प्रद्युम्नांशेनेति केचित्, वंशसम्बन्धस्तस्यैवेति । अवतरणं वैकुण्ठादत्रागमनम् । तच्च तत्त्वद्वारापि भवतीति तन्निवारणार्थं साक्षात्त्वकथनाय विष्णोरित्युक्तम् । माहात्म्यज्ञानार्थं वीर्याणां प्रश्नः । अचिन्त्यैश्वर्यबोधकानि चरित्राणि वीर्याणि । शंस कथय । सूक्तसाधारण्येनानुशासनरूपेण कथयेत्यर्थः । न इति विशेषतः स्वस्य तदाकाङ्क्षित्वं निरूपितम् ॥ २ ॥ स्वतन्त्रपुरुषार्थत्वाच्चरित्रमात्रमेव पृच्छन् मत्स्याद्यवतारेष्वप्ययमेव भगवानवतीर्ण इति, तस्य च वीर्याणि चरित्रं चोक्तमिति व्यर्थः प्रश्न इति शङ्कां निवारयति—अवतीर्येति ।

अवतीर्य यदोर्वंशे भगवान् भूतभावनः ।

यदोर्वंशे भगवानवतीर्य यानि कृतवांस्तानि सर्वाण्येव कथयेतिसम्बन्धः । वीर्याधिक्यास्तित्वकथनाय बहुकालावस्थानं सूचयति—वंश इति । तच्चरित्रं सर्वमेव धर्मात्मकमपीति वक्तुं यदुसम्बन्धः । असमासस्तु ततोऽप्याधिक्यसूचकः ।

---

(२) श्रीपुरुषोत्तमचरणप्रणीतः श्रीसुबोधिनीटिप्पण्योः प्रकाशः ।

तत्कृत इति वंशकृत इत्यर्थः ॥ २ ॥

(३) श्रीमद्वल्लभमहाराजकृतः श्रीसुबोधिनीलेखः ।

दोषस्त्विति । असुरावेश इत्यर्थः । **उभयहेतुत्वार्थमिति** । तादृशवक्तुः सकाशाच्छ्रवणे यथार्थज्ञानात्तथाऽनुवादो भवति, भगवद्वीर्यप्रश्नश्च तादृशवक्तर्येव संभवतीति उभयत्रापि हेतुत्वं मुनिसत्तमत्वस्येत्यर्थः । **विष्णोरित्यस्यार्थमाहुः—व्यापकस्येति** । **अंशेनावतीर्णस्येत्यर्थमाहुः** 'सर्वत्रे'त्यारभ्य 'प्रकटितपरमानन्दस्ये'त्यन्तेन । **एतत्समर्थितमिति** । दशलीलाविशिष्टत्वपूर्णत्वकथनेनांशत्वमेतादृशमेव सिद्धमिति भावः । **अंशभगवत्पदाभ्यामिति** । अत्रांशपदं 'कृष्णस्तु भगवान् स्वय'मित्यत्र च भगवत्पदमतो भ्राम्यति । अंशः पूर्णो वेत्युत्कटकोटिकसंशययुक्तो भवतीत्यर्थः । 'भ्रमु अनवस्थाने' इतिपाठात्संशयोपि भ्रम एवेति भावः । अत्र वीर्यप्रश्नोऽग्रिमश्लोके चरित्रप्रश्नस्तत्र वीर्य-

---

१ तत्रेति क. ख. ग. ज. झ. ञ. ट.

कृतवान् यानि विश्वात्मा तानि नो वद विस्तरात् ॥ ३ ॥

व्यसनावेशतया अप्रयोजककरणं वारयति–भगवानिति । अवतारप्रयोजनं सामान्यतः स्वज्ञातमाह–भूतभावन इति । भूतानि भावयत्यनुभावयतीति । भगवानेव संसारे स्थितो न बद्ध्यते । अन्ये तु बद्ध्यन्त इति निर्द्धारितत्वाद्भगवद्भावेनान्येऽपि चेद्भावितास्ते कृतार्था भवन्तीति भगवदवतारः । एवमवतीर्य यानि कृतवान्, इच्छयापि तत्रत्यानां मुक्तिदानसामर्थ्ये विद्यमानेऽपि यत्कार्याणि कृतवाँस्तदग्रिमप्रयोजनार्थमेवेत्यवसीयते । अत एव व्यासावतारः । ज्ञातानि तान्युपयुज्यन्त इति । एतज्ज्ञापयति विश्वात्मेति । भगवानेव स्वतन्त्रतया यदि हितं न कुर्यात्तदान्योन्याश्रयः प्रसज्येत । स्वतःकरणे विश्वात्मत्वं हेतुः । तानि सर्वाण्येव पूर्ववन्नो वद । यद्यपि 'जातो गतः पितृगृहा'दित्यत्र, द्वितीयस्कन्धादिषु च चरित्रमुक्तं, तथापि विस्तरेण कथयेत्याह–विस्तरादिति ॥ ३ ॥ एवं भगवद्वीर्याणां चरित्रस्य च प्रश्नमुक्त्वा चरित्रस्य भगवतश्च माहात्म्यमाह त्रिभिः । भगवतो माहात्म्यं द्विविधम् । अदृष्टदृष्टभेदेन । तत्र प्रथमं चरित्रमाहात्म्यमाह— निवृत्तेति ।

निवृत्ततर्षैरुपगीयमानाद्भवौषधाच्छ्रोत्रमनोऽभिरामात् ।
क उत्तमश्लोकगुणानुवादात् पुमान् विरज्येत विना पशुघ्नात् ॥ ४ ॥

---

(१) श्रीप्रभुचरणविरचिता श्रीटिप्पणी ।

अग्रिमप्रयोजनार्थमिति । अनवतारसामयिकजीवोद्धारार्थमित्यर्थः ॥ ३ ॥

(२) श्रीपुरुषोत्तमचरणप्रणीतः श्रीसुबोधिनीटिप्पण्योः प्रकाशः ।

निवृत्ततर्षैरित्यत्र कारिकासु । गुणानुवादविशेषणानां तात्पर्यं वक्तुं पूर्वं गुणरूपस्य

(३) श्रीमद्वल्लभमहाराजकृतः श्रीसुबोधिनीलेखः ।

चरित्रयोर्भेदमाहुः—**अचिन्त्यैश्वर्येति** ॥ २ ॥ **अवतीर्येत्यत्र व्यसनावेशतयेति** । व्यसनानां क्षुत्पिपासारोगकर्मद्यूतपानस्त्रीसङ्गानामावेशो यस्य तत्तयेत्यर्थः । षड्भिर्गुणैर्धर्मिणा च सप्तव्यसनाभावः सिद्ध इति भावः । **भगवद्भावेनेति** । अवतारे सति चरित्रश्रवणादिना तद्द्वारा भगवत्सम्बन्धे सति भगवतो भावेन संसाराबद्धत्वलक्षणधर्मेण भक्ता भाविता भवन्ति, पुष्पसम्बन्धे तिला इव **कृतार्था** मुक्ता भवन्ति । अबद्धत्वधर्मो जीवेष्वागतो मोक्षपदेनोच्यते । भगवतस्तु बन्धाभावात्तत्र स्थितस्य न मोक्षपदवाच्यत्वमत एव 'न मे मोक्षो न बन्धन'मितिभगवद्वाक्यम् । **इच्छयापीति** । **तत्रत्यानां** अवतारसामयिकानां सर्वे मां पश्यन्त्वितीच्छया साक्षात्कारे मुक्तिः संभवतीत्यर्थः । **पूर्ववन्नो वदेति** । सूक्तसाधारण्येनेत्यर्थः ॥ ३ ॥ **निवृत्ततर्षैरित्यत्र** मूले उत्तमश्लोकगुणानुवादमाहात्म्यमुक्तमिति श्रवणकीर्तनमाहात्म्यमेव वाक्यार्थो न तु चरित्रमाहात्म्यमित्याशङ्क्य तत्साधयन्तो विशेषणत्र-

स्वरूपात् फलतश्चापि महापुरुषयोगतः ।
विषयोत्तमतश्चापि चरित्रं परमं मतम् ॥ १ ॥
मुक्तस्य कार्यमेतद्धि मुमुक्षोर्भवनाशकम् ।

---

(२) श्रीपुरुषोत्तमचरणप्रणीतः श्रीसुबोधिनीटिप्पण्योः प्रकाशः ।

चरित्रस्योत्कर्षमाहुः—**स्वरूपा**दित्यादि । **महापुरुषयोगत** इति । महापुरुषो भगवान्, तत्सम्बन्धात् । **विषयोत्तमत** इति । विशेषेण सिनोतीति विषयः । विषयश्च तत् उत्तमं च विषयोत्तमं, विषयेभ्यो वा उत्तमम् । इदं यथा तथा "परिनिष्ठितोऽपि नैर्गुण्य" इत्यत्र द्वितीयस्कन्धे सिद्धम् । विषयोत्तमत इति भावप्रधानः । **परम**मिति । परः पुरुषोत्तमो मीयते ज्ञायते येनेति तादृशम् । "अत्र मां मार्गयन्त्यद्धे"त्येकादशस्कन्धे सप्तमाध्याये भगवद्वाक्यात् । एवं चरित्रोत्कर्षमुक्त्वा तदनुवादोत्कर्षमाहु**र्मुक्तस्ये**त्यादि । एतच्चरित्रकथनं जीवन्मुक्तस्य कार्यम्, 'तदहं तेभिधास्यामी'ति द्वितीयस्कन्धे शुकवाक्यात् । स्वभावतस्तस्येयमेव कृतिरित्यर्थः । तथा च ब्रह्मानन्दादप्यधिकतररसरूपत्वात्स्वरूपोत्कर्षः । भवनाशकत्वात्**फलतः** । ननु चरित्रगानाधिकारो मुक्तानामेवेति चेदन्येषां श्रवणादिकं न स्यात् । तेषां दुर्मिलत्वादित्यत आहु**र्मुमुक्षो**रित्यादि ।

(३) श्रीमद्वल्लभमहाराजकृतः श्रीसुबोधिनीलेखः ।

यत्तात्पर्यमाहुः—**स्वरूपा**दिति । आद्येन स्वतन्त्रफलत्वसूचकेन स्वरूपतो महापुरुषयोग उक्तः । द्वितीयेन फलसाधनत्वसूचकेन फलतो महापुरुषयोग उक्तः । तृतीयेन श्रोत्रमनोरमणकथनाच्छोत्रविषयस्य चरित्रस्य विषयोत्तमत्वं निरूपितम् । **विषयोत्तम**मेतिभावप्रधानं, कथनविषयेषूत्तमत्वात् । चरित्रस्येति शेषः । गुणानुवादस्य तथात्वं गुणसम्बन्धादेवेति चरित्रमाहात्म्यमेवोक्तं भवतीति भावः । इदं त्रयं विशदयन्ति **मुक्तस्ये**ति । **एतद्**गुणकीर्तनमित्यर्थः । तृतीयविशेषणस्यार्थमाहुः

(४) श्रीमद्दीक्षितलालुभट्टयोजिता श्रीसुबोधिनीयोजना ।

निवृत्ततर्षैरुपगीयमानादित्यादि । इह भगवद्गुणस्य मुक्तमुमुक्षुसेव्यत्वादिना श्रवणस्य परमोत्कर्षः प्रतिपादितस्तथा सति सर्वोत्तमत्वात्कथं न सर्वेषां प्रवृत्तिरित्याशङ्क्य अत्राप्रवृत्तौ दोषाणां

(५) भगवदीयनिर्भयरामनिर्मिता श्रीसुबोधिनीकारिकाव्याख्या ।

त्यर्थः ॥ २८½ ॥ **निवृत्ततर्षै**रित्यत्र गुणानुवादविशेषणत्रयतात्पर्यमाहुः—**स्वरूपा**दित्यादि । **निवृत्ततर्षैरुपगीयमाना**दितिविशेषणेन फलरूपत्वसूचकेन **स्वरूपत** उत्तमत्वम् । **भवौषधा**दितिविशेषणेन दोषनिवृत्तिरूपफलसाधनत्वसूचकेन **फलत** उत्तमत्वम् । **श्रोत्रमनोभिरामा**दितिविशेषणेन विषयोत्तमत्वादुत्तमत्वम् । **महापुरुषयोगत** इति 'उत्तमश्लोकगुणानुवादादि'त्यस्य तात्पर्यार्थः । अत एवैतदाभासे 'एवं स्वरूपगुणकार्यैश्चरित्रस्य उत्कृष्टत्वमुक्त्वा सम्बन्धतोपि तस्योत्कर्षमाहे'त्युक्तं सुबोधिन्याम् । अत्र महापुरुषो भगवान् तद्योगतस्तत्सम्बन्धत इत्यर्थः । एतदेव विशदयन्ति अत्र **मुक्तस्ये**ति । आद्यविशेषणार्थोयम् । द्वितीयस्यार्थमाहुः—**मुमुक्षो**रिति । तृतीयस्यार्थमाहुः—**अनि-**

अनिन्द्यविषयश्चायं विरक्तोऽस्मिन् यतेद्ध्रुवम् ॥ २ ॥
आत्मघाती कर्मजडो निन्दितार्थरतः सदा ।

---

(२) श्रीपुरुषोत्तमचरणप्रणीतः श्रीसुबोधिनीटिप्पण्योः प्रकाशः ।

नन्वस्यैवमुत्कर्षे को हेतुरत आहुर**निन्द्यविषयश्चे**ति । च पुनः अनिन्द्यश्चासौ विषयश्च । अन्ये हि रूपादयः संसारे बध्नन्ति, इदं तु भगवति बध्नातीति तथेत्यर्थः । तत्र प्रकारमाहुः **विरक्त** इत्यादि । संसाराद्विरक्तः **अस्मिन्** गुणगाने ध्रुवं यत्नं कुर्यात् । तथा चात्र राजशुकयोः श्रवणे कथने च प्रवृत्तिं बोधयता शास्त्रकारेणास्मिन्पद्ये मकारो बोध्यत इति भावः । **पतेदि**तिपाठे तु **अस्मिन्** गुणानुवादे रतिरहितोयं जीवः स्थानाद्भ्रष्टोऽधः पतेदित्यर्थः । अस्मिन् पक्ष उत्तरार्द्धस्य इदं तात्पर्यम् । ननु गुणानुवादे विरक्तिरेव कथमित्याकाङ्क्षायां पशुघ्नपदतात्पर्यमाहुरात्म**घाती**त्यादि । अत्र केचिदकारप्रश्लेषं कृत्वा 'अपगता शुक् यस्मादित्यपशुक् आत्मा, तं हन्तीत्यपशुघ्न आत्मघाती'त्याहुः । तन्न, अपशुक्त्वस्य सुषुप्तौ मुक्तौ वा भवनात्तादृशस्य 'नायं हन्ति न हन्यत' इतिश्रुत्यादिभिर्घात्यत्वायोगात् । अतः सङ्घाताभिमानिन एव तथात्वं युक्तम् । तच्चाकारप्रश्लेषं विनापि पशुं हन्तीति पशुघ्न इति मूलविभुजादित्वात्कप्रत्यये कृतेऽपि प्राप्यते । एवञ्च 'पशुपतिः पशूनां चतुष्पदामुत च द्विपदाम्', 'शिवस्य पशवः सर्वे जीवाः संसारवर्तिन' इतिश्रुतिस्मृतिभ्यां संसारिणां

(३) श्रीमद्वल्लभमहाराजकृतः श्रीसुबोधिनीलेखः ।

अनिन्द्येति । अयं चरित्ररूपोऽनिन्द्यो विषयः । 'को विरज्येते'तिकथनादस्मिन्विरक्तस्य पातः सूचित इत्याशयेनाहु**रस्मिन्विरक्तो ध्रुवं पतेदि**ति । एतेनापि चरित्रमाहात्म्यमेवोक्तं भवतीत्याभासोक्तो वाक्यार्थः । **आत्मेति** । 'पुमानि'तिपदेन पशुजीवानां स्त्रीजीवानां च चरित्रे विराग उक्तः । तद्व्यतिरिक्तश्चेद्विरक्तस्तदा आत्मघात्यादिभ्यः पृथक् न, किन्तु तदन्तर्गत एव । तथा च यो गुणानुवादे विरक्तः स आत्मघात्यादीनां पञ्चानामन्यतम एव ज्ञेय इति भावः । **आत्मघाती**त्यादि पदत्रयं विशेषणत्रयस्यार्थः । निर्दुष्टान्तःकरणैर्गीयमानान्निवृत्तो दुष्टान्तःकरण एव भवतीत्यन्तःकरण-

(४) श्रीमद्दीक्षितलालुभट्टयोजिता श्रीसुबोधिनीयोजना ।

हेतुत्वं वक्तुं श्रीमदाचार्यचरणाः श्लोकाशयं विशदयन्ति **आत्मघाती कर्मजड** इत्यादिना । पशुस्त्रीव्यतिरिक्तश्चेद्विरक्तस्तदा ततः पृथक् नेत्यन्वयः । पशुजीवाः स्त्रीजीवा भगवद्गुणानुवादाद्विरक्ता भवन्ति । तेषां तत्स्वभावप्राधान्यात् । जीवद्वयाद्भिन्नेषु जीवेषु तु आत्मघातिकर्मजडनिन्दितार्थरतेष्वन्यतम एव गुणानुवादविरक्तो भवेन्नान्य इत्यर्थः । तथा च पशुजीवाः, स्त्रीजीवा, आत्मघातिनः, कर्मजडा निन्दितार्थरताश्चेति पञ्च विरक्ता भवन्ति ।

(५) भगवदीयनिर्भयरामनिर्मिता श्रीसुबोधिनीकारिकाव्याख्या ।

न्द्येति । अयं चरित्ररूपोऽनिन्द्यो विषयः । मूले **को विरज्येते**तिकथनादस्मिन्गुणानुवादे विरक्तस्य पातः सूचित इत्याशयेनाहु**रस्मिन् विरक्तो ध्रुवं पतेदि**ति । **आत्मघाती**ति । अत्र श्रीवल्लभगोस्वामिनः "पुमानितिपदेन पशुजीवानां स्त्रीजीवानां च चरित्रे विराग उक्तः तद्व्यतिरिक्तश्चेद्विरक्तस्तदा आत्मघात्यादिभ्यः पृथक् न, किंतु तदन्तर्गत एव । तथा च यो गुणानुवादे विरक्तः स आत्मघात्यादीनां पञ्चानामन्यतम एव ज्ञेय इति भावः । आत्मघातीत्यादिपदत्रयं विशेषणत्रयस्यार्थः । निर्दुष्टान्तःकरणै-

---

१ पतेदित्यपि पाठः ।

पशुस्त्रीव्यतिरिक्तश्चेद्विरक्तो न ततः पृथक् ॥ ३ ॥

(२) श्रीपुरुषोत्तमचरणप्रणीतः श्रीसुबोधिनीटिप्पण्योः प्रकाशः ।

द्विपदां चतुष्पदां च पशुत्वे सिद्धे अवैधप्रकारेण तद्घातिन आत्मघातित्वं स्वारसिकम् । तथा एकादशस्कन्धीयेषूक्तं चमसवाक्येषु 'कर्मण्यकोविदाः स्तब्धा मूर्खाः पण्डितमानिन'इत्यादिना, 'ये कैवल्यमनुप्राप्ता ये चातीताश्च मूढताम् । त्रैवर्गिका ह्यक्षणिका आत्मानं घातयन्ति ते', 'एत आत्महनोऽशान्ता अज्ञाने ज्ञानमानिन' इत्यन्तेन कर्मजाड्यान्निन्दितार्थरत्या च तेषामप्यात्मघातित्वं सिद्धम् । बर्हिषदुपाख्यानश्रवणेन राज्ञापि तेषां तथात्वं ज्ञातं, तदभिसन्धाय त्रिविधसङ्ग्रहार्थं पशुघ्नपदमेव राज्ञोक्तं ज्ञेयम् । यदि तु 'श्रोतव्यादीनि राजेन्द्र! नृणां सन्ति सहस्रश' इत्यादिद्वितीयस्कन्धारम्भवाक्यानुरोधान्निर्बुद्धिरपि गुणानुवादरतिशून्यत्वेनाद्रियते तदा तु हन्तीति घ्न इति घञर्थे कं विधाय तेन त्रिविधानात्मघातिनः सङ्गृह्य पशुसहितो घ्नः पशुघ्न इत्येवं व्युत्पत्त्या पशुपदेन पशुं, हन्तेः सकर्मकत्वात्समभिव्याहारतोर्थतस्त्रिविधान् पशुघ्नानादाय पशुघ्नपदेन चत्वारः सङ्ग्राह्याः । किञ्चात्र पुमानितिपदेन पशुघ्नव्यतिरिक्तानां पुंसां श्रवणाधिकारबोधनात् स्त्रीजीवोपि श्रवणाधिकारशून्यत्वेन बोध्यते । स च मायापरिगृहीतः सूक्ष्मदेहविशिष्टो ज्ञेयः । यो गीतायामासुरीसम्पत्तियुक्त उक्तः । एवमेते पञ्चापि कारिकया सङ्गृहीताः । तथा चायमन्वयः—आत्मघाती कर्मजडो निन्दितार्थरतः सदा विरक्तः[1] ततः[2] पृथक् चेत् पशुस्त्रीव्यतिरिक्तो नेति बोध्यः । अत्र यत्पशुस्त्रियौ त्रिभ्यो भिन्नतयोक्तौ

(३) श्रीमद्वल्लभमहाराजकृतः श्रीसुबोधिनीलेखः ।

दोषेणात्मानं हन्तीत्यर्थः । **पशुस्त्रीव्यतिरिक्त** इति पुमानितिपदस्यार्थः ।

(४) श्रीमद्दीक्षितलालुभट्टयोजिता श्रीसुबोधिनीयोजना ।

अस्मिन्मूलश्लोके 'कः पुमान्विरज्येते'ति पुंपदेन पुमान्न विरज्येत स्त्री तु विरज्येतेत्यर्थः स्फुटितः । स्त्रीत्वपशुत्वे च न देहगते भगवद्गुणानुवादवैराग्यकारणे, "मां हि पार्थ व्यपाश्रित्य येऽपि स्युः पापयोनयः । स्त्रियो वैश्यास्तथा शूद्रास्तेपि यान्ति परां गति"मित्यादिवाक्यात् । कुन्तीप्रभृतिस्त्रीणां भक्तत्वस्मरणाच्च । मनुष्याधिकारकं शास्त्रमिति सर्वतन्त्रसिद्धान्ताद्देहपशूनामसम्भावितत्वात् । अतो जीवधर्मावेव स्त्रीत्वपशुत्वे विवक्षिते । अत एव 'पुमान्विरज्येते'त्यस्य व्याख्याने 'ये पश्ववताराः स्त्र्यवतारा' इत्यादि व्याख्यातमाचार्यैः । अतः स्त्रीजीवानां पशुजीवानां च भगवद्गुणविरागः ।

(५) भगवदीयनिर्भयरामनिर्मिता श्रीसुबोधिनीकारिकाव्याख्या ।

गीयमानान्निवृत्तो दुष्टान्तःकरण एव भवतीत्यन्तःकरणदोषेणात्मानं हन्तीत्यर्थः । **पशुस्त्रीव्यतिरिक्त** इति पुमानितिपदस्यार्थ" इति व्याचख्युः । एवं भवौषधान्मोक्षसाधनाद्गुणानुवादाद्विरक्तः कर्मजड एव । श्रोत्रमनोभिरामादनिन्द्यविषयाद्विरक्तो निन्दितार्थरत एवेति स्फुटम् । तथा च मूले 'गुणानुवादाद्विरक्तः पशुघ्न' इत्युक्तं, तस्य पशुघ्नस्य 'निवृत्ततर्षै'रित्यादिगुणानुवादविशेषणैरात्मघात्यादिभेदेन त्रैविध्यं सूचितं, तदेव कारिकायां स्फुटीकृतम् । **पुमानि**तिपदेन पशुजीवानां स्त्रीजीवानां च स्वभावत एव गुणानुवादाद्विरागो बोधितः ।

---

१ गुणानुवादात् । २ पूर्वोक्तेभ्यः ।

प्रथमतः फलरूपं चरित्रमेतदित्याह—**निवृत्ता तर्षा** तृड् येषाम् । तृष्णा अन्तःकरणदोषोपलक्षिका । निवृत्ताः सर्व एव दोषा येषामिति । नह्यल्पदोषवतापि भगवद्गुणा गातुं शक्याः । उप समीपे गीयमानाद्गमनप्रयासो निवारितः । श्रवणानन्दत्वेन च विषयानुभवेपि प्रयासो निवारितः । बहुवचनेनावृत्त्या निवार्यदोषनिवृत्तिरपि सूचिता । अनिवार्यास्त्वग्रे फलिष्यन्ति । स्वतन्त्रफलत्वादेव सर्वत्रागत्य गानम् । अनेन रसाभिनिवेशो ज्ञापितः । एवं वक्तुः फलरूपत्वं, श्रोतुर्दोषनिवारकत्वं चोक्तम् । चरित्रस्य फलसाधकत्वमाह—**भवौषधादिति** । भवस्य संसारस्यौषधं निवर्त्तकम् । अत उपकारस्मरणाद्गानम् । श्रोतुस्तु कर्मज्ञानभक्तिभ्य इदं परमं साधनं मोक्षस्य । औषधं हि रोगनिवृत्तौ न पुरुषव्या-

---

(१) श्रीप्रभुचरणविरचिता श्रीटिप्पणी ।

श्रवणानन्दत्वेनेति गानतात्पर्यम् । **अनिवार्या** इति । भगवद्विषयकत्वेन निवारयितुमयोग्याः

(२) श्रीपुरुषोत्तमचरणप्रणीतः श्रीसुबोधिनीटिप्पण्योः प्रकाशः ।

तत्पशुघ्नपदस्य व्युत्पत्तिद्वयबोधनार्थम् ॥ का० ३ ॥

एवं कारिकाभिस्तात्पर्यं सङ्गृह्य श्लोकं व्याकुर्वन्ति—**प्रथमत** इत्यादि । **निवार्यदोषे**ति । ते चक्षुरादयो ज्ञेयाः । आवृत्तेस्तन्निवारकत्वं च 'परस्परं त्वद्गुणवादे'ति कर्दमस्तुतौ तृतीये स्फुटम् ।

(३) श्रीमद्वल्लभमहाराजकृतः श्रीसुबोधिनीलेखः ।

स्वतन्त्रेति । चरित्रस्य फलरूपत्वमाभासे पदस्यार्थ उक्तः सोनेन समर्थित इत्येवकारः । **दोष-**

(४) श्रीमद्दीक्षितलालुभट्टयोजिता श्रीसुबोधिनीयोजना ।

तत्र जीवे स्त्रीत्वं तु विषयासक्तिहेतुप्रकृतिपरवशत्वम्, 'स्त्रीजीवाः प्रकृतिपरवशा' इति तत्त्वदीपप्रकाशात् । अत एवोक्तं गीतासु 'राक्षसीमासुरीं चैव प्रकृतिं मोहिनीं श्रिता' इति । एवं च तेषां प्रकृत्यधीनतया प्रकृतेः संसारैकसाधकतया गुणानुवादे युक्तो विरागः । पशुत्वं सर्वत्र विवेकराहित्यम्, 'श्वविड्वराहोष्ट्रखरैः संस्तुतः पुरुषः पशुः । न यत्कर्णपथोपेतो जातु नाम गदाग्रज' इत्यत्र तथा निर्णयात् । एवं स्त्रीजीवपशुजीवयोर्गुणानुवादवैराग्यम् । तत्र लौकिकचातुर्यवत्त्वे सति पारमार्थिकसाधनशून्यत्वं स्त्रीजीवत्वम् । लौकिकालौकिकचातुर्यशून्यत्वं पशुजीवत्वमिति विशेषः । मूले **विना पशुघ्नादि**त्यनेन आत्मघातिकर्मजडनिन्दितार्थरतानां ग्रहणम् । तथा हि, अपगता शुक् यस्मादित्यपशुक् आत्मा, तं हन्तीति तथा, आत्मघाती । तल्लक्षणं तु पारमार्थिकसाधनविवेकादिवत्त्वे सति भगवदानन्दाप्तिसाधनशून्यत्वम् । 'मयानुकूलेन नभस्वतेरितं पुमान्भवाब्धिं न तरेत्स आत्महे'ति भगवद्वाक्यात्सोपि विरज्येत । पशून्हन्तीति पशुघ्नः, केवलसकामत्वेन श्रुतितात्पर्यभ्रमात्परप्राणघाती **कर्मजडः**, 'नानाकामो यथा भवानि'तिनारदवाक्यात् । एवंभूतोपि चरित्राद्विरक्तो भवति । किञ्च, पशून्हन्ति अविहितप्रकारेण जिह्वालौल्येन पशून्हन्ति स पशुघ्नः, 'देवसंज्ञितमप्यन्ते कृमिविड्भस्मसंज्ञितम् । भूतध्रुक्तत्कृते स्वार्थं किं वेद निरयो यत' इतिवाक्यात्, 'स्वप्राणान्यः परप्राणैः प्रपुष्णात्यघृणः खल' इति निन्दितत्वाच्च । स पशुघ्नो ह्यत्यन्तनिन्दित इति निन्दितार्थरतोपलक्षको भवति । तथा सति निन्दितार्थरतोपि विरक्तः स्यादित्यर्थः । एभ्यः पञ्चभ्यो भिन्नः सर्वथा न विरज्यत इति सर्वसदुपादेयतया समस्तसाधनोत्कर्षः प्रतिपादितो मूले, तथैवाचार्यवर्यैरनया कारिकया विशदीकृतः ॥का० ३॥

पारमपेक्षतेऽन्तःप्रवेशनातिरिक्तम् । अत्र चान्तःप्रवेशः श्रवणद्वारा । अतः फलत्वसाधनत्वे एव यद्यपि वक्तव्ये, तथापि श्रवणस्य प्रविष्टग्राहकमनसश्च यदि सुखकरं न भवेत्तदा पूर्वोक्तं न सम्भवतीति जघन्यत्वेपि विषयत्वेन पश्चान्निरूपयति—श्रोत्रमनोभिरामादिति । श्रोत्रं मनश्चाभितो रमयतीति । प्रविष्टमेव तथा करोतीति ज्ञातव्यम् । अनिवर्त्यदोषेण चाप्रवेशः । उपेत्यप्राप्तिदोषो निवारितः । तृष्णाभावेन धनार्पणदोषः । गानेन शब्दमाधुर्यम् । जन्ममरणदुःखस्य बहुधानुभूतत्वात्तन्निवारकमौषधमत्यादरेण सेव्यम् । कर्णाकटुत्वं परिणाममनोहरत्वं चोक्तम् । परलोकमभिव्याप्य रमयतीत्यभिशब्दार्थः । एवं स्वरूपगुणकार्यैश्चरित्रस्योत्कृष्टत्वमुक्त्वा सम्बन्धतोऽपि तस्योत्कर्षमाह—उत्तमश्लोकेति । उत्तमैः श्लोक्यन्ते ये गुणाः, उत्तमश्लोकस्य वा माहात्म्यख्यापकास्तेषामनुवादः कथनं यत्रेति वा भागवतादिरूपात् । गतदोषाणामप्युत्कर्षो भगवता । भगवतोऽप्युत्कर्षज्ञापका गुणाः । अनुवादस्तेषामप्युत्कर्षहेतुरिति समभिव्याहारादवगम्यते । पुमानिति । ये पश्ववतारास्त्र्यवतारास्तेऽत्र नाधिकारिणः । या अपि स्त्रियः श्रवणाद्यासक्तास्ता अपि निमित्तवशादेव स्त्रियः, स्वभावतः पुरुषा एव । अतः पुमान् कोपि न विरज्येत । इत

---

(१) श्रीप्रभुचरणविरचिता श्रीटिप्पणी ।

कामादय इत्यर्थः । तथापि श्रवणस्येति । आद्या प्रवृत्तिर्विषयत्वेनैवेति तथाप्रवृत्तस्याखिलपुरुषार्थसाधकेऽर्थे प्रवृत्तिप्रयोजकं विषयान्तरसमानधर्मवत्त्वं जघन्यमेवेति तथोक्तम् । अनिवर्त्यदोषेण चेति

(२) श्रीपुरुषोत्तमचरणप्रणीतः श्रीसुबोधिनीटिप्पण्योः प्रकाशः ।

अत्राप्यग्रे स्फुटम् । ननु कारिकायां पशूनामनधिकारकथनमसङ्गतं, तेषां श्रवणयोग्यताया एवाभावादित्यत आहुः—ये पश्ववतारा इति । तथा च स्तनपानजनकसंस्कारवद्येषां पशुत्वसंस्कारस्तेत्र गृह्यन्त इत्यदोषः । ननु स्त्रीणामनधिकारः प्रत्यक्षबाधित इत्यत आहुः—या अपीत्यादि । ननु घञर्थे कविधानं

(३) श्रीमद्वल्लभमहाराजकृतः श्रीसुबोधिनीलेखः ।

निवारकत्वमिति । निवृत्ततर्षगीतचरित्रश्रवणेन स्वस्यापि तर्षनिवृत्तिर्भवतीति भावः । अतः फलत्वेति । अन्तःप्रवेशस्यापेक्षितत्वादेवेत्यर्थः । पूर्वोक्तमिति । चरित्रस्यान्तःप्रवेशनमित्यर्थः । उपेत्यप्राप्तीति । मूले उपेत्युपसर्गेणाप्राप्तिरूपो दोषो निवारितः, किन्तु अनिवर्त्यं सहजासुरत्वमेव दोष इति भावः । धनार्पणदोष इति । 'निवारित' इति पूर्वेणान्वयः । उत्तमैः श्लोक्यन्त इति । उत्तमश्लोकगुणानामनुवादः शुकादिकर्तृकं सर्गादिक्रमेणोपनिबन्धनं निवृत्ततर्षैरन्यैर्गीयत इत्यर्थः । अत एव शौनकेन शुकसंवादः पृष्टः, राज्ञापि तृतीयस्कन्धारम्भे मैत्रेयोक्तं पृष्टम् । 'तस्माद्भारते'त्यत्र श्रोतव्यविषयतावच्छेदकधर्मनियमकथनात्तत्पुरःसरं शुकादिकृतो गुणानुवादः श्रोतव्यः । अत एव निवृत्ततर्षैरपि स एव गीयत इति भावः । आद्यपक्षेऽनुवादः सर्गादिक्रमेणोपनिबन्धनम् । बहुव्रीहिपक्षे नायं विशेषः किन्तु कथनमात्रमनुवाद इत्यर्थः । गतदोषाणामपीति । भगवानुत्तमश्लोक, उत्तमानां गतदोषाणां स्वश्लोकनेनोत्कर्षसम्पादकः । तथा च तेषामुत्कर्षज्ञापको भगवान्, भगवत उत्कर्षज्ञापका गुणाः, गुणानामुत्कर्षज्ञापकोनुवाद इत्यर्थः । नाधिकारिण इति । एते स्वरूपत एवानधिकारिणः । आत्मघात्यादयस्त्रयस्तु दोषनिवृत्तावधिकारिणो भवन्त्यपीति भावः । निमित्तवशादिति, तादृग्देहसम्पादककर्मवशादित्यर्थः । स्वभावत इति । जीवनिष्ठपुंस्त्ववत्य इत्यर्थः । जीवनिष्ठस्त्रीत्वपुंस्त्वे

उत्कृष्टरसस्य वैराग्यजनकस्याभावात् । निवर्तमानानां दैत्यत्वमिति वक्तुं दैत्यलक्षणपुरःसरमाह—विना पशुघ्नादिति । ये हि पशुघातिनस्ते दैत्याः । दित्युपाख्याने दैत्यानां दयाभावः स्वभावतः प्रतिपादितः । ते च नित्यं भगवत्प्रत्यनीका एवेति न तद्दोषः परिहार्यः । दैत्यानां च मुक्तिर्दोषस्यात्यन्तनिवृत्तिख्यापनाय । आविष्टानामपि मुक्त्यभावे पुनरन्यत्राविश्य तथा कुर्युरित्याधारभूतास्तु मुच्यन्त एव । अपुनरावृत्ति तम एव तेषां मुक्तिः । विरक्तं दृष्ट्वाऽन्यो विरक्तो मा भवत्वित्येतदर्थमुक्तम् ॥ ४ ॥

---

(१) श्रीप्रभुचरणविरचिता श्रीटिप्पणी ।

सहजासुरत्वेनेत्यर्थः । **वैराग्यजनकस्येति** । गुणानुवादे वैराग्यजनकस्येत्यर्थः । दैत्यानां मुक्तिस्वरूपमाहुः—**अपुनरावृत्तीति** ॥ ४ ॥

(२) श्रीपुरुषोत्तमचरणप्रणीतः श्रीसुबोधिनीटिप्पण्योः प्रकाशः ।

संज्ञायां भवति, अत्र च घ्न इति कस्यापि संज्ञाभावात् पशुघ्नशब्दस्य द्वितीयाव्युत्पत्तिरसङ्गतेत्यत आहुः—**ये हीत्यादि** । तथा च दित्युपाख्यानसिद्धत्वात् घ्नत्वं दैत्यानां संज्ञात्वेन सिद्धमित्यदोषः । **न तद्दोषः परिहार्य इति** । गुणश्रवणविरागरूपस्तद्दोषो गुणानुवादपरिहार्यो नेत्यर्थः । ननु दैत्यानां तथामुक्तिप्रतिपादनस्य किं तात्पर्यमत्राहुः—**आविष्टानामित्यादि** । **मुच्यन्त इति**, आविशतां निवृत्तत्वे मुच्यन्त इत्यर्थः ॥ ४ ॥

(३) श्रीमद्वल्लभमहाराजकृतः श्रीसुबोधिनीलेखः ।

एकोनविंशेऽध्याये टिप्पण्यां विवृते । तदुपलक्षणेन पशुत्वादिकमपि ज्ञेयम् । **निवर्तमानानामिति** । आत्मघात्यादिपञ्चानां दैत्यत्वं साधारणधर्म इति भावः । ननु 'मन्येऽसुरा'नित्यत्र दैत्यानामपि मुक्तिरुक्तेत्यत आहुर्**दैत्यानां चेति** । तथा च कार्यार्थं मुक्तिं ददात्यपि गुणानुवादे तु नाधिकार इति भावः । अत एव 'मुक्तिं ददाति कर्हिचित्स्म न भक्तियोग'मित्युक्तम् । **आविष्टानामिति** सहजासुराणां कालनेमिप्रभृतीनामपीत्यर्थः । **आधारभूता इति** । आवेशिनः कंसादय इत्यर्थः । **अपुनरावृत्तीति** । न पुनरावृत्तिर्यस्मात्तादृशतमःप्राप्तिरेव । **तेषां** देहादिविशिष्टानां सहजासुराणां **मुक्तिः** । सहजासुराणां केवलजीवानां भगवत्प्राप्तिः । 'मन्येऽसुरा'नित्यत्र तथानिर्णयात् । देहेन्द्रियादिविशिष्टानां तु तमःपर्यन्तमेव गमनमित्येवकारः । ततस्तमसा सङ्घातं विहाय भगवन्तं प्राप्नुवन्ति । अत एव 'कालं प्राप्य भगवन्तं प्राप्नुवन्ती'ति तत्रोक्तम् । अत्रायमभिसन्धिः । सहजासुराणां देहेन्द्रियादिसामग्र्या दैव्या अभावात्कालेनासुरसङ्घातं विहाय स्वरूपमात्रेण भगवत्प्राप्तिः । अन्येषां तु 'द्वया ह प्राजापत्या' इत्यत्रोक्तोभयविधसामग्रीसत्त्वात्कालेनासुरीं सामग्रीं विहाय दैव्या सामग्र्या विशिष्टमलौकिकदेहं प्राप्य भगवता सह सर्वकामाशनम् । यथा कंसादीनामाधारभूतानां स्वयोग्यदेहप्राप्त्या स्वयोग्यलीलानुभवः । आविष्टानां कालनेमिप्रभृतीनां तु स्वरूपमात्रेण भगवत्प्राप्तिः । देहेन्द्रियादिविशि-

(४) श्रीमद्दीक्षितलालुभट्टयोजिता श्रीसुबोधिनीयोजना ।

श्रोत्रमनोभिरामादित्यस्याभासे जघन्यत्वेपीति । चरित्रीयाभ्यां गतसर्वदोषगेयत्वभवौषधत्वगुणाभ्यां श्रवणसुखकरत्वरूपगुणस्य हीनकक्षत्वेपि तस्य गुणस्य **श्रोत्रमनोभिरामादिति** पदेन यन्निरूपणं तच्चरित्रस्य गतसर्वदोषगेयत्वभवौषधत्वसिद्ध्यर्थमित्यर्थः । यदि भगवच्चरित्रं श्रवणमनआल्हादकं न स्यात्तर्हि तज्ज्ञानं श्रवणं च न स्यादिति भावः ॥ ४ ॥

एवं चरित्रं स्तुत्वा पुण्यद्वारमात्रतां वारयितुं भगवन्तं स्तौति—पितामहा इति द्वाभ्यां, श्रुतदृष्टभेदेन ।

पितामहा मे समरेऽमरञ्जयैर्देवव्रताद्यातिरथैस्तिमिङ्गिलैः ।
दुरत्ययं कौरवसैन्यसागरं कृत्वाऽतरन् वत्सपदं स्म यत्प्लवाः ॥ ५ ॥

मे पितामहाः पाण्डवाः समरे दुरत्ययं कौरवसैन्यसागरं वत्सपदं कृत्वा यत्प्लवा अतरन्निति संबन्धः । एक एव पौत्र उर्वरितः । पञ्चापि पितामहाः, त्रयो वा । क्षेत्रजेषु क्षेत्रस्य स्वकीयत्वाभावान्न बीजिनः । यत्र पुनः क्षेत्रं यथाकथञ्चित् स्वकीयं तत्फलं बीजिन एव । समर इति । मरो मरणं, तत्सहिते । अवश्यं युद्धे मरणमिति । तथा सति कोपि न मृत इति भगवत्सन्निधिमाहात्म्यमुक्तम् । अमरञ्जया भीष्मादयः । तेषाममरञ्जयः संज्ञाहेतुरिव जात इति 'संज्ञायां भृतृवृजी'त्यादिना खश् । देवानपि जयन्तीतीन्द्रपुत्रत्वादिनापि न निस्तारसम्भावना, देवदत्तशस्त्रैश्च न प्रतीकारः । न च तेषां कदाचिदपि अमरञ्जयत्वं गच्छतीत्याह—देवव्रतेति । देववत् सत्यसङ्कल्परूपं व्रतं यस्य । अनेन भीष्मस्य स्वधर्मत्याजनसामर्थ्यमपि तेषां जातमित्युक्तम् । देवव्रतो भीष्मस्तथात्वेन प्रसिद्धः । अन्येपि द्रोणादयस्तथा । देवव्रताद्या ये अतिरथाः । स चेदाद्यः, तद्रूपा एवान्ये । तथाभूता अप्यतिरथा अलौकिकसर्वसामर्थ्यातिशययुक्ताः । 'अस्ति मत्स्यस्तिमिर्नाम शतयोजनविस्तृत' इतिवाक्यात्तद्भक्षकस्ततोऽप्यधिकः सहस्रांशेन । अनेन

---

(१) श्रीप्रभुचरणविरचिता श्रीटिप्पणी ।

पितामहा इत्यस्याभासे **पुण्यद्वारमात्रतामिति** । अग्रे हि भगवान् साक्षादेव भक्तदुःखं निवारितवान्न तु केनचिद्द्वारेणेत्युच्यते । तेन तच्चरित्रेपि साक्षात्पुरुषार्थसाधकत्वं, न तु पुण्यद्वारेति ज्ञापितं भविष्यतीति तथेत्यर्थः । क्षेत्रं पाण्डोः, **बीजिनो** धर्मेन्द्रादयः । एकस्वामिकक्षेत्रजत्वेन **पञ्चापि** । एकक्षेत्रजत्वेन तु **त्रय** एव पितामहा भवन्ति । **स्वधर्मत्याजनसामर्थ्यमपीति** । भगवदिङ्गितकरणं देवव्रतं, तद्विरुद्धं तद्दैत्यव्रतम् । तथा च देवव्रते भीष्मे तिमिङ्गिलत्वं दैत्यव्रतं कौरवैः

(२) श्रीपुरुषोत्तमचरणप्रणीतः श्रीसुबोधिनीटिप्पण्योः प्रकाशः ।

पितामहा इत्यस्य टिप्पण्याम् । राजपितामहेषु पञ्चत्वत्रित्वे उपपादयितुमाहुः—**क्षेत्रमित्यादि** । **सुबोधिन्यां** टिप्पण्युक्तदिशोक्तसंख्याकेषु पितामहत्वं कथमित्यत उपपादयन्ति—**क्षेत्रजेष्वित्यादि** । बुधे व्यभिचारमाशङ्क्य समादधते—**यत्रेत्यादि** । तत्र तारायाश्चन्द्रनिगृहीतत्वेन चान्द्रीत्वान्न व्यभिचार इत्यर्थः ॥ ५ ॥

(३) श्रीमद्वल्लभमहाराजकृतः श्रीसुबोधिनीलेखः ।

थानां तु तमःपर्यन्तगतिरेवेति 'तम आसीत्तमसा गूढमग्रे प्रकेत'मितिश्रुतेः कालरूपतमसः परो भगवानिति ज्ञेयम् ॥ ४ ॥ **पितामहा इत्यत्र** । **यत्प्लवा अतरन् यश्च जुगोप तस्य वीर्याणि वदस्वेति** तृतीयश्लोकेनान्वयः । **म** इत्येकवचनसार्थमाहुरेक एवेति । **यथाकथञ्चिदिति** द्रव्यादिदानेपीत्यर्थः ।

---

१ किमिति क. ग. च. छ.

तत्समुद्रे पतितस्तत्रत्योपि न जीवति, विजातीयस्य का वार्तेत्युक्तम् । तेषां दैत्यावेशेनातिक्रूरत्वाज्ज्ञातिघाताय तथोक्तम् । ततः सम्बन्धित्वेन पितामहत्वेन वा त्यक्ष्यतीति निवृत्तम् । अविचारश्चोक्तः । गिलनेनास्थ्यादीनामिव सर्ववंशनाशकत्वं च । बहिःस्थितमपि ते मारयन्ति, किं पुनः स्वसेनापतितमिति समुद्रत्वम् । अत एव दुरत्ययं, साधनघातकत्वान्मकरादेः । कुरुवंशोद्भवाश्च नावाङ्गिवर्तन्ते । सैन्यसागरमिति । चेतनसागरत्वेन स्वरूपतो नाशकत्वमुक्तम् । महानौकादिसाधनानामपि दुःखेनातिक्रमोतिक्रमणं यस्य । यो भगवान् प्लवो येषामिति । भगवतोल्परूपेण सन्निधिमात्रेण रक्षकत्वम्, अयुद्ध्यमानत्वात् । मनःशङ्कानिवृत्त्यर्थं वत्सपदं कृत्वेति । तुच्छकरणतरणयोर्भगवदाश्रयत्वमेव हेतुः । गीतायां भीष्मादिमरणज्ञानात्तुच्छकरणम् । तथापि सम्यगाश्रयणाभावात्पाण्डवानां पिपीलिकात्वमेव, स्वदृष्ट्या भगवान् गृह्यत इति । भगवद्भावे कथमेवं स्यात् । तेषामवस्थापनात्तुच्छकरणम् । उभयमलौकिकं सकृदेव जातमिति । अन्ततस्त्रयाणाममारणाद्वत्सपदम् । द्विधा विदीर्णो मुखस्थानीयोऽश्वत्थामा, वारद्वयमपकारकरणात् । प्लवमारुह्य तीर्णं तीर्णं समुद्रांशं शोषयन्तोऽन्ते किञ्चित्स्थापयित्वोत्तीर्णा इत्यर्थः । कीर्तेरपि प्राप्तत्वात्तत्कर्तृत्वम् । इदमत्यन्तमलौकिकम् । एवमेव पूर्वपूर्वसंसारमपि शोषयित्वा भगवत्सेवामात्रं

---

(१) श्रीप्रभुचरणविरचिता श्रीटिप्पणी ।

संपादितमिति तेषां कौरवाणां तथासामर्थ्यं जातमित्यर्थः । इदमतिसामर्थ्यमिति भावः । **सैन्यसागर**पदतात्पर्यमाहु**र्बहिःस्थितमपी**ति । सैन्यस्था हीतस्ततः स्वसेनाबहिःस्थितं मारयन्ति, न तु स्वसेनाम् । समुद्रस्थास्तु स्ववृन्दमध्यस्थमपि । इह चोभयरूपत्वमुक्तम् । तेनोक्तकैमुतिकन्यायसूचनाय सैन्यत्वं समुद्रत्वं चोक्तमित्यर्थः । पोतमपि गिलन्तीति साधनघातकत्वम् । **चेतने**ति । जलात्मकः समुद्रः, स स्वयं न मारकोऽचेतनत्वात्, किन्तु तत्स्थाश्चेतनाः । इह समुद्रस्यैव चेतनत्वात् स्वस्वरूपेणैवान्यनाशकत्वं ज्ञाप्यत इत्यर्थः । प्लवत्वोक्तितात्पर्यमाहु**र्भगवत** इत्यादिना । प्लवो हि समुद्रात् स्वल्पतरस्तत्स्वरूपानन्तःपाती च । स्वाश्रयणमात्रेण तारको, न तु मकरादिनिवारणे स्वक्रियावान्, एवं भगवानपि पाण्डवसैन्यमशेषं रक्षितुं नोद्यतः, तदा बृहद्रूपः स्यात्, किन्तु पाण्डवानेव रक्षितुम् । अतोल्परूपत्वमयुद्ध्यमानत्वात्तदनन्तःपातित्वम् । **तथापि सम्यगि**त्यादि । उक्तसागरं वत्सपदमकुर्वन्नित्येतावतैव चारितार्थ्ये प्रभोः प्लवत्वनिरूपणं तत्तरणोक्तिश्च निरर्था । वत्सपदे मज्जनासम्भवेन प्लवानपेक्षणादित एव तरणस्याप्यसम्भवादुल्लङ्घनस्यैव तत्र सम्भवादित्याशङ्क्य तत्तात्पर्यमाहुः—**तथापी**ति । वत्सपदे तासामेव मज्जनसम्भवात् प्लवतरणोक्त्या तेषां तथात्वं ज्ञाप्यत इत्यर्थः । तत्र हेतुः **सम्यगि**त्यादि । तत्रापि हेतुः **स्वदृष्ट्ये**ति । स्वसाम्येनेत्यर्थः । लौकिकदृष्ट्येति वा । भगवत्त्वेन भगवति ज्ञाने वत्सपदे मज्जनसम्भावना न स्यादित्याहुः—**भगवद्भाव** इति । ब्रह्मास्त्रदर्शन उत्तरावच्छरणगमनमेव स्यान्न शस्त्रग्रहणम् । तदा चक्रेण प्रभुणा चेन्न रक्षिताः स्युस्तदा स्वसामर्थ्यस्याप्रयोजकत्वान्नाश एव स्यात् । इदमेव मज्जनरूपम् । स्वसामर्थ्येनास्माकं जय इत्यभिमानेन हि तदा शस्त्रग्रहणम् । एवं सति पूर्वमपि प्रभुणैव रक्षितत्वेन तदुपकाराज्ञानान्माहात्म्याज्ञानाच्च क्षुद्रत्वमेव तेषु

(३) श्रीमद्वल्लभमहाराजकृतः श्रीसुबोधिनीलेखः ।

तेषामवस्थापनादिति, अश्वत्थामकृपकृतवर्मणामित्यर्थः । **उभयमि**ति त्रयाणामवस्थित्या तुच्छ-णं, अश्वत्थामनिर्मुक्तपञ्चसायकेभ्यः सुदर्शनेन रक्षया तत्तरणं चेत्यर्थः । **सकृदेवे**ति एकप्रक्र

संसारपदार्थपरिग्रहं स्थापयित्वा पारस्थितं भगवन्तं भगवदाश्रयाः प्राप्नुवन्तीत्युक्तम् ॥ ५ ॥

एवं श्रुतमाहात्म्यमुक्त्वा दृष्टमाहात्म्यमाह—द्रौण्यस्त्रेति।

द्रौण्यस्त्रविप्लुष्टमिदं मदङ्गं सन्तानबीजं कुरुपाण्डवानाम्।
जुगोप कुक्षिं गत आत्तचक्रो मातुश्च मेयः शरणं गतायाः ॥ ६ ॥

सर्वथा पाण्डवाशक्तौ स्वयमपि कृतवानिति वदन् स्वस्मिन् कृपातिशयमप्याह। माहात्म्यमारणेपि पितृनाम्ना द्योतिते। द्रोणो ह्यस्त्रविद्यायां मूलभूतः। पितृमारणं चाप्रतीकार्यं वैरम्। तस्य चानिवर्त्यब्रह्मास्त्रेण विप्लुष्टं विशेषेण दग्धमिदं मम शरीरम्। अर्जुनस्य वैष्णवत्वाद्वंशात्मकं बीजभावावशिष्टमत एव सन्तानबीजम्। कुरूणामपि मुक्तिदानाद्वंशाभावे न मुक्तिरिति कुरुपाण्डवानां ग्रहणम्। कुरुभिः सहिताः पाण्डवाः कुरुपाण्डवाः। कौरवाः पाण्डवाश्चेतिपक्षे 'जनपदे लुबि'तियोगविभागाल्लुप्। अन्तर्बीजमात्ररूपेण स्थितं देहं दग्धैरप्यंशैरदग्धभावनयाऽन्यथाप्रतीतैः सह जुगोपेत्यर्थः। दाहानन्तरं रक्षणमशक्यम्। दाहो धर्मरक्षार्थः। मोक्षे प्रतिबन्धाभावार्थश्च। इदमित्यविकलत्वायाङ्गुल्या निर्देशः। मदङ्गमिति स्वानुभवो दर्शितः। सन्तानस्य वंशस्य बीजमिति

---

(१) श्रीप्रभुचरणविरचिता श्रीटिप्पणी।

पिपीलिकात्वम्॥५॥ द्रौण्यस्त्रेत्यस्य विवरणे **अर्जुनस्येत्यादि**। सर्वात्मना गर्भदाहे गोप्यस्याभावाद्गोपनासम्भव इति गोप्यमंशमाहुः—**अर्जुनस्येत्यादिना**। स्थूलांशे दग्धेऽप्युक्तबीजत्वांशात्मको धर्मस्तु वैष्णवांशत्वात् स्थित एवेति दग्धानप्यंशान् स्वसामर्थ्येनादग्धान् भावितवानिति तैः सहभूतं बीजभावं जुगोपेत्यर्थः। **योगविभागादिति**। 'जनपदशब्दात् क्षत्रियादञि'तिसूत्रप्राप्तात्प्रत्ययस्य लोपस्तु 'जनपदे लुबि'तिसूत्रेण भवति। इह कुरुशब्दस्य जनपदावाचित्वेऽञो लोपासम्भवादेवं प्रयोगासम्भव इत्याशङ्क्य तत्सम्भवप्रकारमाहुः—**योगविभागादिति**। जनपदशब्दे विभक्ते कृते, लुबित्येतावन्मात्रं सूत्रमिति जनपदावाचित्वेपि तत्प्रत्ययलोपात्तथाशब्दसिद्धिरित्यर्थः। **अन्यथाप्रतीतैरिति**। पूर्वं दग्धत्वेन प्रतीतानामदग्धत्वेन प्रतीतिरन्यथाप्रतीतिः। **धर्मरक्षार्थ** इति। वेदमन्त्रेणाधिष्ठापितब्रह्मरूपदेवताकं हि ब्रह्मास्त्रम्। तत्कार्यस्य भगवता प्रतिबन्धे भगवतो वेदमार्गरक्षकत्वलक्षणो धर्मो गच्छेदिति तथा। एतेनादाहेऽपि प्रभौ सामर्थ्यं सूचितम्। **मोक्ष** इति। वेदमन्त्राधिष्ठिता देवता

(२) श्रीपुरुषोत्तमचरणप्रणीतः श्रीसुबोधिनीटिप्पण्योः प्रकाशः।

द्रौण्यस्त्रेत्यत्र अर्जुनस्य वैष्णवत्वादिति। नरांशत्वेन वैष्णवत्वात्। ननु दृष्टमाहात्म्ये वक्तव्य एतस्य देहविशेषणस्य किं प्रयोजनमित्याकाङ्क्षायामाहुः—**कुरूणामपीति**। भीष्मादिसदशानां भक्तानामसंन्यस्तानां, ग्रहणमिति वंशसद्भावार्थं ग्रहणम्। तथा चेदं देहरक्षाप्रयोजनमपि स्वयं ज्ञातमितिबोधनायेदं विशेषणमित्यर्थः। अत्र कुरुशब्दात्केवलमपत्यप्रत्ययं कृत्वा द्वन्द्वे कृते तेषां मुक्तिप्राप्तिरूपोर्थो न सिद्ध्यति, वंशस्य लोकप्राप्तिमात्रसाधनतायाः शास्त्रेषु स्मरणात्। प्रकृते तु मुक्तिरप्य-

(३) श्रीमद्वल्लभमहाराजकृतः श्रीसुबोधिनीलेखः।

एवेत्यर्थः। वत्सपदसादृश्यं विवृण्वन्ति—**अन्तत इति** ॥ ५ ॥ **द्रौण्यस्त्रेत्यत्र** बीजं देहं जुगोपेत्यस्य देहनिष्ठं बीजत्वं जुगोपेत्यर्थः, 'सविशेषणे ही'तिन्यायेनेत्याशयेन 'बीजभावं जुगोपे'तिटिप्पण्या-

---

१ अशक्यमिति क. ख. ग. घ. ठ. २ संरक्षणार्थ इति ख. ग. ङ. ज. झ. ञ. ट. ठ.

तदानीं रक्षायामिदानीं चारक्षायां हेतुः। कुरुवंशोद्भवा ये पाण्डवा इति मूलतो भक्तत्वम्। कुक्षिंगत इति प्रकारान्तरेणान्यतो रक्षाभावो दर्शितः। आत्तचक्र इति तत्त्वसहितं स्वस्वरूपं दर्शितवान्। उत्तरत्र ध्यानार्थ इत्युपकार उक्तः। न तु चक्रेण रक्षा, अस्त्रतेजो-

---

(१) श्रीप्रभुचरणविरचिता श्रीटिप्पणी।

हि स्वकार्यं कृत्वा निवर्तते। तदकरणे तदनिवृत्त्या मोक्षप्रतिबन्धः स्यान्मर्यादामार्ग इति तदभावार्थं तथेत्यर्थः। **तत्त्वसहितमिति**। 'तेजस्तत्त्वं सुदर्शन'मितिवाक्यादिति भावः। इह चक्रपदं भगवति स्थितानां सर्वेषां तत्त्वानामुपलक्षकम्। तानि तु द्वादशे स्कन्धे, 'अथेममर्थं पृच्छाम' इत्युपक्रम्य, 'तान्त्रिकाः परिचर्यायां केवलस्य श्रियः पतेः। अङ्गोपाङ्गायुधाकल्पं कल्पयन्ति यथा च यै'रिति शौनकेन पृष्टः सूतो 'नमस्कृत्य गुरून् वक्ष्ये विभूतीर्वैष्णवीरपी'त्युपक्रम्य अङ्गादीनि पूजायां येन रूपेण ध्यायन्त्या-चार्यास्तानि रूपाण्यवदत्। तथा चात्र ध्यानार्थमेव तथाप्रदर्शनमिति साधूक्तम्—**उपकार इति**। रक्षार्थं

(२) श्रीपुरुषोत्तमचरणप्रणीतः श्रीसुबोधिनीटिप्पण्योः प्रकाशः।

भिप्रेता पूर्वस्कन्धानुसारात्, 'यास्यन्त्यदर्शनमलं बलभीमपार्थव्याजाह्वयेन हरिणा निलयं तदीय'-मितिवाक्याच्च। अतः कुरुशब्दात्पूर्वमपत्यप्रत्ययं विधाय ततो बहुत्वविवक्षायां 'तद्राजस्य बहुष्वि'-त्यनेन तल्लुकं विधाय तत 'ओरञि'त्यनेनादूरभवार्थेऽञ्प्रत्ययं विधाय तस्य च लुपं विधाय तादृशः कुरुशब्दो द्वन्द्वविग्रहे निक्षेप्तव्यः। तथा सति केषाञ्चित्कुरूणां लोकप्राप्त्या केषाञ्चिच्च मुक्तिप्राप्त्या, लोक-बोधकानि 'धृतराष्ट्रात्मजाः सर्वे यातुधाना बलोत्कटाः। ऋद्धिमन्तो मदात्मानः शस्त्रपूता दिवं गता' इत्यादिजातीयकानि स्वर्गारोहणपर्ववाक्यानि, तथा मुक्तिबोधकानि 'सम्पद्यमानमाज्ञाय भीष्मं ब्रह्मणि निष्कले' इतिप्रथमस्कन्धीयवाक्यं, 'ये लोका मम विमलाः सकृद्विहर्तुं ब्रह्माद्यैः सुरऋषभैरपीष्य-माणाः। तान् क्षिप्रं व्रज सतताऽग्निहोत्रयाजिन् मत्तुल्यो भव गरुडोत्तमाङ्गयान' इतिद्रोणपर्वीयं भूरिश्रवसं प्रति भगवद्वाक्यं, तादृशान्यन्यानि च वचनानि सङ्गच्छेरन्। अन्यथा तु कुप्येरन्निति सर्वेसामञ्जस्यार्थमाहुः—**कुरुभिरित्यादि लुबित्यन्तम्**। तदेतन्न विग्रहवाक्यं, किन्त्वर्थकथनमात्र-मित्यभिसन्धाय प्रभुचरणा व्याकुर्वन्ति—**जनपदशब्दादित्यादि**। अत्रेतिशब्दः प्रकारवाची। **अञ्प्रत्ययस्येति**। अञ्प्रभृतिप्रत्ययस्य, **लोप इति**। 'तद्राजस्य बहुष्वि'त्यनेन सूत्रेण भवतीति शेषः। **तुशब्दः पुनरर्थकः**। तथा च 'जनपदशब्दात् क्षत्रियाद'ञित्येवंप्रकारकसूत्रप्राप्तस्याञ्प्रभृति-प्रत्ययस्य लोपः 'तद्राजस्य बहुष्वि'त्यनेन सूत्रेण भवति। तु पुनः अदूरभवार्थस्याणपवादस्य 'ओर-ञि'तिसूत्रेण जातस्याञो लोपो 'जनपदे लुबि'तिसूत्रेण भवतीति योजना। यदि तु भाष्ये लक्ष्यैकच-क्षुष्कतापक्षस्यैवादरणाद्द्रोणपर्वणि भूरिश्रवसो बाहुच्छेदावसरे 'एवं तु मनसा पार्थ पूजयामास कौरव'मिति, अग्रे च 'स मोघं कृतमात्मानं दृष्ट्वा पार्थेन कौरव' इति पूजागर्हयोः सापिण्ड्यप्रयुक्ततया तत्रापत्यप्रत्ययदर्शनादेवमन्यत्रापि दर्शनाच्च लक्ष्योपलब्धौ उत्सर्गस्याञोऽप्यङ्गीकारे न किञ्चिद्बाधक-मित्यङ्गीक्रियते, तदा तु 'जनपदशब्दात् क्षत्रियादञि'तिसूत्रप्राप्ताऽञ्प्रत्ययस्य लोप' इत्यन्तं यथाश्रुतमेव व्याख्येयम्। शेषं तु पूर्ववदेव योजनीयम्। अदूरभवस्याञो लोपः कथमित्याकाङ्क्षायामाहुः—**इह कुरुशब्दस्येत्यादि**। अर्थस्तु स्पष्टः। अत्रादूरभवत्वं भक्त्यतिशयेन बोध्यं, न तु वंशनैकट्यात्। तस्यान्येष्वपि तौल्यात्। न च देशानुवृत्त्या चेतनवाचकात्कुरुशब्दादञोऽभावः शङ्क्यः, 'अदूरभवश्चे'-त्यतः पूर्वसूत्रत्रय एव काशिकायां तदनुवृत्तेरङ्गीकारात्। 'अदूरभवं नगर'मित्युदाहरणाच्च। एवञ्च

दूरीकरणं वा । अत एवास्त्रतेजः स्वगदये'त्यनेनाविरोधः । कालनिग्रहार्थं वा चक्रग्रहणम् । अत एवं भगवति सानुभावे निवृत्ते तच्चक्रं परिभ्रान्तमितीदानीमियमवस्था । मातुर्मेयो ज्ञेयः । चकारान्ममापि । शरणं गतत्वाद्दर्शनं, कुक्षिप्रवेशोपि । माहात्म्यस्यानुभूतत्वाद्भवदुक्ते विश्वासो भविष्यतीति भावः ॥ ६ ॥

एवं स्वस्य भगवच्छ्रवणाधिकारं बोधयित्वा पूर्वपृष्टं भगवच्चरित्रं पुनः प्रकारान्तरेण फलसाधकमिति वदन्ननुवदति—वीर्याणीति ।

वीर्याणि तस्याखिलदेहभाजामन्तर्बहिः पूरुषकालरूपैः[1] ।
प्रयच्छतो मृत्युमुतामृतं च मायामनुष्यस्य वदस्व विद्वन् ॥ ७ ॥

केचिदिमं प्रश्नं पूर्वस्माद्भिन्नमाहुः—यच्चरित्रं मानुषभावेन कृतं सर्वजनीनं, तत्पूर्वं पृष्टम् । यत् पुनरवतारसम्बन्धरहितं वरुणलोके गत्वा नन्दादिविमोचनरूपं वैकुण्ठप्रदर्शनादिरूपं वा तत्पुनःप्रश्नविषयमिति । तथासत्यस्य चरित्रस्यामृतत्वसम्पादकत्वं वक्ष्यमाणं फलं भवेन्नान्यस्येति चिन्त्यम् । तस्य कृष्णस्याखिलदेहभाजामन्तर्बहिर्भेदेन पुरुषरूपैः कालरूपैश्चामृतं मृत्युं च प्रयच्छतः पुरुषोत्तमस्यैव मायामनुष्यस्य वदस्वेति सम्बन्धः । अनेन भगवतात्रावतारे रूपद्वयं प्रदर्शितं मूलरूपमवताररूपं च । इदमेव मूल-

(१) श्रीप्रभुचरणविरचिता श्रीटिप्पणी ।

चक्रोक्तावग्रिमोक्त्या विरोधः स्यान्न तूक्तरीत्यामित्याहुरत एवेति । **कालनिग्रहार्थं** वेति । चक्रं मारकत्वेन कालरूपम्, तद्धृत्वा तिष्ठतीति तन्न स्वकार्यकरणक्षमं भवतीति तथा । चक्रपदोपादानतात्पर्यान्तरमाहुरत एवेति । दग्धस्यापि पूर्वभावसम्पादनेन जीवितसम्पादनमनुभावः । तादृशो भगवान् पूर्णे गर्भे प्रयोजनाभावात्ततो निवृत्त इति सोऽनुभावोऽपि निवृत्तः । अन्यथा भगवता रक्षित इति कालादेरपि भयाभावादयं देहो नित्य एव स्यात् । तथा च चक्रं भ्रमणशीलमिति व्यावृत्त्य मत्परितो भ्रमणं कृतवदिति कालाधीनत्वं सम्पन्नमितीदानीं न जीवनसम्पत्तिरित्यर्थः ॥ ६ ॥ **वीर्याणीत्यत्र अनेनेत्यादि** । वारद्वयं वीर्यप्रश्नकथनेनेत्यर्थः । यदुवंशे वंशसंबन्धिकार्यकरणार्थं प्रद्युम्नांशेनावतीर्य वीर्याणि कृतवानिभमल्लकंसमागधादिवधरूपाणि प्रवयसामपि यौवनं यदूनां द्वारकानयनवैदर्भीहरणादिरूपाणि चेति । 'तत्रांशेनावतीर्णस्ये'त्यनेनावताररूपं निरूपितम् । 'वीर्याणि तस्ये'त्यनेनोक्तरूपद्वयमुक्तफलदाने[2] वाशीवत् करणभूतं यस्य तन्मूलभूतं रूपं निरूपितम् । **अखिलदेहभाजामिति-**

(२) श्रीपुरुषोत्तमचरणप्रणीतः श्रीसुबोधिनीटिप्पण्योः प्रकाशः ।

निवृत्तायां तदनुवृत्तौ तद्दूरभवेषु चेतनेष्वप्यञः प्राप्तिर्निराबाधा । किञ्च 'नद्यां मतु'बित्यनेन विहितस्य मतुप इक्षुमतीवेत्रवतीत्यादौ नद्यभिमानिन्यपि यमुनागङ्गादिवत्प्रसिद्धेश्च कुरुशब्देपि तथाङ्गीकारे बाधकाभावादिति दिक् ॥ ६ ॥

(३) श्रीमद्वल्लभमहाराजकृतः श्रीसुबोधिनीलेखः ।

मुक्तम् ॥ ६ ॥ **वीर्याणीत्यस्याभासे चरित्रमिति** । वीर्यमपि चरित्रविशेष एवेति भावः । **प्रकारान्तरेणेति** । अनवतारसामयिकजीवोद्धारप्रकारेण । फलसाधकत्वं पूर्वमुक्तं, चरित्रस्य तथात्वोक्तावपि वीर्याणामपि तद्विशेषत्वात्तेषामपि तत्फलसाधकत्वमुक्तं भवति ।

---

१ पुरुषकालरूपात्मकम् । २ मृत्य्वमृतयोरित्यर्थः ।

रूपमिति तन्माहात्म्यं वा । तस्येति रूपान्तरव्युदासाय । माहात्म्यज्ञानाय वीर्याणीति । अखिलेति प्रकारान्तरव्युदासाय । न हि केषामपि भगवद्व्यतिरेकेणान्यस्मान्मृत्युरमृतं वा भवति । देहभाजामिति आत्मत्वेऽपि निमित्तवशात्तेषां तथाकरणमिति सूचितम् । पुरुषरूपाणि मत्स्यादीनि, कालरूपाणि विषया इति केचित् । भगवद्ध्यानरूपाणि पुरुषरूपाणीत्यन्ये । कालरूपाण्याब्रह्मरूपतृणस्तम्बरूपाणि । यद्यपि सर्वाण्येव रूपाणि भगवतस्तथाप्यन्तर्बहिर्भेदकृतो विशेषोऽयमित्याह—अन्तर्बहिरिति । अतः कथमपि साधनैर्बहिर्मुखा मृत्युमेव प्राप्नुवन्ति । अन्तर्मुखास्त्वमृतमेव । तथात्वे तस्य किं सामर्थ्यं, किमन्तर्बहिष्ट्वकृतमेव, मर्यादार्थं तथेच्छा वाऽतस्तादृशस्य पराक्रमे ज्ञातेऽयं सन्देहो निवर्त्तत इति तदवश्यं श्रोतव्यम् । एतत्, गोकुलवासिनां वैकुण्ठगमने निर्णीतं भविष्यति । मानुषभावे नैतत्सम्भावितमितिशङ्काव्युदासायाह—मायामनुष्यस्येति । बुद्ध्यावरिका सेति पुरुषोत्तमत्वबुद्धिमावृत्य मनुष्यत्वबुद्धिं करोतीति तया कृत्वा तथाज्ञानविषयस्येत्यर्थः । न केवलं भगवद्वीर्यकीर्तनमस्मदुपकारायैव, किन्तु कीर्तनफलं तवापि भविष्यतीत्यात्मनेपदम् । विद्वन्निति ज्ञानं सर्वत्र हेतुः ॥ ७ ॥

---

(१) श्रीप्रभुचरणविरचिता श्रीटिप्पणी ।

पदादेतदवतारात्पूर्वमपि तेषामुक्तफलदानोक्तेस्तथात्वं ज्ञायते । एवं सत्यवतारकार्यस्य मूलरूपकार्यस्यापि करणादुभयरूपत्वमस्मिन्नवतारे ज्ञाप्यत इत्यर्थः । तेन वीर्यबहुत्वसम्भावनास्तीति तत्प्रश्न इति भावः । अत्रैतदवतारवीर्यं पृच्छँस्तत्कर्तुर्यन्मूलरूपत्वमुक्तवांस्तेनास्यैवावतारस्य मूलरूपत्वोक्त्या माहात्म्यमेवोक्तवानित्याशयेन पक्षान्तरमाहुः—इदमेवेत्यादिना । आत्मत्वेन मृत्युदानमनुपपन्नमित्याशङ्क्य समादधते—निमित्तवशादिति । देहभाक्त्वोक्तितात्पर्योक्तिरियम् । 'पराभिध्यानात्तु तिरोहितं ततो ह्यस्य बन्धविपर्ययौ'वितितत्त्वसूत्रात्, 'स नैव रेमे, तस्मादेकाकी न रमते स द्वितीयमैच्छ'दित्यादिश्रुतिभ्यश्च जीवानां देहसम्बन्धः स्वक्रीडार्थमेव भगवता कृत इति क्रीडैव निमित्तं, तद्वशात्तथेत्यर्थः । भगवद्ध्यानरूपाणीति । आन्तरत्वादिति भावः । अतः कथमपीति । उक्तेतिपदादन्तर्मुखेभ्यो रूपद्वयेनाप्यमृतदानम् । विषयपक्षे भजनोपयोगित्वेन तथात्वम् । ब्रह्मादिपक्षे भगवत्क्रीडोपयोगित्वेन विभूतिरूपत्वेन च ज्ञानात्तथात्वम् । बहिर्मुखेभ्यस्तथात्वं स्पष्टम् ॥ ७ ॥

(३) श्रीमद्वल्लभमहाराजकृतः श्रीसुबोधिनीलेखः ।

अत्रामृतसाधकत्वप्रकारेण फलसाधकत्वं वदन्नित्यर्थः । व्याख्याने अनेनेति । केचिदितिपक्ष इदं ज्ञेयम् । द्वितीयपक्ष आहुः—इदमेवेति । 'वीर्याणि तस्ये'ति पूर्वपरामर्शितच्छब्दकथनान्न तावद्विभेदसूचनपर्यन्ताशयो राज्ञ इति भावः । आब्रह्मरूपेति । ब्रह्मरूपं तृणस्तम्बरूपाणि च मर्यादीकृत्येत्यर्थः । ब्रह्मपर्यन्तमिति महन्मर्यादा । तृणपर्यन्तमित्यल्पमर्यादा । तत आब्रह्मरूपतृणस्तम्बरूपं वर्तते यत्र तादृशानि कालरूपाणीत्यर्थः । अव्ययीभावानन्तरमर्श आद्यच् । प्रत्यक्षा क्रियेतिवत् । विशेषोऽयमिति । पुरुषत्वकालत्वरूपो विशेष इत्यर्थः । अत इति । द्वैविध्यस्यान्तर्बहिर्भेदमात्रकृतत्वादित्यर्थः । बहिर्मुखानां मत्स्यादिरूपाण्यपि मृत्युदातृत्वात्कालरूपाण्येव । अन्तर्मुखानां विषया अप्यमृतदातृत्वात्पुरुषरूपा एवेत्यर्थः । निर्णीतं भविष्यतीति । तत्र बहिर्मुखेभ्योऽप्यमृतदानाद्वितीयपक्ष एव निर्द्धारितो भविष्यतीति भावः ॥ ७ ॥

एवं भगवच्चरित्राणि पृष्ट्वा सन्दिग्धान् युक्तिविरुद्धानर्थान् पृच्छति—रोहिण्या इति पञ्चभिः ।

रोहिण्यास्तनयः प्रोक्तो रामः सङ्कर्षणस्त्वया ।
देवक्या गर्भसम्बन्धः कुतो देहान्तरं विना ॥ ८ ॥

'बलं गदं सारणं चे'त्यत्र रोहिण्यास्तनयः प्रथमत उक्तः । 'वसुदेवस्तु देवक्यामि'-त्यत्र 'कीर्तिमन्तमि'तिगणनायां सप्तमोऽहीश्वरो गणितः, 'सङ्कर्षणमहीश्वर'मिति । यद्यपि तत्र भगवत्प्रभाव एव कारणं, तथापि लौकिकप्रकारविषयः प्रश्नः । देहान्तरं विनेति । तस्मिन्नेव जन्मनि कथमुभयत्रोत्पत्तिः ? ॥ ८ ॥

भगवतो मथुरापरित्यागे को हेतुरिति पृच्छति—कस्मादिति ।

कस्मान्मुकुन्दो भगवान् पितुर्गेहाद्व्रजं गतः ।
क्व वासं ज्ञातिभिः साकं कृतवान् सात्वतां पतिः ॥ ९ ॥

कालादिभयनिवारकस्य शुद्धब्रह्मणो भयाभावे व्रजगमने को हेतुरिति मुकुन्दपदेन सूचितम्, सर्वेभ्यो मोक्षदाता मुकुन्दः । बृहद्वनवृन्दावनादिषु मध्ये नन्दादीन् ज्ञातित्वेन परिकल्प्य ज्ञातिभिः सह क्व वासं कृतवान्? । अथवा असज्ज्ञातिभिः सम्यग्ज्ञातिभावरहितैः क्व वा साकं सहभावं कृतवान् । भगवतस्त्ववतारः सतामेव संरक्षार्थः[1] । यतः स सात्वतां शुद्धसत्त्वे प्रतिष्ठितानामेव पतिः ॥ ९ ॥

प्रश्नान्तरम्—व्रजे वसन् किमिति ।

व्रजे वसन् किमकरोन्मधुपुर्यां च केशवः ।
भ्रातरं चावधीत्कंसं मातुरद्धाऽतदर्हणम् ॥ १० ॥

तज्जात्यनुकरणतद्भावानुकरणलीलाप्रश्नः । पूर्वोक्तानुवाद एव वा । व्रजे च वसन् किमकरोत्? कंसवधादिकं स्पष्टमपि लोके विगर्हितमिति पृच्छति भ्रातरमिति । मातुर्भ्रातरमद्धा स्वहस्तेन । मातुलस्य मान्यत्वादतदर्हणं वधानर्हम् । कस्मादिति पूर्वस्यानुषङ्गोऽत्र ज्ञेयः । व्रजे मथुरायां च के के उद्धृताः? कंसस्यापि का व्यवस्थेति प्रश्नः ॥ १० ॥

---

(१) श्रीप्रभुचरणविरचिता श्रीटिप्पणी ।

क्व वासमित्यत्र अथवेत्यादि । अधुनापि 'वयं गोवृत्तयोऽनिशं' 'श्रूयतां मे पित'रित्यादिवचनानामश्रवणाद्वसुदेवपुत्रत्वेन यादवत्वेन ज्ञानादेवमपि कथनं सम्भाव्यत इत्याशयेनेदमुक्तम् ॥ ९ ॥

(२) श्रीमद्वल्लभमहाराजकृतः श्रीसुबोधिनीलेखः ।

कस्मादित्यत्र भगवतस्त्विति । सद्रक्षार्थमवतारः । एते तु भगवज्ज्ञातिभावरहितास्तामसा न तु सन्त इत्यर्थः ॥ ९ ॥

---

[1] संरक्षणार्थ इति ग. च. ट. त.

द्वारकायां कियत्कालं स्थितवानित्याह—देहमिति।

देहं मानुषमाश्रित्य कति वर्षाणि वृष्णिभिः।
यदुपुर्यां सहावात्सीत् पत्न्यः कत्यभवन् प्रभोः॥ ११॥

अत्यन्तनटोपि प्रहरमात्रं वेषं करोति, कपटमानुषवेषं कियत्कालमास्थाय स्थित इति कालप्रश्नः। तत्र स्थितस्य विशेषप्रयोजनाभावाद्देहं मानुषमाश्रित्येति तत्रैवोक्तम्। वृष्णिभिर्यादवैः सहेति असमानसमानतापि बहुकालमयुक्तेति सूचितम्। यदुपुर्यामिति परस्थाने वासः। अवात्सीदिति वासे न सन्देहः। लक्ष्मीसमानभाग्यं कियतीनां जातमिति पत्न्यः कत्यभवन्नितिप्रश्नः। प्रभोरित्यनेन सर्वसामर्थ्यं तस्य वर्त्तते इति सङ्गोप्य नान्यथा कथनीयमिति सूचितम्॥ ११॥

अन्यदपि युक्तिविरुद्धं सोपपत्तिकं वक्तव्यमित्याह—एतदन्यच्चेति।

एतदन्यच्च सर्वं मे मुने कृष्णविचेष्टितम्।
वक्तुमर्हसि सर्वज्ञ श्रद्दधानाय विस्तृतम्॥ १२॥

अन्यदपृष्टं सर्वं भगवत्कृतम्। म इति तदीयत्वान्ममैतदेव कृत्यमिति। मुन इति ज्ञानार्थं सम्बोधनम्। कृष्णविचेष्टितमिति स्वतन्त्रफलत्वम्। 'कृषिर्भूवाचकः शब्दो णश्च निर्वृतिवाचकः। तयोरैक्यं परं ब्रह्म कृष्ण इत्यभिधीयत' इति सदानन्दः कृष्ण उक्तः। तच्चरित्रमपि सदानन्दरूपमेवेति फलत्वात् सर्वमेव वक्तव्यम्। एतन्मर्माभिज्ञस्त्वमेवेति वक्तुमर्हसि। वीर्याद्यरूपेपि केवलचरित्रेऽप्यहं श्रद्दधानः। विस्तृतमिति तादृशोपि विस्तारो वक्तव्यः। सर्वत्रैव चरित्रे चतुर्विधेपि विस्तारः। वीर्याणि, सर्वगेयचरित्राणि, अलौकिकवीर्याण्यगेयचरित्राणीति चातुर्विध्यम्॥ १२॥

---

(१) श्रीप्रभुचरणविरचिता श्रीटिप्पणी।

देहं मानुषमित्यत्र तत्रैवोक्तमिति। तत्रैव वृष्णिमानुषदेह एवाश्रयणमत्रोक्तमित्यर्थः। तेषु सर्वेषु भूभारराजपृतनानिरसनसामर्थ्याय भगवानाविष्टस्तिष्ठतीति तथा। वृष्णिभिः सह संव्यवहारे क्रियमाणे वृष्णिदेहेष्वाश्रयणसंभवादपि तथा। एतज्ज्ञापनायैवाद्यश्रवण उक्तः। अन्यथा तं विनापि प्रश्नसम्पत्तेस्तं न वदेत्। एवं सति 'वृष्णिभिः सह देहं मानुषमाश्रित्य कति वर्षाणि यदुपुर्यामवात्सी'दिति सम्बन्धो ज्ञेयः। अत एवाग्रे प्रभुर्वक्ष्यति 'नैवान्यतः परिभवोऽस्य भवेत् कथञ्चि'दित्यत्र हेतुभूतं विशेषणं 'मत्संश्रयस्ये'ति॥ ११॥

(३) श्रीमद्वल्लभमहाराजकृतः श्रीसुबोधिनीलेखः।

एतदन्यच्चेत्यत्र वीर्याद्यरूपेऽपीति। चतुर्विधस्यापि चरित्रस्यान्यस्य च कृष्णविचेष्टितमिति चेष्टामात्रकथनेनानुवादादिति भावः। **वीर्याणीति।** 'तत्रांशेने'त्यनेन वीर्याणि। 'अवतीर्यै'त्यनेन सर्वगेयचरित्राणि। 'वीर्याणि तस्ये'त्यनेनालौकिकवीर्याणि। 'रोहिण्या'

एवं द्वादशभिः प्रश्नं निरूप्य सर्वथा कथनार्थमकथने वा बाधकमाह—नैषेति ।

नैषाऽतिदुःसहा क्षुन्मां त्यक्तोदमपि बाधते ।
पिबन्तं त्वन्मुखाम्भोजच्युतं हरिकथामृतम् ॥ १३ ॥

आर्त्तिकथनायैषेति । अप्रयोजकत्वं वारयति—अतिदुःसहेति । क्षुन्मामिति प्रमाणकथनम् । उदकत्यागः प्रकारान्तरेण देहरक्षाभावार्थः । एषा परमोत्तमाधिकारस्थितिः । उदकस्योभयनाशकत्वात् तथोक्तम् । क्षुधो भ्रातृव्यत्वश्रवणादवश्यबाधकत्वात्तदेवोक्तम् । शीघ्रकथनाय वर्त्तमानप्रयोगः । अम्भोजत्वममृतस्रावात् । कथाकथने वक्तुः परवशत्वापादकं चरित्रमिति ज्ञापयितुं च्युतमिति । पानमन्तःप्रवेशनमविस्मरणाय । इदानीमपि पूर्वोक्तकथनानुसन्धानाद्वर्त्तमानप्रयोगः । सम्भावनयेत्यन्ये । आनन्दत्वचेतनत्वद्योतनायाह—हरीति । विशेषतो दुःखनाशकत्वं तत्र प्रसिद्धमिति । विशेषतो हरिकथा अमृतमिवेत्यमृतपदे यौगिकोर्थो गृहीतः । असङ्कोचान्मुक्तिरेव फलति । अतस्त्वमेव मोक्षदातेति वक्ता स्तुतः ॥ १३ ॥

शौनकादीन् सावधानतयाभिमुखान् करोति सूतः—एतमिति ।

सूत उवाच—

एतं निशम्य भृगुनन्दन साधुवादं वैयासकिः सभगवानथ विष्णुरातम् ।
प्रत्यर्च्य कृष्णचरितं कलिकल्मषघ्नं व्याहर्तुमारभत भागवतप्रधानः ॥ १४ ॥

परस्पराभिनन्दनेनायमर्थः स्फुरतीति तथा प्रतिपाद्यते । एतस्य प्रश्नस्य मूलत्वात् प्राधान्येन निर्देश एतमिति । पुनः पुनः प्रश्ने वक्तुरुद्वेगः सम्भवति । आक्षेपे क्रोधः । तदुभयं निरस्यति—निशम्येति । नितरां श्रुत्वा, अर्थतोभिप्रायतश्च समीचीनमिति,

---

(२) श्रीपुरुषोत्तमचरणप्रणीतः श्रीसुबोधिनीटिप्पण्योः प्रकाशः ।

नैषेत्यत्र सम्भावनयेति । कथयिष्यतीतिसम्भावनया । वर्त्तमानसामीप्याद्वर्त्तमानप्रयोग इत्यर्थः ॥ १३ ॥

(३) श्रीमद्वल्लभमहाराजकृतः श्रीसुबोधिनीलेखः ।

इत्यादिनाऽगेयचरित्राणि पृष्टानीति विभेदः ॥ १२ ॥ नैषेत्यस्याभासे बाधकमिति भावप्रधानम् । अकथने सति क्षुधः प्राणबाधकत्वमाहेत्यर्थः । व्याख्याने उदकत्याग इति । पाञ्चभौतिके शरीरेऽन्नजलाभ्यां पृथिव्यंशजलांशयोः पोषणं क्रियते, अन्यथा तेजोंऽशस्तावंशौ दहेत्तथाऽन्नाभावे केवलजलेनापि जलांशाभिवृद्ध्या तेजोंऽशसंशमनेन देहरक्षा भवति तेन प्रकारेण रक्षाभावार्थ इत्यर्थः । एषेति देहरक्षार्थं सर्वथा यत्नाभाव इत्यर्थः । उभयनाशकत्वादिति । जलं क्षुत्तृषोरुभयोरपि नाशकमतो जलग्रहणे क्षुदपि न बाधेतेत्यर्थः । तर्ह्यविशेषात्तृण्न बाधत इत्येव कुतो नोक्तमित्यत आहुः—क्षुध इति । त्वन्मुखाम्भोजच्युतमितिपदस्य तात्पर्यमाहुः—आनन्दत्वेति । कथामृतस्यानन्दत्वद्योतनायाम्भोजसम्बन्धश्चेतनत्वद्योतनाय स्वत एव 'च्युत'मिति चोक्तमित्यर्थः । सत्त्वं तु स्वत एव कथाया इति भावः । तेन कथायाः सच्चिदानन्दात्मकत्वमुक्तमिति भावः ॥१३॥ एतमित्यत्र नितरां श्रुत्वेति । यद्यप्युपसर्गसहितस्यैव श्रवणार्थत्वं तथापि श्रुत्वेत्यादिपदानि विहायालोचनार्थकशमधातुनिष्पन्नपदोक्त्याऽऽलोचनपूर्वकं श्रवणं सूच्यत इति भावः । तथा च तात्पर्यार्थोऽयमुक्तो न तु वाच्यार्थ इति ज्ञेयम् ।

न तु दाक्षिण्येनेत्यर्थः । विश्वासार्थं भृगुनन्दनेति सम्बोधनम् । हेतुभूतं विशेषणं साधुवादमिति । शब्दतो वदनं वादः साधूनां वादः साधुवादः, साधवः पदार्था भगवत्सम्बन्धिनोऽस्मिन्नुच्यन्त इति । साधूनां वादो यस्मादिति वा । वीतरागा भगवत्कथामेव कुर्वन्तीति निरूपितप्रमेयस्य साधुवादत्वज्ञापनाय विशेषणम् । भगवद्भक्ताश्चेन्मिलन्ति तदैवं वाक्यं प्रष्टव्यमिति महता कष्टेन व्यासो भगवद्गुणप्रतिपादकमिदं शास्त्रं चकार । तस्य प्रवर्तनार्थं च शुकः प्रवृत्तः । तादृशं प्रश्नरूपं साधुवादमेवापेक्षते । महता प्रयासेन भगवन्मतप्रवर्तकत्वात् । तदाह–वैयासकिरिति । तथापि भगवच्चरित्रस्य दुर्ज्ञेयत्वात्कथमुत्तरमत आह–सभगवानिति । भगवता सहितः । तदन्तःस्थितो भगवानेवोत्तरं प्रयच्छतीत्यर्थः । नन्वेवं भगवान् स्वयमुत्तरं प्रयच्छति कथमित्याशङ्क्याह–विष्णुरातमिति । अथेति भिन्नोपक्रमे । एतावत्कालं शुकः स्वयमेवाह । इदं चरित्रं तु तत्र स्थितो भगवानेवाऽऽहेति भिन्नः प्रक्रमः । विष्णुना एतदर्थमेव रक्षितः । अन्यथा पुरुषार्थो न सिद्ध्यतीति किं रक्षणेन । श्रवणे निमग्नचित्तत्वात् प्रत्यर्चनम् । पूर्वं शुकः स्तुतः । तेन शुकोपि तमग्रे स्तौतीति प्रत्यर्चनम् । पूज्यो हि भगवान्, तद्गुणाश्च । ते चोभयत्र पूर्णा इति परस्परं पूजा । एवमेव भगवत्कथायां परस्परार्चनं शास्त्रसिद्धम्, 'येऽन्योन्यतो भागवता'इति वाक्यात् । एतावदुद्योगस्य फलमाह–कृष्णेति । अवतारचरित्रत्वेनालौकिकत्वमुक्तम् । पापस्य प्रतिबन्धकत्वान्नात्र श्रद्धा भविष्यतीत्याह–कलीति । षण्णां शोधकानां देशादीनां धर्महेतूनां चाभावाच्चरित्रमेव शोधकम् । अन्यथा युगे धर्मप्रवृत्तिर्मोक्षो वा न स्यात् । महता प्रक्रमेण समारम्भे हेतुः–भागवतप्रधान इति । भागवता एव प्रधानं यस्येति । विशेषेणाहर्तुं वक्तुमारम्भं कृतवान् । अत एव मननपरित्यागेन कथामेव कथयति, सभाजयति च तामेव[1], न ज्ञानादिकमिति भावः ॥ १४ ॥

---

(३) श्रीमद्वल्लभमहाराजकृतः श्रीसुबोधिनीलेखः ।

शब्दतो वदनमिति । अस्मिन्पक्षे साधूनां पदार्थानां वादः कथनं यत्रेतिविग्रहः । **उच्यन्त इति** त्वर्थकथनम् । **निरूपितेति** । उत्तरे शुकेन निरूपितस्य **प्रमेयस्ये**त्यर्थः । पञ्चमीबहुव्रीहिणैतत्प्रश्नहेतुकस्योत्तरस्य वीतरागकथारूपसाधुवादत्वं ज्ञापितमिति भावः । **श्रवणे** इति । 'निशम्ये'त्यनेन प्रश्नश्रवणे निमग्नचित्तत्वं शुकस्योक्तमतः प्रश्नं सम्यग्विभाव्य **प्रत्यर्चनं** कृतवानित्यर्थः । **अवतारचरित्रत्वेनेति** । न तु प्रियव्रतादिवदावेशचरित्रमिदमित्यर्थः । **इत्याहेति** । एवमाशङ्का जायत इति हेतो-

(४) श्रीमद्दीक्षितलालुभट्टयोजिता श्रीसुबोधिनीयोजना ।

वैयासकिः सभगवानित्यस्य विवरणे **एतावत्कालं शुकः स्वयमेवाह इदं चरित्रं तु तत्र स्थितो भगवानेवाहेति भिन्नः प्रक्रम** इति । 'न मे विदुः सुरगणाः प्रभवं न महर्षय' इतिवाक्याच्छ्रीकृष्णमहिमा न ज्ञातुं शक्यो महर्षिणा शुकेनापि । दशमस्कन्धे तु तस्यैव कृष्णस्य चरित्रं वाच्यं तत्कथं भवतीत्याशङ्क्य सूतः समाधत्ते—**सभगवानिति** । भगवता सहितः सभगवान् । भगवदाविष्ट इति यावत् । तथा च भगवानेव शुके आविश्य दशमचरित्रं कथयतीत्यर्थः 'स्वयमेवात्मनात्मानं वेत्थ

---

[1] तमेव ज्ञानादिकमिति छ. अ.

समानशीलव्यसनं दृष्ट्वा राजानं प्रश्नं चाभिनन्दति द्वाभ्याम्—सम्यगिति।

श्रीशुक उवाच—

सम्यग्व्यवसिता बुद्धिस्तव राजर्षिसत्तम।
वासुदेवकथायां ते यज्जाता नैष्ठिकी रतिः॥ १५॥

भगवति लयात्पूर्वं स्थिरप्रज्ञतैव सर्वोत्तमा। सम्यग् व्यवसायं भगवत्कथैव श्रोतव्या, नान्यत्किञ्चिदित्यध्यवसायं प्राप्ता। ब्रह्मर्षीणामप्येतद्दुर्लभं, तव तु जातमित्याश्चर्येण सम्बोधनं—राजर्षिसत्तमेति। राजा स्वधर्मनिष्ठः, स च लौकिकः। ऋषिर्वैदिकधर्मनिष्ठः। स चासौ सन् भगवद्धर्मनिष्ठः। तत्राप्युत्कर्षो भगवदङ्गीकारात्। अत एव तवैतादृशो व्यवसाय उचित इति भावः। द्विधा च निश्चयः सम्भवति, शास्त्रार्थनिश्चयात्[1] स्वरुच्या वा[2]। तत्राद्यो मध्यमः। त्वं तूत्तम इत्याह—वासुदेव इति। यत् यस्मात् कथायां रतिर्जाता। सापि न चञ्चला, न केनाप्यन्यथाकर्तुं शक्या। निश्चयस्य सम्यक्त्वपोषिका रतिः।

(२) श्रीपुरुषोत्तमचरणप्रणीतः श्रीसुबोधिनीटिप्पण्योः प्रकाशः।

सम्यगित्यत्र पूर्वार्द्धे व्यवसायशब्देनोक्तं निश्चयं स्तोतुमुत्तरार्द्धं वदतीत्याशयेन तदवतारयन्ति द्विधेत्यादि। द्विधा व्याकुर्वन्ति। तत्र **यस्मादि**त्यादि **रती**त्यन्ता एका व्याकृतिः। तथा च नैष्ठिकरतिपोषितनिश्चयवत्त्वात्त्वद्बुद्धिरुत्तमेत्यर्थः। **यज्जाते**तिपदं समस्तमङ्गीकृत्य द्वितीया व्याकृतिः **यस्मान्निश्चयादि**त्यादि। तथा च निश्चयोत्पन्ननैष्ठिकरतिमत्त्वात्त्वद्बुद्धिस्तथेत्यर्थः। पूर्वार्द्धे 'तवे'तिपदे सत्यप्युत्तरार्द्धे 'त' इतिपदं यदुक्तं ततः प्रकारद्वयेनापि राजैव स्तूयत इत्याशयेन

(३) श्रीमद्वल्लभमहाराजकृतः श्रीसुबोधिनीलेखः।

त्तदाशङ्कानिवर्तकं **कली**तिपदमाहेत्यर्थः। **अत एवे**ति भागवतप्रधानत्वादेवेत्यर्थः॥ १४॥ **सम्यगि**त्यत्र **भगवति लया**दिति। 'यो बुद्धेः परतस्तु सः' इतिवाक्याद्बुद्धेः परो भगवान्, तत्प्राप्तेः पूर्वं ततोऽवराया बुद्धेः स्थिरतैवोचिता न तु चाञ्चल्यं, तथा सति भगवत्प्राप्तिर्न स्यादिति भावः। लयानन्तरं तु परप्राप्त्यर्थमलौकिक एव सङ्घातः प्राप्स्यत इति **लयात्पूर्व**मित्युक्तम्। **अध्यवसाय**मिति। संशयाद्यवस्थासु मध्ये निश्चयावस्थां प्राप्तेत्यर्थः। **स्वरुच्ये**ति उत्तरार्द्धोक्तकथारत्येत्यर्थः। **यस्मात्कथाया**मिति। **यस्मा**दुत्तमत्वाद्धेतोस्तव **रतिर्जाता**ऽतो रतिज्ञापितस्वरूपसिद्धव्यवसायवत्त्वात्त्वमुत्तम्[3] इत्यर्थः। विध्रियमाणमेवोत्तमत्वं 'यस्मा'दित्यनेन सामान्यत उक्तं, यस्माद्धूमवाँस्तस्माद्वह्निमानितिवत्। अस्मिन्पक्षे व्यवसायस्य न रतिहेतुत्वं किन्तु 'स्वरुच्ये'तिकथनाद्विपरीतमिति ज्ञेयम्। **सम्यक्त्वे**ति रतिसिद्ध एव निश्चयः समीचीन इत्यर्थः।

(४) श्रीमद्दीक्षितलालुभट्टयोजिता श्रीसुबोधिनीयोजना।

त्वं पुरुषोत्तमे'तिवाक्यात्स्वचरित्रज्ञानस्य कृष्ण एव सत्त्वात्। 'वैष्णवानां यथा शम्भु'रितिवाक्याच्छिवस्य परमभगवदीयत्वं, 'द्वैपायनाच्छुको जज्ञे भगवानेव शङ्कर' इतिवाक्याच्छुकस्य शिवरूपताऽतो भगवदावेशस्तत्र युक्त एव। एतावतोऽर्थस्य सूचनार्थं मूले सकारः पठितः। अन्यथा सकारे

१ शास्त्रे उक्तं भगवद्भक्तिः कर्तव्येति हेतोः। २ शास्त्रार्थमन्तरेणापि। ३ रतिसहितव्यवसायवत्त्वादिति क. ख. घ. ङ.

यस्मान्निश्चयाद्वासुदेवकथायां रतिर्जातेति वा । अथवा हेतुद्वयं राजाभिनन्दन एव । दुर्लभत्वं कथारतेर्वदन् कारणभूतं निश्चयमाह । साध्यसाधनयोर्निष्पन्नत्वात्सभाजनम् । प्रश्नेन चैवम्भावस्तस्याभिज्ञातोऽतोर्थात्प्रश्न एव स्तुतः ॥ १५ ॥

प्रकारान्तरेणापि साक्षात् प्रश्नं स्तौति—वासुदेवेति ।

वासुदेवकथाप्रश्नः पुरुषाँस्त्रीन् पुनाति हि ।
वक्तारं पृच्छकं श्रोतॄँस्तत्पादसलिलं यथा ॥ १६ ॥

वासुदेवस्य मोक्षार्थत्वात् तत्सम्बन्धि यत्किञ्चिद्वस्तु तत् पवित्रयत्येव । तत्रापि कथा तत्सम्बन्धिगुणदोषाभिनिवेशजनिका । तत्रापि प्रश्नस्तज्जिज्ञासाया दार्ढ्यहेतुः । त्रीन् पुरुषान् । प्रश्नानन्तरं कश्चिद्वक्ता, कश्चिच्छ्रोता मध्यस्थः, प्रश्नकर्ता च त्रयो भवन्ति । स्तब्धचित्ततया पूर्वं वक्ता भगवद्गुणाभिज्ञोपि तूष्णीं स्थितः । तत्र भगवद्गुणेषु तूष्णीम्भावः पापादेवेत्यध्यवसीयते । प्रश्ने च यदुद्गता भवन्ति गुणास्तत्पापनाशादेव । श्रोतॄणामपि विद्यमाने पापे भगवत्प्रवणं चित्तं न भवतीति, प्रश्ने च जायत इति तत्पापनाशकत्वमपि । प्रश्नं करिष्यामीति यदा मनसि प्रश्न उद्गतस्तदा पापे विद्यमाने मुखान्न निःसरति । यदा पुनर्निःसरति तदा तस्यापि पापं नाशयतीति ज्ञायते । अतस्त्रीन् पुरुषान् पुनातीति युक्तं, तदाह—हीति । प्रश्नकर्तुः पितृपितामहादयो भविष्यन्तीति तद्व्यावृत्त्यर्थं गणयति—वक्तारमिति । वक्तारमुत्तरस्य । पृच्छकः प्रश्नकर्ता । श्रोता मध्यस्थः । यद्यपि श्रोतृत्वं पूर्वयोरप्यस्ति, तथापि निमित्तं भिन्नमिति तदेव प्रयोजकत्वेनोक्तम् । पुरुषपदं पूर्ववत् । तत्र

---

(२) श्रीपुरुषोत्तमचरणप्रणीतः श्रीसुबोधिनीटिप्पण्योः प्रकाशः ।

तृतीयं पक्षमाहुः—अथवेत्यादि । पूर्वार्द्धोक्तं हेतुद्वयं राज्ञो नैष्ठिकरत्याधारतायोग्यत्व[1] एव सम्भवतीति तद्द्वारा राजस्वरूपमेव स्तूयत इति तथेत्यर्थः । तद्व्युत्पादयन्ति दुर्लभत्वमित्यादि कारणभूतमिति । कथारतिकारणभूतम् । तथा च सभायां यद्यपि देवब्रह्मराजर्षयः सर्वेऽपि तिष्ठन्ति तथापि तवैव जातमिति त्वमेव सभाजनीय इत्यर्थः । एतेन सिद्धमर्थान्तरमाहुः—प्रश्नेनेत्यादि ॥ १५॥ वासुदेवकथेत्यत्र पूर्ववदिति । 'निवृत्ततर्षै'रितिश्लोके व्याख्यातपुंपदवत् । तथा च प्रश्नोपि आसुर-

(३) श्रीमद्वल्लभमहाराजकृतः श्रीसुबोधिनीलेखः ।

अथवेति आद्यपक्षे राज्ञ उत्तमत्वे रतिसिद्ध्व्यवसायो हेतुरुक्तः । अस्मिन्पक्षे व्यवसायो रतिश्चेति द्वयं हेतुरिति भेदः । कार्यकारणभावस्तु 'यस्मान्निश्चया'दित्यनेनोक्त एवात्रापीत्याशयेनाहुः—दुर्लभत्वमिति ॥ १५ ॥ वासुदेवेत्यत्र गुणदोषेति । प्रतीतिमनुसृत्योक्तम् । लोकेपि गुणत्वेन प्रतीयमानाः पूतनामारणादयो दोषत्वेन प्रतीयमाना मातुलमारणादय, उभयोरपि यथार्थज्ञानेन भगवत्यभिनिवेशः कथया जन्यत इत्यर्थः । मध्यस्थ इति । साक्षिवत्प्रश्नमुत्तरं च शृणोति न तु स्वयं किञ्चिद्वदतीत्यर्थः । पूर्ववदिति । 'निवृत्ततर्षै'रित्यत्र 'पुमा'नितिपदे इव । पश्ववतारस्य्वतारव्यतिरिक्तानि-

(४) श्रीमद्दीक्षितलालुभट्टयोजिता श्रीसुबोधिनीयोजना ।

विनापि चारितार्थ्यमिति सकारं न पठेत् ॥ १४॥ वासुदेवकथाप्रश्न इत्यत्र । ननु 'वक्तारं पृच्छकं श्रोतॄ' नित्यनेन त्रयाणां स्फुटमभिधाना'त्रीन्पुनाती'त्युक्तिर्व्यर्थेत्याशङ्क्य तदभिप्रायं विशदयन्ति—कार्यान्तरार्थान् वारयति त्रीनित्यनेनेति । त्रिशब्दो मूले त्रीनेव पुनातीति नियमार्थः । तथा च

---

१ योग्यत्वे चेति क ख ग.

कार्यान्तरार्थान् वारयति—त्रीनिति । पावित्र्यमनेकविधं सम्भवतीति तद्व्यावृत्त्यर्थं पावनत्वं विशिनष्टि दृष्टान्तेन—तत्पादसलिलं यथेति । प्रश्नः क्वचिदुद्गतः । कश्चित् प्रेरितवान् । कश्चिदभिमुखीचकार । नैतावता परमः पुरुषार्थः सिद्धः, यदा पुनस्त्रयाणां चित्तं भगवदेकनिष्ठं करोति तदा हि सफलता । गङ्गा च पुनः साक्षाद्भगवत्सेवौपयिकं शरीरमुत्पादयति पूर्वसम्बन्धि पापं तत्कार्यं नाशयित्वा, तथा भगवत्कार्योपयोगि चित्तं यावत्या भवति तावतीं शुद्धिं करोतीत्यर्थः । त्रीन् त्रिलोकस्थान् सात्त्विकादिभिन्नान्[1] वा । कूलद्वयस्थितान्मध्यस्थान् वा । ब्रह्माणं महादेवं भगीरथं च वा ॥ १६ ॥

एवं भगवत्सम्बन्धित्वेन प्रश्नमभिनन्द्य भगवदवतारप्रयोजनज्ञानार्थं कथामारभते—भूमिरिति ।

भूमिर्दृप्तनृपव्याजदैत्यानीकशतायुतैः ।
आक्रान्ता भूरिभारेण ब्रह्माणं शरणं ययौ ॥ १७ ॥

भक्तानां दुःखनाशाय कृष्णावतरणं मतम् ।
भूमिर्माता तथा चान्ये भक्ता वै त्रिविधा मताः ॥ १ ॥

---

(२) श्रीपुरुषोत्तमचरणप्रणीतः श्रीसुबोधिनीटिप्पण्योः प्रकाशः ।

व्यतिरिक्तानेव त्रीन् पुनातीत्यर्थः ॥ १६ ॥ भूमिरित्यत्राभासे **भगवदवतारप्रयोजनज्ञानार्थं कथामारभत** इति यदुक्तं तद्व्युत्पादयन्ति कारिकासु ।

ननु तृतीयस्कन्धे उद्धवैः 'स्वशान्तरूपेष्वितरैः स्वरूपैरभ्यर्द्यमानेष्वनुकम्पितात्मे'त्यत्रोक्तमवतारप्रयोजनं राज्ञा ज्ञातमेवेति कथायाः किं प्रयोजनमित्याकाङ्क्षायां तदनुवदन्तस्तत्र विशेषमाहुः—**भक्ताना**मिति **द्वाभ्याम्** । **मत**मिति उद्धवैर्विचारितम् । शान्तरूपाण्येव **भूमि**रित्यादिनोक्तानि ।

(३) श्रीमद्वल्लभमहाराजकृतः श्रीसुबोधिनीलेखः ।

त्यर्थः । **कार्यान्तरार्था**निति । कार्यान्तरमर्थः प्रयोजनं येषां, श्रोतृभिर्वक्त्रा वा सह वाणिज्यार्थं कथास्थले समागतानित्यर्थः ॥ १६ ॥ **भूमि**रित्यत्राभासोक्तं प्रयोजनं विशदयन्ति—**भक्ताना**मिति । भक्तदुःखनाशार्थं भगवदवतरणं सर्वेषां सम्मतमतो भक्तदुःखमवतारप्रयोजनमिति भावः । 'तद्दुःखं

(४) श्रीमद्दीक्षितलालुभट्टयोजिता श्रीसुबोधिनीयोजना ।

'व्यर्थं सत्किञ्चिदिष्टं ज्ञापयती'तिन्यायेनेष्टबोधनस्य शास्त्रार्थत्वाच्छास्त्रश्लाघ्यलक्षणयुक्तानेव त्रीन्पुनाति न तु तदितरान्पुनातीति फलितम् । सति नियमे व्यावर्त्यापेक्षायां ये पुनर्वक्तृपृच्छकश्रोतारः कथनप्रश्नश्रवणादिकार्यं चित्तशुद्धिमुक्तिभक्त्यादिभिन्नधनार्जनादिरूपलौकिककार्यार्थं कुर्वन्ति ते व्यावर्त्यन्ते, तेषां धनार्जनादिप्रयोजनोद्देश्यकश्रवणादिकरणेन दोषविशेषोत्पत्त्या पावित्र्यासम्भवादतः **कार्यान्तरार्थान्**

(५) भगवदीयनिर्भयराममनिर्मिता श्रीसुबोधिनीकारिकाव्याख्या ।

भूमिर्दृप्तनृपव्याजेत्यत्र **भक्तानां दुःखनाशाये**त्यादि । स्पष्टोऽर्थः ॥ का० १—३ ॥ ननु

---

१ सात्त्विकादिभेदभिन्नान् इति घ ।

सर्वेषां च महद्दुःखं नान्येन विनिवार्यते ।
यदा तदा हरिः कृष्णः प्रादुरासीदिति स्थितिः ॥ २ ॥
ये भक्ताः शास्त्ररहिताः स्त्रीशूद्रद्विजबन्धवः ।
तेषामुद्धारकः कृष्णः स्त्रीणामत्र विशेषतः ॥ ३ ॥
येषां निरोधकं शास्त्रं योगादि विनिरूपितम् ।
शेषभावस्तत्र हरेर्न कदाचिद्गमिष्यति ॥ ४ ॥

(१) श्रीप्रभुचरणविरचिता श्रीटिप्पणी ।

भूमिर्दैत्यैरित्यत्र उद्धारविषयनिर्द्धारमाहुः—**ये भक्ता** इति । शास्त्रीयसाधनरहितानामित्यर्थः ॥का० ३॥ ननु ससाधनानामपि कथं न विषयत्वमित्याशङ्क्य तत्र बाधकमाहुः—**येषामिति** ॥ का० ४ ॥ किञ्च,

(२) श्रीपुरुषोत्तमचरणप्रणीतः श्रीसुबोधिनीटिप्पण्योः प्रकाशः ।

अन्येनेति साधनान्तरेण स्वरूपान्तरेण वा[१] । **स्थितिरिति** निर्णयः । तथा च भक्तदुःखनिवारणे साधनान्तराद्यशक्तिरेव स्वावतारप्रयोजनमित्यर्थः । नन्विदमवतारप्रयोजनं तृतीयस्कन्धे सिद्धमेवेति किमत्र तदनुवादेनेत्याकाङ्क्षायां **टिप्पण्यां** तत्प्रयोजनमाहुः—**उद्धारेत्यादि** । तथा चेदमनुवादप्रयोजनमित्यर्थः । का० १—२॥ 'अन्य' इत्यनेनोक्ता[२] ये त्रिविधा भक्तास्तान्निष्कर्षन्ति—**ये भक्ता** इत्यादि । तथा चात्रारम्भे भुवो गोरूपताकथनाद्ये **शास्त्ररहितास्तेषां** भुवश्च स्त्रीत्वात् । अन्ते च 'माधव्यो लेभिरे परमां गति'मितिकथनान्मध्ये साधनशून्यानामन्येषां च कथनात्तादृशां च तथेत्यर्थः । अग्रिममवतार्य व्याकुर्वन्ति—**टिप्पण्यां नन्वित्यादि** ॥का० ३॥ कारिकायां **शेषभाव** इति । समाध्यादिविषयत्वेन तन्निर्वाहकत्वाच्छेषभावः । एतदग्रिममवतार्य व्याकुर्वन्ति—**टिप्पण्यां किञ्चेत्यादि** । **एतेषामिति** । ससाधनानामित्यर्थः । उपसंहारं व्याकुर्वन्ति—**एवमित्यादि** । तथा च फलस्य वाक्यतात्पर्यनिश्चायक-

(३) श्रीमद्वल्लभमहाराजकृतः श्रीसुबोधिनीलेखः ।

त्रिविधं त्रयाणा'मिति पूर्वोक्तमवसरे स्मारयन्ति—**भूमिरिति**॥ का०१॥ इति **स्थितिरिति** । इयं प्रादुर्भावमर्यादा, क्वचिदन्यथापि, यथा नारदस्य 'आहूत इव मे शीघ्रं दर्शनं याति चेतसि' । प्रह्लादस्य च सर्वदा दर्शनं तृतीयस्कन्धे निरूपितं, सा पुष्टिरिति भावः ॥ का० २ ॥ **स्त्रीणामत्रेति** । अवतारान्तरेष्वपि यत्र शबरकिरातादीनामुद्धारस्तत्र कृष्ण एवोद्धारकः, प्रमेयबलस्य पुरुषोत्तम एव प्राकट्यात् । **अत्रावतारे** शूद्रद्विजबन्ध्वपेक्षया **स्त्रीणां विशेषत** उद्धारोऽग्रे तथैव वक्ष्यमाणत्वात् । अवतारान्तरे तु त्रयाणामपि समतेत्यर्थः ॥ का० ३ ॥ **येषामिति** चित्तवृत्तिनिरोधार्थं भगवद्ध्यानं निरूपितम् । तथा च परार्थत्वाच्छेषतेत्यर्थः । **निरोधकं** चित्तवृत्तिनिरोधकमित्यर्थः ॥ का० ४ ॥

(४) श्रीमद्दीक्षितलालुभट्टयोजिता श्रीसुबोधिनीयोजना ।

व्यावर्तयन्ति त्रीनिति सुष्ठूक्तमाचार्यवर्यैः ॥ १६ ॥

(५) भगवदीयनिर्भयराममनिर्मिता श्रीसुबोधिनीकारिकाव्याख्या ।

ससाधनानामपि कथं नोद्धारविषयत्वं तत्र बाधकमाहुः—**येषामिति** । येषां योगादिशास्त्रं चित्तवृत्तिनिरोधजनकं निरूपितं तत्र हरेः शेषभावः । अन्यशेषत्वं कदाचिदपि न गमिष्यति किन्तु स्थास्यत्येवेत्यर्थः । योगशास्त्रे हि चित्तवृत्तिनिरोधार्थमेव भगवद्ध्यानं न तु स्वातन्त्र्येणेति तेषां नोद्धारविषयत्वमिति भावः ॥का० ४॥ किञ्च, तेषां निरोधपदार्थोऽपि पूर्वस्माद्विलक्षणोऽतोपि नोद्धारविषयत्वमित्याहुः—

१ चेति क. ख. ग. ङ. च. छ. २ प्रथमकारिकायाम् ।

संसारदुःखव्यावृत्त्यै निरोधोऽत्र निरूप्यते ।
अतो निरोधो ज्ञानात्मा दुःखरूपा च संसृतिः ॥ ५ ॥
एवमेकं फलं प्रोक्तं द्वयं वा न विरुद्ध्यते ।

---

(१) श्रीप्रभुचरणविरचिता श्रीटिप्पणी ।

एतेषां निरोधपदार्थोऽपि पूर्वस्माद्विलक्षणोऽतोपि न विषयत्वमित्याहुः—**संसारे**ति । **अत्र** ससाधनेष्वित्यर्थः । **निरूप्यते** । त्वयेति शेषः । तथा च संसारस्याविद्याकार्यत्वेन तन्निवृत्तेश्च ज्ञानैकसाध्यत्वेन तद्रूप एव निरोधस्तेषां वाच्य इत्याह—**अत** इति । तथा च बह्वेव वैलक्षण्यमिति भावः । किञ्च, भक्तानां संसारो लीलोपयोगित्वेन सुखरूपस्तेषां तु दुःखरूप इतीतोपि तद्वैलक्षण्यमित्याहुः—**दुःखे**ति ॥का०५॥ प्रासङ्गिकमुक्त्वा पूर्वोक्तमुपसंहरन्ति—**एवमि**ति । **एकं** निःसाधनानां भगवत्प्राप्तिलक्षणमित्यर्थः । ननु भगवत्कृतनिरोधो न शास्त्रैर्जनयितुं शक्य इति पूर्वोक्तशेषभावासम्भवात् ससाधनानामपि विषयत्वं वक्तुं युक्तम् । अत एव 'तथा परमहंसानां मुनीनाममलात्मनाम्। भक्तियोगवितानार्थं कथं पश्येमहि स्त्रिय' इति पृथावचनमपि गीयत इत्याशयेन पक्षान्तरमाहुः—**द्वयं वे**ति । उभयोर्निरोधस्यैकरूपत्वेनोक्तवैलक्षण्या-

(२) श्रीपुरुषोत्तमचरणप्रणीतः श्रीसुबोधिनीटिप्पण्योः प्रकाशः ।

त्वादुक्तदोषाभावाच्च निःसाधना एवोद्धारविषया इत्यर्थः ॥ का० ४–५ ॥ '**द्वयं वे**'त्यादिग्रन्थमवतारयन्ति—**ननु भगवदि**त्यादि । **द्वयं वे**त्यत्र **वा**शब्दः पक्षान्तरे । **द्वयं** भिन्नविधं भक्तसङ्घद्वयम् । **न विरुद्ध्यते** कर्मकर्त्तरि प्रयोगः । फलैक्याद्विरोधं न प्राप्नोतीत्याशयेन व्याकुर्वन्ति—**उभयोरि**त्यादि । तथा चात्र स्कन्धे ससाधनानामप्युद्धारदर्शनात्पूर्वोक्तदोषाभावाच्च ससाधना अपि सङ्ग्राह्या इत्यर्थः । तर्हि पूर्वमेव तथा कुतो नोक्तमित्याकाङ्क्षायामग्रिममवतार्य व्याकुर्वन्ति—**एवम्प्रकारे**णेत्यादि । निःसाधनोद्धारजनकप्रकारेण लीलाकरणे तस्य शुकव्यासाभ्यां च कथने हेतुमाहुरित्यर्थः ।

(३) श्रीमद्वल्लभमहाराजकृतः श्रीसुबोधिनीलेखः ।

निरोधो ज्ञानात्मेति । **टिप्पण्यां** द्वितीयव्याख्याने **ज्ञानपदेन** स्मृतिः । तथा च स्मरणात्मेत्यर्थः । भक्तानां संसृतिर्लौकिकाभिनिवेशशङ्कया दुःखजनिका न तु स्वयं दुःखरूपा, लीलापदार्थत्वेनानन्दरूपत्वात् । अतस्तेषां भक्तानां दुःखमेव निवारितवान्न तु संसृतिम् । येषां तु संसृतिर्दुःखरूपा तेषां संसृतिमपि निवारितवान् । तथा च संसृतिः केषाञ्चिद्दुःखरूपापि वर्तते । अतः फलद्वयमपीत्यर्थः ।

(५) भगवदीयनिर्भयरामनिर्मिता श्रीसुबोधिनीकारिकाव्याख्या ।

संसारेति । **अत्रे**ति ससाधनेष्वपीत्यर्थः । इयमुक्तिः प्रतिवादिनं प्रति ज्ञातव्या, अत एव 'निरूप्यत' इत्यस्यानन्तरं 'त्वये'त्युक्तं **टिप्पण्याम्** । तथा च संसारस्याविद्याकार्यत्वेन तन्निवृत्तेश्च ज्ञानैकसाध्यत्वेन ज्ञानरूप एव निरोधस्तेषां ससाधनानां वाच्य इत्याहुः—**अतो निरोधो ज्ञानात्मे**ति । किञ्च भक्तानां संसारोपि लीलोपयोगित्वेन सुखरूपस्तेषां तु दुःखरूप इतीतोपि तद्वैलक्षण्यमित्याहुः—**दुःखरूपे**ति ॥५॥ प्रासङ्गिकमुक्त्वा पूर्वोक्तमुपसंहरन्ति—**एवमि**ति । **एकं** निःसाधनानां भगवत्प्राप्तिलक्षणं फलमित्यर्थः । ननु भगवत्कृतनिरोधो न शास्त्रैर्जनयितुं शक्य इत्यनुग्रहे सति ससाधनानामप्युद्धारविषयत्वं वक्तुं युक्तमित्याशयेन पक्षान्तरमाहुः—**द्वयं वे**ति । निःसाधनानां फलं ससाधनानां फलं चेति द्वयमप्येकविधमेवेति न विरुद्ध्यत इत्यर्थः । अथ **टिप्पण्युक्ते** 'यद्वे'त्यादिद्वितीयव्याख्याने 'द्वयं वा न विरुद्ध्यत' इत्यस्य संसारदुःखनिवृत्तिः संसारनिवृत्तिश्चेति फलद्वयमप्यधिकारिभेदेन विरोधाभावान्न विरुध्यत इत्यर्थः ।

साङ्गस्य प्रक्रिया युक्ता ततः स्कन्धोऽपि युज्यते ॥ ६ ॥
अवतारो निरोधाङ्गं तदङ्गं दुःखमेव च ।

---

(१) श्रीप्रभुचरणविरचिता श्रीटिप्पणी ।

भावात्तथेत्यर्थः । एवम्प्रकारेण लीलाकरणे कथने च हेतुमाहुः—**साङ्गस्येति** । निरोधस्येति शेषः । अत्रोपपत्तिमाहुः—**तत** इति । यतश्चिकीर्षितनिरोधमवतीर्य स्वयं कृतवानतो हेतोरयं **स्कन्धो** दशमत्वेन **युज्यत** इत्यर्थः । अन्यथाऽनवतीर्यैवाम्बरीषादेरिवात्रापि भक्तदुःखनिवारणोक्तौ भक्तकथैवोक्ता भवतीतीशानुकथैवेयमपि भवेदित्यस्य स्कन्धस्य दशमत्वं न स्यादिति भावः ॥ का० ६ ॥ अङ्गमाहुः—**अवतार** इति । येन विना यन्न सम्भवति तत्तदङ्गमत्रोच्यते । तथा चानाविर्भावे निरोधपदार्थ एव न स्यादिति भावः । यद्वा, यतः संसारभवदुःखव्यावृत्तिरेव निरोधप्रयोजनमतो निरन्तरं भगवत्स्मरणात्मको निरोधो दैवासुरसाधारणो निरूप्यत इत्याहुः—**संसारेति** । स्मृतिश्च क्वचित् स्नेहात् क्वचिद्द्वेषादिनेति परं विशेषः । एकं पूर्वोक्तमित्यर्थः । अथवा यतो (लीलानुपयोगिसंसारवतां) संसृतिरपि दुःखरूपातोधिकारिभेदेन विरोधाभावाद्दुःखनिवृत्तिः संसारनिवृत्तिश्चेति द्वयमपि फलमित्युक्तमित्याहुः—**दुःखरूपा च संसृतिः, द्वयं वा न विरुध्यत** इति । एवमनुक्तौ 'दुःखरूपे'त्याद्यनर्थकं स्यात् । केषाञ्चिद्भक्तानां दुःखमेव निवारितम् । अहम्ममात्मकः संसारस्तु लीलोपयोगित्वेन स्थापित एव । केषाञ्चिद्भक्तानामन्येषां च संसारोऽपि नाशितः । तेन द्वयमपि फलमित्यर्थः ॥ का० ७ ॥ नन्वाधिदै-

(२) श्रीपुरुषोत्तमचरणप्रणीतः श्रीसुबोधिनीटिप्पण्योः प्रकाशः ।

साङ्गस्येत्यादि । अङ्गं भूमौ प्रादुर्भावस्तत्सहितोऽत्र निरोधो भगवदेकतानत्वं, तस्य । **प्रक्रिया** प्रकर्षेण कृतिः । उभयाकाङ्क्षायुतं वाक्यकदम्बकं च सा **युक्ता**, अनुकम्पाप्रयुक्तत्वादुचिता । यदि हि ससाधनानेव मुख्यतयोद्धरेच्छुकव्यासौ च तदुद्धारं मुख्यतया कथयेताम्, तदा साधनरूपस्योपाधेर्विद्यमानत्वान्निरुपधिपरदुःखप्रहाणेच्छाव्यङ्ग्योनुग्रहोऽनुकम्पात्मा भगवति न सिद्ध्येदतो निःसाधनानामेव मुख्यता युक्तेत्यर्थः । **टिप्पण्यां अत्रेति** औचित्ये ॥ का० ६ ॥ ननूद्धारविषयनिर्द्धारस्तु 'गमिष्यती'त्यन्तकारिकाभ्यामेव जात इति 'संसारे'त्यादिकमनतिप्रयोजनमित्यरुच्या संसारेत्यस्य व्याख्यानान्तरमाहुः—**यद्वेत्यादि** । **पूर्वोक्तमिति** । भगवत्प्राप्तिलक्षणम् । तथा च 'ददर्श चक्रायुधमग्रतो यतस्तदेव रूपं दुरवापमापे'त्यादिवाक्यादसुरा अप्युद्धारविषयत्वेन सङ्गृह्यन्त इतीदं प्रयोजनमित्यर्थः । एवं चात्र सन्दर्भे 'स्वशान्तरूपे'ष्वित्यत्र भगवद्भक्तेषु याऽनुकम्पा उक्ता सा तद्दुःखदासुरमुक्तिपर्यन्ता न तु भक्तमात्रपर्यवसन्नेति तत्सर्वकार्यार्थं भगवदवतार इति पूर्वं

(५) भगवदीयनिर्भयराममिर्मिता श्रीसुबोधिनीकारिकाव्याख्या ।

केषाञ्चिद्भक्तानां दुःखमेव निवारितमहन्ताममतात्मकः संसारस्तु लीलोपयोगित्वेन स्थापित एव । केषाञ्चिद्भक्तानामन्येषां च संसारोपि नाशितस्तेन द्वयमपि फलमित्यर्थः । **साङ्गस्येति** । अवतारात्मकाङ्गसहितस्यैव निरोधस्य **प्रक्रिया युक्ता** योग्या, ततोऽयं **स्कन्धोपि** दशमत्वेन **युज्यते** योग्यो भवतीत्यर्थः । अन्यथाऽनवतीर्याम्बरीषादेरिवात्रापि भक्तदुःखनिवारणोक्तौ भक्तकथैवोक्ता भवतीतीशानुकथैवोक्ता भवतीतीशानुकथैवेयमपि भवेदित्यस्य स्कन्धस्य दशमत्वं न स्यादिति भावः ॥ का० ६ ॥ अङ्गमाहुः—**अवतार** इति । ननु दुःखमेवाध्यायार्थोऽतः सान्त्वनं कुत्रोपयुज्यत इत्यत

धैर्यार्थं सान्त्वनं प्रोक्तं भूमिमात्रोर्न चान्यथा ॥ ७ ॥
अन्ते दुःखं भक्तकृतं प्रादुर्भावाय वै हरेः ।
आकाशवाणीवाग्देवः सर्वमुक्त्यर्थमुद्गतः ॥ ८ ॥
अशक्तः सँस्तथा चक्रे तथा नारद एव हि ।

(१) श्रीप्रभुचरणविरचिता श्रीटिप्पणी ।

विकप्रवर्तनं विना वाण्युद्गमासम्भवे भक्तदुःखहेतुवाणीं स कथं प्रवर्तितवानित्याशङ्क्य तत्तात्पर्यमाहुः—**सर्वमुक्त्यर्थ**मिति । हर्याविर्भावं विना सा न भवतीति स्वयं तं कर्तुमशक्तस्तद्धेतुहेतुं चक्र इत्यर्थः । 'तदनुगुणदेवतायास्तदुत्कर्षमसहमानाया' इतिरूपेऽग्रिमग्रन्थे तत्पदाभ्यां कंस एवोक्त इति ज्ञेयम् । मुक्तिहेतुत्वेन तदनुगुणत्वम् । भगवन्मातृदास्यं दैवपक्षे परमोत्कर्षः । अयं चासुर इत्यसहमानत्वम् । एवमविरोधः पूर्वापरयोः । 'कालो ह्यत्र प्रतिबन्धको जात' इत्यत्रापि 'अत्र'पदस्य दैवानुगुणत्वे कंसस्येत्यर्थो ज्ञेयः । तथा सति मातुर्दुःखासम्भवेन मातृत्वमेव न स्यादिति भावः ॥ का० ८—९½ ॥

(२) श्रीपुरुषोत्तमचरणप्रणीतः श्रीसुबोधिनीटिप्पण्योः प्रकाशः ।

राज्ञा न ज्ञातमतस्तत्सर्वज्ञानार्थं कथारम्भ इति सिद्ध्यति ॥का०६॥ ननु तथापि दुःखान्त एव ग्रन्थो वक्तव्यः सान्त्वनस्य किं प्रयोजनमत आहुः—**सुबोधिन्यां धैर्यार्थ**मित्यादि । दुःखसहनार्थं **भूमिमात्रोः सान्त्वन**माश्वासनं **प्रोक्तमन्यथा** सान्त्वनाभावे दुःखस्य महत्त्वात्स्थितिरेव न स्यात्तथा सत्यवतारोपि न स्यादेवातस्तथेत्यर्थः ॥ का० ७ ॥ ननु यद्येवं तर्हि पश्चान्नारदोक्त्या दुःखं किमित्युक्तमत आहुः—**अन्त** इत्यादि । ननु तर्ह्याकाशवाण्याः किं प्रयोजनमत आहुः—**वै** इत्यादि । **हरेः** सकाशाद्या **आकाशवाणी** सा **वै** प्रादुर्भावनिश्चयाय । यद्याकाशवाणी न स्यात्प्रादुर्भावनिश्चयो न स्यादतस्तथेत्यर्थः । ननु तस्याः किं प्रयोजनं यदेव निश्चायितवतीत्यत आहुः—**वाग्देव** इत्यादि । वाग्देवः **सर्वमुक्त्यर्थमशक्त उद्गतः सन् तथा चक्रे**, कलहोद्यमेन प्रादुर्भावनिश्चायनं कृतवान् । ननु कथमेतदवगम्यते इत्यत आहुस्तथेत्यादि । **हि** यतो हेतोः **नारदस्तथैव** । द्वितीयस्कन्धे 'पायुर्यमस्ये'त्यत्र सुबोधिन्यां नारदस्यानुद्भूतकलहानां कलहमुत्पाद्य तद्द्वारा तन्निवर्तकत्वं व्याख्यातम् । स नारदस्तथैवात्रापि कलहोत्पादकत्वेनान्ते उक्तः । **अन्त** उप-

(३) श्रीमद्वल्लभमहाराजकृतः श्रीसुबोधिनीलेखः ।

॥ का० ५ ॥ दुःखमेवाध्यायार्थोऽतः सान्त्वनं कुत्रोपयुज्यते इत्यत आहुः—**धैर्यार्थ**मिति । धैर्याभावे तादृशदुःखेनान्यथाऽवस्थैव स्यात्तदावतार एव न सम्पद्येतेति तस्य दुःखस्यावतारहेतुत्वमेव न स्यादिति

(५) भगवदीयनिर्भयरामनिर्मिता श्रीसुबोधिनीकारिकाव्याख्या ।

आहुः—**धैर्यार्थ**मिति । धैर्याभावे तादृशदुःखेनान्यथाऽवस्थैव स्यात्तदवतार एव न सम्पद्येतेति तस्य दुःखस्यावतारहेतुत्वमेव न स्यादिति भावः ॥ का० ७ ॥ **अन्ते** इति । **अन्ते** अध्यायान्ते 'नन्दाद्या ये व्रजे गोपा' इत्यादिवाक्यैर्भक्तेन नारदेन कृतं दुःखं **हरेः प्रादुर्भावाये**त्यर्थः । **आकाशवाणी**ति । **आकाशवाणीरूपो वाग्देवः** सर्वमुक्तिहेतुभूतं हर्याविर्भावं कर्तुमशक्तः सन्नाविर्भावहेतुभूतं भक्त-

दशभिः सान्त्वनं भूमेः पञ्चत्रिंशत्तमैस्तथा ॥ ९ ॥
अष्टभिर्नारदोक्त्यैव सर्वेषां दुःखमञ्जसा ॥ ९½ ॥

तत्र दशभिर्भूमिसान्त्वनं वाचा । उपायेन देवक्याः पञ्चत्रिंशद्भिः । ततोऽष्टभिः सर्वेषां दुःखं भगवदवतारार्थं हेतुभूतमुच्यते । उद्यमः स्वदुःखनिवेदनेन दैन्यम् । ततो भक्तानां भगवत्समीपगमनम् । निवेदनार्थं स्तोत्रम् । ततो भगवद्वाक्यनिवेदनम् । शब्दतस्तदर्थश्चतुर्भिर्विवृतः क्रियाजन्मसङ्कर्षणमायाभिः । तत उपसंहार इति । तत्र प्रथमं भूमेरुद्योग उच्यते । व्यापिवैकुण्ठ एव हरिः प्रकटः । अन्यत्र सर्वत्र गुप्त इति । भगवत्स्थाने न गता भूः । ब्रह्मणा च जनिता । अत उपायकरणार्थमेव भूम्युद्धरणवदधुनापि करिष्यतीति तत्र गमनम् । भूमिर्वस्तुतो दैत्यानाम् । 'यावदासीनः परापश्यति तावद्देवाना'मतस्तावद्रूपेण देवोपयोगिना गमनम् । शीघ्रं बाधाभावाय । कार्यावश्यकत्वाय च शरणगमनम् । दैत्याः सर्वे मायादेवताः कापट्येनैव भूमिं रसातलं नेतुं राजरूपेणावतीर्णाः । राज्ञां दैत्यत्वज्ञापकं लक्षणं दृप्तत्वमुच्छास्त्रवर्त्तित्वम् । एतदेव सर्वत्र लक्षणम् । हता अमुक्तास्ते देवेष्वपि प्रविष्टा इति देवा अपि तथा । अतस्तेप्यन्ते निराकृताः । अवतारे तद्धर्मा भविष्यन्तीति तद्व्यावृत्त्यर्थमाह—व्याजेति । ते च दैत्या नोपभोगार्थमागताः, किन्तु घातार्थमिति ज्ञापयितुमाह—अनीकेति । दैत्यानामनीकानि तेषां शतान्यसंख्यातानि तानि चायुतान्यमिलितानि तत्र तत्र पुञ्जीभूय स्थितानि । अत एवासमन्तात् क्रान्ता, यथा सर्वतश्च शीघ्रं निमग्ना

(१) श्रीप्रभुचरणविरचिता श्रीटिप्पणी ।

अतस्तेऽप्यन्त इति भीष्मादय[1] इत्यर्थः । तद्धर्मा इति नृपधर्मा इत्यर्थः ॥ १७ ॥

(२) श्रीपुरुषोत्तमचरणप्रणीतः श्रीसुबोधिनीटिप्पण्योः प्रकाशः ।

संहारादवगम्यत इत्यर्थः । श्लोकान् विभजन्ते—दशभिरित्यादि तथेति । श्रीदेवकीसान्त्वनमाकाशवाण्या मातृदुःखमेव, न सर्वेषामतस्तदर्थं नारदोक्तिः । तथा च शीघ्रमवताराय नारदोक्तिरित्यर्थः । अग्रे स्फुटम् ॥ का० ८–९½ ॥

क्रियेति । 'यदुषूपजन्यता'मित्यनेनोक्ता सेवार्था जननक्रियेत्यर्थः । भूमिरित्यत्र यावदासीनं इत्यादि । 'असुराणां वा अयमग्र आसीद्यावदासीनः परापश्यति तावद्देवाना'मिति श्रुतौ देवानां भूयाचनोत्तरं कियद्वो दास्यामीति प्रश्ने, ततः सालावृकी त्रिः परिक्रान्तिमितां याचित्वा धृतसालावृकीरूपेणेन्द्रेण सर्वस्याः परिक्रमणे भूमेः प्राप्त्या वेदित्वमुक्तमिति तदिदानीं नष्टमितिज्ञापनाय तावद्रूपेण हविर्धान्यात्मकेन गमनमित्यर्थः ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥

(३) श्रीमद्वल्लभमहाराजकृतः श्रीसुबोधिनीलेखः ।

भावः ॥ का० ७ ॥ शीघ्रमिति सर्वरूपेण गमने दैत्या जानीयुस्तदा शीघ्रमेव रसातलं नयेयुस्तदभावाय स्वल्परूपेण गमनमित्यर्थः । मायेति । माया देवता येषां, मायोपासका इत्यर्थः । दृप्तत्व-

(५) भगवदीयनिर्भयराममिर्मिता श्रीसुबोधिनीकारिकाव्याख्या ।

दुःखोपायं चक्र इत्यर्थः । तथैव नारदोपि चक्रे ॥ का० ८ ॥ श्लोकान्विभजन्ते—दशभिरित्यादि । दशभिर्भूमिसान्त्वनं वाचा । उपायेन देवक्याः पञ्चत्रिंशद्भिः ॥ का० ९ ॥ श्लो. ॥ १७ ॥

१ भीष्मादयः ।

भवति । भूरिभारेणाक्रान्ता । दैत्यत्वं भारजनकत्वम्[1] । यथा उन्मत्त एकोऽपि नौकारूढो नौकां मज्जयति । बलाक्रमणे च भारः । पूर्वं ब्रह्मणा उद्धारे उपायः कृत इति ब्रह्माणं शरणं ययौ ॥ १७ ॥

रूपान्तरेण गमनं देवानां हितकारि न भवतीति हविर्द्धानीरूपेण गतेत्याह—गौर्भूत्वेति ।

गौर्भूत्वाश्रुमुखी खिन्ना रुदन्ती करुणं विभोः ।
उपस्थितान्तिके तस्मै व्यसनं समवोचत ॥ १८ ॥

गौर्भूत्वा अन्तिके उपस्थिता तस्मै व्यसनं समवोचतेति सम्बन्धः । अश्रूणि अप्रोञ्छितानि निरन्तरं प्रवृत्तानि मुखे समायान्ति । अन्तःखेदात्मके तापे स्वेद एवाश्रूणि भवन्ति । खेदोपि ज्ञानजनितश्चेत्तदा ज्ञानद्वारा नेत्रयोर्निर्गतः स्वेदोऽश्रुशब्देनोच्यते । दैत्यानामभिप्रायज्ञानेन शोकः । अन्तःस्थितधर्मविसंवादि वाक्यमप्रमाणमिति धर्मप्राकट्यपूर्वकं धर्मकथनम् । बहूनां तादृशानां सम्भवान्निर्द्धारार्थं कथनम् । अधिकारित्वादविचारदशायां न सर्वज्ञतेति युक्तं कथनम् । खिन्नेति दुःखसन्ततिरत्यन्तं निरूपिता । दौर्बल्यं कान्त्यभावश्च तस्य ज्ञापकौ । तस्यास्ततोऽन्योपायबोधननिवृत्त्यर्थं तथोक्तम् । रोदनं शब्दात्मकं करुणं यथा भवतीति पितृवियोगजनितखेदाभावाय । अधिकारित्वात् कार्यान्तरव्यावृत्त्यर्थं रोदनम् । विभोरिति ब्रह्मणः सामर्थ्यं प्रतीकारे द्योतितम् । उप समीपे भगवत्येवाऽन्तर्यामिणि स्थिता बहिरन्तिके स्थिता ब्रह्मणः । व्यसनमप्रतीकारदुःखम् । स्वं सम्यगवोचतेत्यर्थः ॥ १८ ॥

(३) श्रीमद्वल्लभमहाराजकृतः श्रीसुबोधिनीलेखः ।

मिति । एतस्यैव विवरणमुच्छास्त्रवर्तित्वमिति ॥ १७ ॥ गौर्भूत्वेत्यस्याभासे । गोरूपभवनस्यावान्तरवाक्यार्थस्य तात्पर्यमुक्तं, मुख्यवाक्यार्थस्तु 'स्वदुःखनिवेदनेन दैन्य'मिति पूर्वोक्त एवानुसन्धेय इति भावः । गौर्भूत्वेत्यत्र ज्ञानजनित इति, क्रियाजनितः खेदोऽङ्गान्तरेभ्यो निर्गच्छतीत्यर्थः । धर्मप्राकट्येति । अश्रुमुखीखिन्नेतिपदाभ्यामन्तःस्थितखेदप्राकट्यपूर्वकं बहिःखेदकथनमित्यर्थः । बहूनामिति । अश्रुहेतुभूतानां बहूनां दुःखानां सम्भवादित्यर्थः । तस्या इति । ततः प्रतीकारादन्य उपायो ज्ञानादिरूपस्तद्बोधननिवृत्त्यर्थं तस्या भूमेः खिन्नत्वमुक्तमित्यर्थः । अन्तःखेदे ज्ञानानधिकार इति भावः । कथनान्यथाऽनुपपत्त्यैवान्तिकोपस्थितेर्लब्धावपि तत्कथनात्प्रकारान्तरेणार्थमाहुः—उप समीप इति । तथा च पूर्वमुपस्थिता ततोऽन्तिके स्थितेति शेषः । ततो व्यसनं समवोचतेत्यन्वयः ।

(४) श्रीमद्दीक्षितलालुभट्टयोजिता श्रीसुबोधिनीयोजना ।

उपस्थिताऽन्तिके तस्मै इत्यत्र उप समीपे भगवत्येवेत्यादि । ब्रह्माणं प्रति स्वदुःखं भूर्निवेदयन्ती स्वस्या भक्तत्वाद्ब्रह्मणो हृदयेन्तर्यामितया वर्तमानं भगवन्तं प्रति स्ववार्ता निवेदनीयेति विचार्य, नैकट्यं विना तु स्वदुःखनिवेदनमसम्भावितमिति भक्तिमार्गीयध्यानेन भगवन्नैकट्यं सम्पाद्य स्वक्लेशं निवेदयतीति सूचनार्थं मूल उपस्थितेत्युपोपसर्गः । अन्तिक इतिपदेन ब्रह्मसमीपे स्थितिरुक्ता । एवमन्तर्यामिनैकट्यं ब्रह्मनैकट्यं च वक्तुमुपशब्दान्तिकशब्दौ । अन्यथैकेनैव चारितार्थ्ये पदद्वयं न वदेत्, इत्थमाशयं स्फुटीकर्तुमुप समीपे भगवत्येवेत्यादि विवृतं सुबोधिन्याम् ॥ १८ ॥

[1] भारजनकमिति ग. ज. ट.

ततो ब्रह्मा दैत्यसम्बन्धित्वाद्भूमेः सहायार्थमाकारणशङ्काव्यावृत्त्यर्थमालोचनज्ञानेन तदुक्तार्थं निश्चित्य प्रतीकारं कृतवानित्याह—ब्रह्मेति।

ब्रह्मा तदुपधार्याथ सह देवैस्तया सह।
जगाम सत्रिनयनस्तीरं क्षीरपयोनिधेः॥ १९॥

ब्रह्मत्वात्तथासामर्थ्यं ज्ञानात्मकत्वात्। अथेति स्वनिश्चयानन्तरं, न तु भूमिवाक्यमात्रेण। देवानां नयनमाज्ञापनार्थं, आलोचने प्रतीकारंससाधनं ज्ञातवानिति। महादेवस्य नयनं दैत्यानामुपायान्तरोपदेशाभावाय। भूमेर्नयनं निमित्तज्ञापनाय। अत एव त्रिनयनपदम्। त्रिष्वपि देवदैत्यमनुष्येषु नयनं यस्येति। श्वेतद्वीपं भगवतः प्रियं धामेति व्यापिवैकुण्ठद्वारस्य तत्र नैकट्याद्वा क्षीरपयोनिधेस्तीरं जगाम, भूमावासक्त एव भूम्युपकारं करिष्यतीति ज्ञापनार्थं च॥ १९॥

तत्रापि भगवतस्तिरोभावात् स्तोत्रं कृतवानित्याह—तत्र गत्वेति।

तत्र गत्वा जगन्नाथं देवदेवं वृषाकपिम्।
पुरुषं पुरुषसूक्तेन उपतस्थे समाहितः॥ २०॥

गमनमात्रेणैव स्तोत्रं कृतवानिति ज्ञापनार्थं गत्वेत्यनुवादः। तत्र गत्वा समाहितो योगारूढः पुरुषसूक्तेन उपतस्थ इति सम्बन्धः। स्वयं कथं न प्रतीकारं कृतवानिति शङ्काभावायाह—जगन्नाथमिति। जगतां स एव नाथस्ततः स्वस्याकरणम्। ननु जगन्नाथत्वे दैत्यानामपि नाथ इति प्रतीकारं न कुर्यादित्याशङ्क्याह—देवदेवमिति। देवानामपि स एव देवः। देवैर्दीव्यतीति वा। 'प्रजापतेः प्रजापतिरग्नेरग्निः सूर्यस्य सूर्य' इति।

---

(३) श्रीमद्वल्लभमहाराजकृतः श्रीसुबोधिनीलेखः।

इत्यर्थ इति। अयमत्र वाक्यार्थः। आभासोक्तस्त्ववान्तरवाक्यार्थ इति भावः॥ १८॥ ब्रह्मेत्यत्र श्वेतद्वीपमिति। श्वेतद्वीपे व्यापिवैकुण्ठावेशात्तस्मान्नैकट्यं व्यापिवैकुण्ठद्वारस्येति भावः॥ १९॥

(४) श्रीमद्दीक्षितलालुभट्टयोजिता श्रीसुबोधिनीयोजना।

ब्रह्मा तदुपधार्येत्यस्याभासे दैत्यसम्बन्धित्वाद्भूमेरित्यादि सहायार्थमाकारणशङ्काव्यावृत्त्यर्थमिति। भूमेः सहायार्थं ब्रह्मकर्तृकभूमिसहायार्थमित्यर्थः। इदमत्र तात्पर्यम्। व्यसनं समवोचतेतिवाक्याद्भूमिः सर्ववृत्तान्तं स्वहार्दं च ख्यापितवती। तत्र भूमिर्हि भक्ताऽतो नेयं स्वभारभूतदुःखनिवृत्त्येकप्रयोजनार्थं यत्नवती किन्तु भारनिवारणार्थमपि भगवदाविर्भावोऽस्तु सोप्यभीष्ट इति तदर्थं यतते। दैत्यसम्बन्धित्वात्केवलं दुःखनिवृत्तिर्मेऽस्तु हर्याविर्भावेण किं प्रयोजनमित्यपि भूमिहार्दं सम्भवतीत्युभयोः शङ्का। युक्तं चैतद्द्वयं, भक्तानां हि स्वतः प्रभ्वाविर्भावोऽभिलषितो; दुःखनिवृत्तिरपि कृष्णादेवेष्टा न तु यस्मात्कस्माच्चित्। दैत्यसम्बन्धित्वेन तु येन केनापि साधनेन स्वेष्टं सिध्यत्विति बुद्धिः। एवमुभयसम्भवे ब्रह्मणो मनसि मामेव स्वसहायार्थमाकारयति न त्वस्या भगवदभिलाषः एतस्या दैत्यसम्बन्धित्वादित्याशङ्कोत्पन्ना; तन्निवृत्त्यर्थमालोचनं कृतवान्। तेन परमभक्ता भूर्भगवदभिव्यक्त्येकप्रयोजनेति ज्ञात्वा ब्रह्मा भगवत्सन्निधौ भूमिसाहित्येन गमनं भूमिमनोरथानुकूलं कृतवानित्युक्तं मूले ब्रह्मा तदुपधार्याथेत्यादिना। विवृतं च 'दैत्यसम्बन्धित्वाद्भूमे'-

अतो देवानां भगवानाधिदैविकरूप इति न दैत्यहितं करिष्यतीति भावः। जगन्नाथो मर्यादया। सांप्रतं दैत्यानामतिक्रमान्न पक्षपातः। ननु भूमे रसातलगमनेपि स्वर्गे देवैः सह क्रीडा देवहिताचरणं च सम्भविष्यतीत्याशङ्क्याह—वृषाकपिमिति। वृषो धर्मो यज्ञादिरूपः, तस्यासमन्तात् कं सुखं फलं स्वर्गादि तत् पिबतीति। सर्वयज्ञफलभोक्ता। भूम्यभावे ततो यज्ञाभावः। देवानां च देवत्वं यज्ञफलभोगादेव। नन्वदृष्टोऽसंनिहितश्च कथं स्तूयत इत्याशङ्क्याह—पुरुषमिति। स हि स्वहृदय एव वर्त्तते। 'पुरुषो वा नारायणः स्वपिते'ति। ततः कार्यावश्यम्भाव इति ज्ञापनार्थम्। पुरुषसूक्तेनेति वैदिकेन भगवत्प्रेरणया प्राप्तेन भगवतोऽतिप्रियेण। पुरुषसूक्तं च तेजोमयम्। उपस्थानविद्यया तेजोमयः परितुष्यतीत्यन्तर्यामिपुरःसरं स्तोत्रकरणात् तत्सूक्तेनैव स्तोत्रमुचितम् ॥ २० ॥

ननु पुरुष एव तथा सत्यवतरिष्यतीत्याशङ्क्य तन्निराकरणपूर्वकं भगवत उत्तरं जातं स्वान्तःकरणे उपलभ्यातिसूक्ष्मत्वाद्देवानामगम्यं तान् ज्ञापितवानित्याह—गिरमिति।

गिरं समाधौ गगने समीरितां निशम्य वेधास्त्रिदशानुवाच ह ।
गां पौरुषीं मे शृणुतामराः पुनर्विधीयतामाशु तथैव मा चिरम् ॥२१॥

समाधौ यो भावितो भगवान् सलोकः। तत्राकाशे भगवद्वाक्यं भगवतोक्तं श्रुतवान्। तत्र प्रमाणमाह—वेधा इति। अन्यथा कथं विदधाति भगवदाज्ञाव्यतिरेकेण। ननु देवा अपि ब्रह्मतुल्याः कथं न श्रुतवन्तस्तत्राह—त्रिदशानिति। तिस्रो दशा येषां, बाल्यं कौमारं यौवनमिति। अनेन तेषामुत्पत्त्याज्ञापि युक्ता भवतीति ज्ञापितम्। अकस्मात् क्षणं स्थित्वा किञ्चिद् विचार्य उक्तवानिति सर्वेषामाश्चर्यं हेत्याह। स्वतः कथनं वारयति—पौरुषीमिति। गामित्यखण्डनाय। तस्या वाचो दोग्धृत्वाय च। म इति प्रमाणार्थम्। न हि ब्रह्मवाक्यमन्यथा भवति। पुरुषसम्बन्धिन्येव मत्तो वा श्रोतव्येति। आदौ भगवत आज्ञापनमाह—अमरा इति। प्रथमतः श्रुत्वा पुनः पश्चाद्विधीयताम्।

---

(३) श्रीमद्वल्लभमहाराजकृतः श्रीसुबोधिनीलेखः।

गिरमित्यत्र तत्र प्रमाणमिति। ब्रह्मणा भावितस्य यथार्थत्वेनान्यथानुपपत्तिः प्रमाणमित्यर्थः। अन्यभावितं तु मनसोऽसद्भावकत्वान्न यथार्थमिति भावः। पुरुषसम्बन्धिन्येवेति। वस्तुतः पुरु-

(४) श्रीमद्दीक्षितलालुभट्टयोजिता श्रीसुबोधिनीयोजना।

रित्यादिना **सुबोधिन्याम्** ॥१९॥ **पुरुषं पुरुषसूक्तेनेत्यत्र अन्तर्यामिपुरस्सरं स्तोत्रकरणा**दित्यादि। अन्तर्यामित्वरूपधर्मपुरस्सरं स्तोत्रकरणादित्यर्थः। इदमत्राकूतम्। भूदुःखनिवेदनार्थं समागतं वेधसा तत्र 'क्षेत्रज्ञ ईक्षत्यमलेन चक्षुषे'तिवाक्याद्भगवान् सर्वं स्वत एव जानातीत्यभिप्रायेणान्वर्यामित्वं भगवतो विवक्षुरन्तर्यामित्वरूपधर्मपुरस्सरं पुरुषसूक्तस्य प्रवर्तमानत्वात्पुरुषसूक्तेनैव भगवन्तं धाता तुष्टाव ॥२०॥ **गिरं समाधौ गगन इत्यस्याभासे पुरुष एव तथा सत्यवतरिष्यतीत्यादि।** पुरुषत्वेन भगवत्स्तोत्रस्य कृतत्वात्पुरि शेत इति व्युत्पत्त्या पुरुषस्यान्तर्यामित्वादन्तर्यामिपुरुषस्यैवावतारो भविष्यतीत्याशङ्काभिप्रायः। अन्तर्यामित्वधर्मपुरःसरं पुरुषोत्तमस्य स्तुतत्वात् पुरुषोत्तम एवाविर्भविष्यतीति भगवदुक्तोत्तराशय इति भावः।

चिरं मा विलम्बो न कर्तव्यः । सामग्रीमेव सम्पादयितुमादौ बोधयति पश्चाद्वक्ष्यत्याज्ञाम् । अग्रे च वक्तव्यमंशावतरणम् । तद् देवानां मरणानन्तरं भवतीतिशङ्काव्युदासाय अमरा इति सम्बोधयति । शृणुतेति सावधानार्थं वचनम् । पुनःपदं च पूर्वं रामावतारे रावणभीतेन ब्रह्मणा पूर्वमपि देवा आज्ञप्ता अंशावतारणार्थमिदानीमपि तथैवाज्ञेतिज्ञापनार्थम् । पूर्वं विलम्बेन कृतं तद्व्युदासायाश्विति । पुनस्तथैवांशावतरणं विधीयतामित्यर्थः । तथैवेति । यो देवो यावतांशेन जातः पौर्वापर्येण वा । पूर्वं दशरथो नावतीर्ण इत्याज्ञया तमवतार्य षष्टिसहस्रवर्षानन्तरं स्वयमवतीर्णोतो विलम्बः । तां शङ्कां प्रकृते वारयति चिरं मेति ॥ २१ ॥

ननु त्वया किमुक्तं किं वा भगवतोक्तमितिशङ्कां दूरीकुर्वन् पूर्वं वानरेष्ववतारं प्राप्य खेदो भूयान् प्राप्त इति देवाशङ्कां च परिहरन् भगवदुक्तमाज्ञापनमाह पुरैवेति ।

पुरैव पुंसावधृतो धराज्वरो भवद्भिरंशैर्यदुषूपजन्यताम् ।
स यावदुर्व्या भरमीश्वरेश्वरः स्वकालशक्त्या क्षपयंश्चरेद्भुवि ॥ २२ ॥

भूमेः पीडाकथनात् पूर्वमेव भगवता धराज्वरोवधृतो निश्चितः । तत्र हेतुः पुंसेति । पुरुषो हि भार्यां स्पृशति । ज्वरस्तु स्पर्शमात्रेणैव ज्ञायते । अतोस्मत्कृतं ज्ञापनं नापेक्षितम् । अतो भगवान् मद्वाक्यात् पूर्वमेव स्वयमेवोक्तवान् । आज्ञामाह भवद्भिरिति । भगवानप्यवतरिष्यति ततः पूर्वमेव भवद्भिरुपजन्यतां भगवज्जननसमीपे जन्यताम् । आवश्यकत्वायांशैरिति । भवन्तो हि भगवदंशा हस्तपादादय इव सेवकाः । प्रभुः ससेवक एव सर्वत्र गच्छति । पूर्वस्माद्वैलक्षण्यं यदुष्विति । भगवानपि यदुष्ववतरिष्यति । अतो लोके प्राकट्याभावाय समीपे जन्यतामित्याज्ञा । इदं जननं सेवार्थत्वात् स्थितिपूर्वकम् । तत्र कियत्कालं स्थातव्यमित्याकाङ्क्षायामाह यावदिति । यावत् स भगवान् यदुषु चरेत् तावदुपजन्यताम् । समीपे स्थातव्यम् । जननं पुत्रपौत्रादिरूपेणाऽऽनन्तमुत्पत्त्यर्थमुक्तम् । स्थितिस्त्वर्थादेव भविष्यतीति तन्नोक्तम् । भगवानपि कियत्कालं स्थास्यतीत्याशङ्कायामाह उर्व्या भरं स्वकालशक्त्या यावत् क्षपयंश्चरेदिति । तदपि कियत्कालमित्याशङ्कायामाह ईश्वरेश्वर इति । ईश्वर एव स्वच्छन्दचारी । तेषां सर्वेषां कालादीनामपि य ईश्वरः स कथं नियन्तुं ज्ञातुं वा शक्यत एतावत्कालं स्थास्यतीति ? अनेनैव नियतभोगयुक्तानां देवानामकरणशङ्कापि व्यावर्तिता । दैत्या अस्मान् मारयिष्यन्तीति न शङ्कनीयं यतः

---

(२) श्रीपुरुषोत्तमचरणप्रणीतः श्रीसुबोधिनीटिप्पण्योः प्रकाशः ।

स यावदित्यत्र—आन्तमिति । 'अत्यन्तसंयोगे' द्वितीया । तथा चावतारसमाप्तिमभिव्याप्येत्यर्थः ॥२२॥

(३) श्रीमद्वल्लभमहाराजकृतः श्रीसुबोधिनीलेखः ।

घोक्ता, मत्तस्तु श्रवणमात्रमितिहेतोर्मइतिपदादादौ भगवत्कर्तृकमाज्ञापनं **पौरुषीमितिपदेनाहे**त्यर्थः ॥ २१ ॥

पुरैवेत्यत्र—**त्वया** किमुक्तमित्यस्य परिहार आद्यचरणेन । भगवान् पूर्वमेव ज्ञातवानतो मया स्तोत्रमेव कृतं न त्वन्यत् किञ्चिदुक्तमिति । किं वा भगवतोक्तमित्यस्य परिहारार्थं द्वितीयचरणे

---

१ अनेनैवमिति ख. ग. छ. ङ. ढ.

स्वकालशक्त्यैव भारं दूरीकरिष्यति । चरेदिति । भारभूता दैत्या नैकत्र तिष्ठन्तीति तदर्थं चरणम् । कालनियमस्य चाज्ञानम् । अज्ञातस्तु न भविष्यतीत्याह भुवीति । न हि भूमौ जातोलौकिकं करोति ॥ २२ ॥

तथापि क्वावतरिष्यतीत्याकाङ्क्षायामाह वसुदेवगृह इति ।

वसुदेवगृहे साक्षाद्भगवान् पुरुषः परः ।
जनिष्यते तत्प्रियार्थं सम्भवन्तु सुरस्त्रियः ॥ २३ ॥

तस्याप्यंशावतरणव्युदासायाह साक्षाद्भगवानिति । न तु चक्रादिरूपेण सत्त्वव्यवधानेन वावतारः । भगवच्छब्दो गौणेष्वपि वर्तत इति तद्व्युदासार्थं पुरुषः पर इति । पुरुषोत्तम इत्यर्थः । ब्रह्माण्डात् परस्य कथनादर्थादेव प्रकृतिप्रवर्तकः समागतः । ततः परस्तु पुरुषोत्तम एव । स च जनिष्यते । अतस्तत्प्रियार्थं तत्सेवार्थं सुरस्त्रियः सम्यक् सर्वसौन्दर्यपुरःसरं तस्य योग्यस्थानेषु सम्भवन्तु । सुरस्त्रियोप्सरसो लक्ष्म्या सहिताः समुद्रादुत्पन्नास्तासां भोगो भगवता न कृत इति स्वजन्मसाफल्यार्थमेव तासामवतरणम् । तत्प्रियार्थमितिवचनाद्देवानां स्त्रीत्वेनावतरणं निवारितम् ॥ २३ ॥

---

(२) श्रीपुरुषोत्तमचरणप्रणीतः श्रीसुबोधिनीटिप्पण्योः प्रकाशः ।

वसुदेवगृह इत्यत्र—ननु 'पुरुषः पर' इत्यत्राक्षरपुरुष एव व्याख्यायतां न तु पुरुषोत्तमो मूलेक्षरव्यावर्तकपदाभावाद्ब्रह्माण्डात्परत्वेन पुरुषत्वेनाक्षरस्य गीतायां निरूपणाच्चेत्यत आहुः ब्रह्माण्डादित्यादि । अयमर्थः । गीतायां यद्यपि "परस्तस्मात्तु भावोन्योव्यक्तो व्यक्तात् सनातन" इत्यत्र व्यक्तात् परत्वमक्षरस्योक्तं परं भावत्वेन रूपेण न तु पुरुषत्वेन रूपेण वाक्यान्तरे च "द्वाविमौ पुरुषौ लोक" इत्यनेन लोकस्थत्वं पुरुषत्वेन रूपेणोक्तं न तु परत्वं, प्रकृते चांशावतारव्युदासार्थं भगवत्पदेन विशेषिते ब्रह्माण्डात् परस्य 'नारायणे तुरीयाख्ये भगवच्छब्दशब्दित' इतिश्लोकोक्तस्य कथनात् तस्य तुरीयत्वेनाक्षरात्मकः प्रकृतिप्रवर्तको पुरुषोर्थादेव समागतो न तु व्यक्तात्परोव्यक्त इति 'पुरुषः पर' इत्यनेनाक्षरात् परः पुरुषोत्तम एव प्राप्यतेतः स एवात्राभिप्रेत इत्यर्थः । ननु लक्ष्मीपतेः सुरस्त्रीभिः किं वा प्रियं सेत्स्यतीत्यत आहुः सुरस्त्रिय इत्यादि । नन्वयमर्थो मूले कस्माच्छब्दाल्लभ्यत इत्यत आहुः तत्प्रियत्यादि । तथा च सेवार्थोय आसामवतारः स तत्प्रियार्थं तस्य पूर्वाभीप्सितस्य प्रियस्य निमित्तमित्यर्थादनेनैव शब्देन लभ्यते । न च भगवत्प्रियार्थमिति शङ्कनीयम् । श्रीलक्ष्म्यपेक्षया तासु सौन्दर्याधिक्याभावात् । देवानां स्त्रीत्वेनावतरणेपि तत्सम्भवादिति ॥ २३ ॥

(३) श्रीमद्वल्लभमहाराजकृतः श्रीसुबोधिनीलेखः ।

भगवदुक्ताज्ञापनमुक्तम् । पूर्वमित्यादिनोक्ताया द्वितीयशङ्कायाः परिहार उत्तरार्धेन । पूर्वं रामावतारे भगवत्प्राकट्यात् पूर्वमवतारसमाप्त्यनन्तरं च बहुकालं स्थितत्वात् खेदः । अत्र तु यावद्भगवांस्तावदेव स्थातव्यमतो न खेद इत्यर्थः ॥ २२ ॥

वसुदेवगृह इत्यत्र—ब्रह्माण्डादिति । ब्रह्मणाप्यदर्शनादत्र पुरुषपदेन ब्रह्माण्डात् परः कथित एव तथापि परपदकथनात् पुरुषोत्तम एव जनिष्यत इत्यर्थः ॥ २३ ॥

भगवदवतरणात् पूर्वमेव सेवासावधानार्थं भगवच्छय्यारूपस्य शेषस्य सङ्कर्षणसहितस्यावतारमाह वासुदेवेति।

वासुदेवकलानन्तः सहस्रवदनः स्वराट्।
अग्रतो भविता देवो हरेः प्रियचिकीर्षया॥ २४॥

सात्त्विकेषु तु कल्पेषु यः शेते सलिले हरिः। वासुदेवः स विज्ञेयस्तस्यांशोनन्त उच्यते॥१॥
कालात्मा च स विज्ञेयो भूभारहरणे प्रभुः। तत्र सुप्तो हरिश्चापि तदाविष्टो भविष्यति॥२॥

---

(१) श्रीप्रभुचरणविरचिता श्रीटिप्पणी।

वासुदेवकलानन्त इत्यस्य विवरणे—तदाविष्टस्तस्मिन् सङ्कर्षण आविष्ट इत्यर्थः॥ का. २॥

(२) श्रीपुरुषोत्तमचरणप्रणीतः श्रीसुबोधिनीटिप्पण्योः प्रकाशः।

वासुदेवकलेत्यत्र-पूर्वश्लोके पुरुषोत्तमनिरूपणादत्र तत्कलेत्येतावतैव चारितार्थ्येपि यद्वासुदेवपदोपादानं तत्तात्पर्यमाहुः **सात्त्विके**त्यादि। य इति व्यूहमुख्योवताराधिकारी। **अनन्त** इति सप्तमी। तथा चानन्ते वासुदेवांश उच्यते। तेनानन्तस्य योंशी स पुरुषोत्तमस्य रूपान्तरं न तु पुरुषोत्तम इतिबोधनार्थं वासुदेवपदमित्यर्थः॥ का. १॥ ननु तर्हि **वासुदेवकलानन्त**पदयोः सामानाधिकरण्येन कथमुक्तिरित्यत आहुः **कालात्मे**त्यादि। चोप्यर्थे। तथा चैकरूप्यादेककार्यकारित्वाच्च तथोक्तिरित्यर्थः। नन्वनन्तस्य तथासामर्थ्ये विद्यमाने तत्र **वासुदेवकला**सत्ताकथनस्य किं प्रयोजनम्? आहु**स्तत्रे**त्यादि। तथा च कलाद्वारा तत्र वासुदेवावेशबोधनार्थं तदुक्तिरित्यर्थः॥ का. २॥

(३) श्रीमद्वल्लभमहाराजकृतः श्रीसुबोधिनीलेखः।

वासुदेवेत्यस्याभासे—**सावधानार्थ**मिति भावप्रधानं, सेवायां **सावधान**त्वार्थमित्यर्थः। प्रथममवतीर्णो हि तावत्पर्यन्तं महान् सन् सेवायां यथायोग्यलीलासम्पादने सावधानो भवेदितिभावः। व्याख्याने **सात्त्विकेष्वि**ति। 'आसीनमुर्व्यां भगवन्तमाद्य'मित्यादिना तृतीयस्कन्धे विवृतमिदम्। **अनन्त** इति शेष इत्यर्थः॥ का. १॥ **कालात्मे**ति। **स** शेषः सङ्कर्षणाविष्टत्वात् सङ्कर्षणात्मा चेत्यर्थः। **तत्रे**ति सलिलाधारकशेषाधारकसङ्कर्षणे। **सुप्तो** हरिर्वासुदेवस्तस्मिन्नवतारदशापन्ने शेषाविष्टसङ्कर्षणे **आविष्टो भविष्यति**। कलयेतिशेषः। तथा च शेषे सङ्कर्षणावेशः सङ्कर्षणे वासुदेवकलावेश इति बलदेवस्वरूपं सर्वदा। पुरुषोत्तमावेशस्तु कदाचिदतस्तल्लीलांशांशिनोरभेदान्मूलचरित्रत्वेन स्कन्धार्थो न तु स्वातन्त्र्येण स्कन्धार्थ इत्यर्थः॥ का. २॥

(४) श्रीमद्दीक्षितलालुभट्टयोजिता श्रीसुबोधिनीयोजना।

वासुदेवकलानन्त इत्यस्याभासे—**शय्यारूपस्य शेषस्ये**ति। 'अहीन्द्रतल्पेधिशयान एकः कृतक्षणः स्वात्मरतावनीह[३]' इत्यादिवाक्याच्छेषस्य शय्यारूपत्वम्। **सङ्कर्षणसहितस्ये**ति। स्वाधिदैविकसहितस्येत्यर्थः। शेषस्याधिदैविकः सङ्कर्षणः। स च व्यूहरूपः। 'भगवतश्चतुर्मूर्तेस्तुरीयां तामसीं मूर्ति'मिति पञ्चमस्कन्धे शुकवाक्यात्। तत्सहित एव शेषोवततार। अत एव बलदेवस्य शेषत्वेन क्वचिदुक्ति'र्देवक्या जठरे गर्भं शेषाख्यं धाम मामक'मिति। क्वचिद्बलदेवस्यांशत्वेन शेष उक्तो यथा

(५) भगवदीयनिर्भयरामनिर्मिता श्रीसुबोधिनीकारिकाव्याख्या।

वासुदेवकलानन्त इत्यत्र—तस्मिञ् शेषे सुप्तो हरिर्वासुदेवोवतारदशायां तस्मिन् सङ्कर्षण आविष्ट इत्यर्थः॥ का. २॥

---

१ व्यूहमुख इत्यपि पाठः। २ अवान्तरेत्यपि पाठः। ३ अनूह इत्यपि पाठः।

अतोनुशयनं विष्णोर्बलभद्रेण नात्मनः । एकवत् प्रोच्यते कृष्णो द्विवल्लोकैः प्रतीयते ॥३॥

(१) श्रीप्रभुचरणविरचिता श्रीटिप्पणी ।

अत्र पूर्वं शय्यारूपे **सङ्कर्षणे** शयानस्यावतारदशापन्ने तस्मिन्नावेशरूपा स्थितिर**नुशयनं** भवति । तथा चानुशयनस्यैव स्कन्धार्थत्वाद्बलदेवाविष्टवासुदेवकलाया एव लीला स्कन्धार्थः स्यादित्यत आहु-**रत** इति । यतः शयानस्यावेशोतोहेतो**र्विष्णोः** सात्त्विककल्पाधिष्ठातुरेव बलभद्रेण कृत्वानुशयन-मुच्यते । **नात्मनः** पुरुषोत्तमस्य नेत्यर्थः । 'निरोधोस्यानुशयनमात्मन' इतिमूलवाक्यादितिभावः । तेन नोक्तदूषणमितिभावः । तर्हि बलदेव एवं निरूपणे किं तात्पर्यं तदाह **एकवदिति** । पूर्वोक्तवासुदेव-स्यांशत्वादंशांशिनोश्च तादात्म्येनाभेदादेकवदेव **प्रोच्यते** तेन तत्रापि तथानिरूपणमित्यर्थः । अतस्त-च्चरित्रमपि मूलचरित्रमेवेतिभावः । नन्वेवं लोके न प्रतीयत इत्यत आह **कृष्ण** इति । यथांशत्वेनैक्येपि स्वरूपे द्वैविध्यप्रतीतिस्तथा चरित्रेपीत्यर्थः ॥ का. ३ ॥

(२) श्रीपुरुषोत्तमचरणप्रणीतः श्रीसुबोधिनीटिप्पण्योः प्रकाशः ।

नन्वत्र वासुदेवांशस्य किं प्रयोजनमित्याकाङ्क्षायां टिप्पण्यां विवेचयन्त्यत्र **पूर्वेत्यादि** । **आवे-शरूपा स्थितिरिति** । वह्न्ययोगोलकन्यायेन स्थितिः । **लीला स्कन्धार्थः स्यादिति** । तल्लीलात्वेन रूपेण स्कन्धार्थः स्यान्न तु पुरुषोत्तमलीलात्वेन रूपेण । तथा सति स्कन्धार्थाननुगम इत्यर्थः । **नोक्त-दूषणमिति** । तेन रूपेण स्कन्धार्थत्वाभावान्न प्रतिपाद्याननुगमरूपं दूषणमित्यर्थः । **तर्हीत्यादि** । यदि बलदेवेन पुरुषोत्तमस्य नानुशयनं तर्हि बलदेवेनुशयननिरूपणे किं तात्पर्यमित्यर्थः । **एकवदिति** । यथानन्दमयविद्यासद्विद्याशाण्डिल्यविद्याप्रभृतिषु तत्तत्प्रकारभेदेन भिन्नतया प्रतीयमानमपि सर्ववेदान्त-प्रत्ययत्वादेकमेव ब्रह्मोच्यते तद्वदित्यर्थः । तदेतत् स्फुटीकुर्वन्ति **पूर्वोक्तेत्यादि** । **अंशत्वादिति** । पुरुषो-त्तमांशत्वात् । **तत्रापि तथानिरूपणमिति** । बलदेवेपि तदावेशनिरूपणम् । **अत इति** । यतोंश-स्यांशितादात्म्येनाभेदस्तस्मात् । **मूलचरित्रमिति** । परम्परया तथा । तथा च न प्रतिपाद्याननुगमे-नापि स्कन्धार्थाद्बहिर्भाव इत्यर्थः । तेन तद्द्वारा यो भक्तनिरोधः सोपि मूलचरित्रत्वेनैव फलिष्यतीति-तात्पर्यमितिभावः । **एवमिति** । बलदेवचरित्रमूलचरित्रयोरैक्यम् । **यथेत्यादि** । तथा च लोको बाह्यमेव गृह्णाति नान्तरमतस्तत्प्रतीत्या न चरित्रैक्यमितिभावः ॥ का. ३ ॥

(३) श्रीमद्वल्लभमहाराजकृतः श्रीसुबोधिनीलेखः ।

एकवदिति । **कृष्णो यथेति** । शेषष्टिप्पणीव्याख्यानादवगन्तव्यः । यथा **कृष्णस्वरूपं** बलकृष्णभेदेन **लोकैर्द्विवत् प्रतीयते** वस्तुतस्त्वंशांशिनोरभेदादेकवदेव **प्रोच्यते** तथा तयोश्चरि-त्रमपि **लोकैर्द्विवत् प्रतीयते** वस्तुतस्त्वेकमेवेत्यर्थः । अंशांशिनोर्भेदाभेदमभिप्रेत्योभयत्रापि **वति-**प्रत्यय उक्तः ॥ का. ३ ॥

(४) श्रीमद्दीक्षितलालुभट्टयोजिता श्रीसुबोधिनीयोजना ।

बलदेवस्तुतौ दशमोत्तरार्धे यमुनावाक्यं 'यस्यैकांशेन विधृता जगती जगतः पते'रिति । **एकांशेन** शेषेणेत्यर्थः । शेषस्तु सङ्कर्षणव्यूहस्यांशः । अतः शेषस्य सङ्कर्षणसहितस्यावतारो बलदेव इति यदुक्तं तद्युक्तमेव ॥ २४ ॥

(५) भगवदीयनिर्भयरामनिर्मिता श्रीसुबोधिनीकारिकाव्याख्या ।

अत्र पूर्वं शय्यारूपे सङ्कर्षणे शयानस्यावतारदशापन्ने तस्मिन्नावेशरूपा स्थिति-रनु पश्चात् शयनं भवति । तथा चानुशयनस्यैव स्कन्धार्थत्वाद्बलदेवाविष्टवासु-

---

१ मूलरूपेत्यपि पाठः ।

देवक्यां शयनस्यैव सम्भवो न हरेः स्मृतः।

(१) श्रीप्रभुचरणविरचिता श्रीटिप्पणी।

अत एव यथा चतुर्व्यूहरूपेण प्राकट्यं मथुरायां पुरुषोत्तमस्य व्रजे तथात्रापीत्याह **देवक्या-मिति** ॥ का. ४ ॥ २४ ॥

(२) श्रीपुरुषोत्तमचरणप्रणीतः श्रीसुबोधिनीटिप्पण्योः प्रकाशः।

एकस्यैवानेकत्वे दृष्टान्तं वक्तुमाहुः **अत एवे**त्यादि। यत एकस्यैव द्विधात्वं न तु द्वित्वमत एव। **यथा चतुर्व्यूहरूपेण प्राकट्यं मथुरायां** व्यूहान् बहिरवस्थाप्यान्तः स्वस्य प्राकट्यं **व्रजे** चैतद्वैपरीत्येन **पुरुषोत्तमस्य तथात्रापि** द्विरूपेण प्राकट्येपि वस्तुतः स्वरूपैक्यमित्यर्थः। **देवक्या-मिति**कारिकार्थस्तु—**देवक्यां शयनस्य शेषस्यैव सम्भवो न हरेः** शयानस्य। तत्र प्रमाण-माहुः **स्मृत** इति। 'देवक्या जठरे गर्भं शेषाख्यं धाम मामक'मित्याज्ञास्मरणात्।

(३) श्रीमद्वल्लभमहाराजकृतः श्रीसुबोधिनीलेखः।

शयनस्यैवेति। शेषाविष्टसङ्कर्षणस्य न तु वासुदेवांशस्येत्येवकारः। **स्मृतः** 'सप्तमो वैष्णवं धाम यमनन्तं प्रचक्षत' इतिवाक्येन 'देवक्या जठरे गर्भं शेषाख्यं धाम मामक'मितिभगवद्वाक्येन चेतिशेषः। वाक्यद्वये देवक्यां निविष्टस्य धामत्वमात्रोक्तेरितिभावः। यद्यपि केवलशेषस्यापि धामत्वं तथापि 'गर्भसङ्कर्षणात्तं वै प्राहुः सङ्कर्षण'मितिवाक्यात् सङ्कर्षणस्यापि देवक्यां सम्भवो ज्ञेयः। **अपर-स्येति** वासुदेवांशस्येत्यर्थः। इति कर्षणसमये वासुदेवांशस्याभावाद्धेतोर्वासुदेवस्य मोक्षदातुर्माया-निवारकस्य मायाकृतकर्षणाद्धीनता मायातो दौर्बल्यं स्यादित्याशङ्का नेत्यर्थः। व्यूहत्रयस्य सत्त्वरज-स्तमोभेदभिन्नस्य न मायाविरोधित्वं वासुदेवस्य तु निर्गुणस्य मोक्षार्थं मायाविरोधित्वात्तत्र तद्दौर्बल्यं परिहरणीयमेवेतिभावः। व्रजलीलायां बलदेवोपयोगस्यापि वक्ष्यमाणत्वाद्व्रजस्थोद्धारस्य च 'गुणा-तीतस्वरूपेण तामसत्वाद्व्रजस्थिता निरुद्धा' इत्यादिना वासुदेवकार्यत्वेन वक्ष्यमाणत्वाद्बलदेवे वासु-देवांशस्याप्याविर्भावो वाच्यः स रोहिण्यां जात इति ज्ञेयम्।

अत्र टिप्पण्यां चतुर्व्यूहरूपेणेति यद्यपि वासुदेवप्राकट्यं व्रज एवेति वक्ष्यते तथापि व्यापि-वैकुण्ठाद्वसुदेवहृद्यवतीर्यादौ स्वकार्यं देवकीमृत्युनिवारणं कृतवानिति निबन्धे निरूपणात् कार्यतो-न्तःप्राकट्यं वसुदेवहृदि स्वरूपतो बहिःप्राकट्यमादौ व्रज एवेति ज्ञेयम्। पुरुषोत्तमस्येति केवलस्ये-

(५) भगवदीयनिर्भयरामनिर्मिता श्रीसुबोधिनीकारिकाव्याख्या।

देवकलाया एव लीला स्कन्धार्थः स्यादित्यत आहुरत इति। यतः शयानस्यावे-शोतो हेतोर्विष्णोः सात्त्विककल्पस्याधिष्ठातुरेव बलभद्रेण कृत्वानुशयनमुच्यते। नात्मनः पुरुषोत्तमस्य नेत्यर्थः। तर्हि बलदेव एवमनुशयननिरूपणे किं तात्पर्यं तदा-हुरेकवदिति। यथा **कृष्णस्वरूपं** बलकृष्णभेदेन **लोके द्विवत् प्रतीयते** वस्तुतस्त्वंशांशिनोर-भेदादेकवदेव शास्त्रे **प्रोच्यते** तथा तयोश्चरित्रमप्यंशांशिनोरभेदे **लोके**[३] **द्विवत् प्रतीयते** वस्तुतस्त्वेक-वदेवेत्यर्थः। तथा च बलदेवचरित्रमप्यंशांशिनोरभेदान्मूलचरित्रत्वेन स्कन्धार्थो न तु स्वातन्त्र्येण स्कन्धार्थ इत्यर्थः ॥ का. ३ ॥

देवक्यामिति। शयनस्यैवेति। शय्यारूपस्य सङ्कर्षणस्य न तु वासुदेवस्येत्येवकारः। एवकारार्थं विशदयन्ति **न हरेरिति।** वासुदेवस्य नेत्यर्थः। **अपरस्येति।** वासुदेवांशस्य

१ यथा चतुर्व्यूहरूपेण सह प्राकट्यं मथुरायां पुरुषोत्तमस्य तथा व्रजे बलभद्रेपि वासुदेवावेशेन प्राकट्यमित्यर्थः।
२ व्यूहरूपेणेत्यर्थः। ३ 'लोके' इति पाठः प्रतिभाति व्याख्याने कारिकाकृताम्। पठन्ति तु स्वयमपि लोकैरित्येव।

रोहिण्यामपरस्येति कर्षणान्नैव हीनता ॥ ४ ॥

तं सङ्कर्षणमन्यस्माद्भिन्नतया ज्ञातुं विशिनष्टि वासुदेव इति । वासुदेवस्य प्रथमतः कला धर्मरूपः । सोपि शयनरूप इत्यनन्तः कालात्मा । स हि स्वाश्रय एव शेते । तत्राधिदैविकरूपमपि स्थितमिति ज्ञापयितुमाह सहस्रवदन इति । सङ्कर्षणो हि सहस्रवदनो वेदात्मा । शेषोपि केवलस्तथा भवतीति तद्व्यावृत्त्यर्थमाह स्वराडिति । यः स्वर्गेपि राजते । सङ्कर्षणरूपो यः "सितकृष्णकेशः" सोग्रतो भविता । ननु तेनैव चरितार्थत्वे किं भगवदवतारेणेत्याशङ्क्याह देव इति । स हि देवरूपेणैवावतीर्णो नाधिकं कार्यं करिष्यति । तर्हि किं तदवतारेणेत्याशङ्क्याह हरेः प्रियचिकीर्षयेति । स हि भग-

---

(२) श्रीपुरुषोत्तमचरणप्रणीतः श्रीसुबोधिनीटिप्पण्योः प्रकाशः ।

रोहिण्यामपरस्य हर्यंशस्य । इति अस्माद्धेतोः । कर्षणात् मायाकृताच्छेषांशस्य कर्षणात् । रोहिणीगर्भस्थस्य हीनता मायाधीनता नेत्येवं—बोध्यः । एवं चात्र द्वयोः पृथग्गर्भबोधनाच्छ्रीरोहिणीगर्भस्याकस्मिकत्वशङ्काप्रयुक्ता हीनतापि[२] वारिता । अतो गर्भसम्भवोत्तरमेव रोहिण्याः श्रीगोकुले स्थापनमन्यासामन्यत्रेति बोध्यम् ॥ का. ४ ॥

व्याख्याने—स्थितमिति । अविनाभावेन स्थितम् । स्वर्गेपीति । सङ्कर्षणस्य यत् स्वं स्थानं तस्मिन्नपीत्यर्थः । दैत्यानां सुखार्थ इति । तेषां कालं प्राप्यैव भगवत्प्राप्तेस्तथा । तदिदं 'मन्येसुरान् भागवता'नित्यत्र तृतीयस्कन्ध उपपादितम् ॥ २४ ॥

(३) श्रीमद्वल्लभमहाराजकृतः श्रीसुबोधिनीलेखः ।

त्यर्थः । नन्वत्र वासुदेवप्राकट्यमप्यस्तीति चेदत्रैवं ज्ञेयम् । प्राकट्यं द्वेधा कार्यतः स्वरूपतश्च । तत्र कार्यतःप्राकट्ये व्यूहचतुष्टयप्राकट्यं मथुरायाम् । पुरुषोत्तमस्य व्रजे । प्राथमिकतत्तत्कार्यस्य तत्र तत्रैव जातत्वात् । स्वरूपतःप्राकट्यं तु व्यूहत्रयविशिष्टपुरुषोत्तमस्य मथुरायाम् । वासुदेवविशिष्टपुरुषोत्तमस्य व्रजे । तत्र कार्यतःप्राकट्यमत्रोच्यते । तथा च वासुदेवस्यादौ व्रज एव बहिःप्राकट्येपि तत्कार्यमादौ मथुरायामेव जातमिति निबन्धे स्फुटम् । पुरुषोत्तमकार्यं तु निःसाधनजनोद्धरणमादौ व्रज एव जातमिति ।

सुबोधिन्यां सोपीति । अंशरूपोपि स शय्यारूपो भवतीतिहेतोरनन्त इतिविशेषणमुक्तमित्यर्थः । आद्यविशेषणकथने हेतुमाहुः स हीति । हि यतः स भगवान् स्वाश्रयः शेतेतस्तच्छय्यायास्तत्कलात्वं वक्तव्यमित्यर्थः । अन्यविशेषणेभ्यः प्रथमत इत्यर्थः । वेदात्मेति । 'सहस्रशीर्षे'त्यादिवेदस्यात्मा तत्प्रतिपाद्य इत्यर्थः । यः स्वर्गेपीति । स्वेन राजत इतिविग्रहः । शेषो हि स्वफणस्थितमणिना राजते । तदुक्तं पञ्चमस्कन्धे । अस्य स्वत एव राजनकथनात् स्वर्गादिलोकेष्वपि राजते न तु शेषवत् पातालमात्र इत्याशयेन स्वर्गेपीत्युक्तम् । तथा च स्वेन राजनकथनान्नायं केवलशेष इतिभावः । देवरूपेणेति । साक्षिरूपेणेत्यर्थः । अत एव लीलासु साक्षिवत् तत्स्थितिं वक्ष्यति । लीलां तु भगव-

(५) भगवदीयनिर्भयरामनिर्मिता श्रीसुबोधिनीकारिकाव्याख्या ।

रोहिण्यां सम्भव इत्यर्थः । इतिहेतोः कर्षणसमये वासुदेवांशस्याभावाद्वासुदेवस्य मोक्षदातुर्मायानिवारकस्य मायाकृतकर्षणाद्धीनता मायातो दौर्बल्यं स्यादित्याशङ्का नेत्यर्थः ॥ २४ ॥

---

१ वेदरूपेणेत्यपि श्रीवल्लभगोस्वामिनां पाठः क्वचित् । २ विपरीतेत्यपि पाठः ।

वान् सर्वेषां दुःखहर्ता । दैत्यानां सुखार्थे भूभारहरणार्थे च साहाय्यकरणाद्भगवतः प्रियं करिष्यतीति ॥ २४ ॥

एवं ससामग्रीकस्य गमने सर्वमुक्तिर्भविष्यतीत्याशङ्कायामाह विष्णोरिति ।

विष्णोर्माया भगवती यया सम्मोहितं जगत् ।
आदिष्टा प्रभुणांशेन कार्यार्थे सा भविष्यति ॥ २५ ॥

यो हि विष्णुर्मायोद्घाटनेनावतरिष्यति सा तदंशभूता माया कार्यार्थे भविष्यति । सापि भगवती षड्गुणैश्वर्ययुक्ता भगवत्प्रसादात् । अतस्तस्याः स्वस्थानत्यागेन गमनेपि न दोषः । अत्रापि स्थास्यति कार्यमपि करिष्यतीति । सर्वमुक्त्यभावश्च तत एव भविष्यतीत्याह यया सम्मोहितं जगदिति । कदाचित् तस्या अनागमनशङ्कां व्यावर्तयति आदिष्टा प्रभुणेति । अनेन यत्र सर्वव्यामोहिका भगवदाज्ञयावतीर्णा तत्र के भवन्त इति गर्वाभावोपि ज्ञापितः । कार्यं यशोदायाः स्तन्यं सङ्कर्षणं कंसादिव्यामोहो वसुदेवादिमोचनमिति ॥ २५ ॥

एवं सर्वान् ज्ञापयित्वा ब्रह्मा ततो निर्गत इत्याह इत्यादिश्येति ।

श्रीशुक उवाच—इत्यादिश्यामरगणान् प्रजापतिपतिर्विभुः ।
आश्वास्य च महीं गीर्भिः स्वधाम परमं ययौ ॥ २६ ॥

अनेकविधा देवाः । ते च स्वस्वमुख्याज्ञाकारिणः । अत एव सर्वानेवं गणपतीनाज्ञापितवानित्याह अमरगणानिति । तर्हि ब्रह्मणः कथं नावतार इत्याशङ्क्याह प्रजापतिपतिरिति । प्रजापतीनां स नियन्ता । अन्यथा सृष्टिर्न स्यादित्यर्थः । ननु साक्षाद्भगवता नोक्तमिति देवा न करिष्यन्तीत्याशङ्क्याह विभुरिति । ब्रह्मा स्वत एव समर्थो देवानाज्ञापयितुम् । अनेनैव वृत्तान्तेन भूमिः कृतार्था जाता तथापि गीर्भिरपि महीमाश्वास्य स्वधाम सत्यलोकाख्यं ययौ । गीर्भिरिति भूमेः प्रशंसावाक्यानि बहून्युक्तानीति ज्ञायते । भूमौ भगवदागमनं पूर्वं न सम्भावितमधुना जातमिति तद्भाग्याभिनन्दनं युक्तमिति ॥२६॥

(२) श्रीपुरुषोत्तमचरणप्रणीतः श्रीसुबोधिनीटिप्पण्योः प्रकाशः ।

विष्णोर्मायेत्यत्र—तदंशभूतेति । तदंशेति । उद्घाटनेन राशिभूतो योंशस्तदात्मिका । इदं च अंशेनेतिपदस्य विवरणम् ॥ २५ ॥

(३) श्रीमद्वल्लभमहाराजकृतः श्रीसुबोधिनीलेखः ।

दावेशेन । सर्वेषामिति दैत्यानां भूमेश्चेत्यर्थः । सुखार्थ इति मोक्षार्थ इत्यर्थः । प्रलम्बादीनां मोक्षदाने तद्वधेन साहाय्यं भूमेर्भाररूपदुःखहरणे जरासन्धादिभिः सह युद्धेन साहाय्यं ज्ञेयम् ॥२४॥

विष्णोर्मायेत्यत्र—सा तदंशभूतेति । उद्घाटितो योंशस्तद्भूतेत्यर्थः । तथा च मानुषाकारकस्वरूपप्राकट्यार्थं तदाकारकतावदंशस्योद्घाटनमतः सा तदाकारकतावत्परिमाणकरूपेत्यर्थः । न दोष इति । यथा पुरुषोत्तमो भगवत्त्वेन सर्वसामर्थ्यवांस्तथा सापि भगवतीत्वेन सर्वसामर्थ्यवत्यतोत्रापि व्यापिवैकुण्ठेपि स्थास्यति भूमौ कार्यं यशोदास्तन्यादिकं च करिष्यतीतिहेतोरवतरणार्थं भूमौ गमनेपि स्वस्य प्रकटस्वरूपस्य स्थानस्य व्यापिवैकुण्ठस्य त्यागेन प्राप्तः परिच्छिन्नत्वलक्षणो दोषो नेत्यन्वयः॥२५॥

इत्यादिश्येत्यत्रापि पूर्वं न जातमिति । अंशकलावतार एवान्यदा जात इतिभावः ॥२६॥

(४) श्रीमद्दीक्षितलालुभट्टयोजिता श्रीसुबोधिनीयोजना ।

प्रजापतिपतिरित्यस्य व्याख्याने—प्रजापतीनां स नियन्तेत्यादि । सर्वे देवा

१ अंशेति ख. ग. घ. ङ. छ. ज. झ. ञ. ट. ठ. ड. ढ. । २ सर्वानपीति ट.

एवं भूमेः सान्त्वनमुक्त्वा देवक्याः सान्त्वनं वक्तुं तस्याः प्रथमं दुःखप्रापणोपायमाह **शूरसेन** इति दशभिः ।

शूरसेनो यदुपतिर्मथुरामावसन् पुरीम् ।
माथुरान् शूरसेनांश्च विषयान् बुभुजे पुरा ॥ २७ ॥

सहस्रार्जुनस्य पुत्राणां मध्ये ये पञ्चावशिष्टास्तेषां द्वितीयः **शूरसेनः** । यादवानां राज्यं ययातिना निवारितम् । ततः पुरुषैव राज्यम् । यो महान् भगवदंशो भवति स राजेति । तत्र **सहस्रार्जुनो** भगवदंशः पुरुषा राजा बभूव । स जीवन्नेव **शूरसेनाय** मण्डलद्वयं दत्तवान् **मथुराशूरसेनात्मकम्** । ज्येष्ठस्तु माहिष्मत्यामेव ।

सर्वोत्कर्षे तु यद्दुःखं तद्दुःखं स्वल्पके स्मृतम् ।

---

(१) श्रीप्रभुचरणविरचिता श्रीटिप्पणी ।

शूरसेनो यदुपतिरित्यत्र—ननु मातृचरणानां दुःखप्रापणोपायमात्रं ह्यत्र वाच्यं तत्तु विवाहं कृत्वा गृहगमनसमये तथाकाशवाण्यभूदित्येतावतैवोक्तं भवतीति **देशकालावस्थादिभिः** सर्वोत्कर्षवर्णनं व्यर्थमित्याशङ्क्य तत्तात्पर्यमाहुः **सर्वोत्कर्षे** त्वित्यनेन । भगवदाविर्भावस्थानमिति यथा वसुदेवजन्मसमय आनका दुन्दुभयश्च नेदुरिति सर्वत्रोत्कर्षो लोके ज्ञातस्तथा स्त्रिया भर्तृगृह एव पुत्रजन्म भवति तत्र विवाहो निमित्तमिति तं कृत्वा तद्गृहगमनसमये मातुः **सर्वोत्कर्षे** भगवता सम्पादिते सति **यद्दुःखमुपस्थितं तत् स्वल्पके** निमित्ते शीघ्रमनायासेन भगवता निरसितुं योग्ये सति

(३) श्रीमद्वल्लभमहाराजकृतः श्रीसुबोधिनीलेखः ।

शूरसेन इत्यस्याभासे—**दुःखेति** । ननु दुःखस्याध्यायार्थत्वात् सान्त्वनस्य दुःखाङ्गत्वं युक्तं न तु दुःखस्य सान्त्वनाङ्गत्वं तत् कथमत्र तथोक्तमिति चेदत्रैवं ज्ञेयम् । अध्यायार्थभूतं मातृदुःखमुपसंहारे वक्तव्यं 'देवकीं वसुदेवं च'त्यनेन । तत्प्रापण उपायोत्रोच्यते । तथा च दुःखस्य न सान्त्वनाङ्गत्वं किन्तूपायस्य । उपायकथनं सान्त्वनकथनार्थमित्यर्थः । तथा चैतत्सान्त्वनपूर्वकमुपसंहारोक्तं महद्दुःखमवतारहेतुत्वादध्यायार्थस्तादृशदुःखाङ्ग्यवताराङ्गिनिरोधरूपा'नन्दस्य हरेर्लीला शास्त्रार्थ' इति सप्तार्थसङ्गतिरिति दुःखप्रापणोपाय आकाशवाणी तस्याः स्वल्पकत्वज्ञापनाय पूर्वं सप्त श्लोकास्तत्कार्यं नवमे दशमे सान्त्वनारम्भः । एवं सान्त्वनविशिष्टो भगवन्निरस्यः सकार्य आकाशवाणीरूप उपायो दशश्लोकानां महावाक्यार्थः ।

(४) श्रीमद्दीक्षितलालुभट्टयोजिता श्रीसुबोधिनीयोजना ।

भगवत्सेवका भगवदाज्ञयावतीर्णा इति ब्रह्मणोपि भगवत्सेवकत्वात् तस्य कथं नावतार इत्याशङ्क्य प्रजापतिरित्युक्तं मूले । तथा च प्रजापतीनां सर्वेषां नियमनेन तद्द्वारा सृष्टिकारणार्थं ब्रह्मणोवताराभावो युक्त इति भगवता नावतारित इति ज्ञेयम् । अन्यथा भगवदाज्ञाया अनुलङ्घ्यत्वाद्ब्रह्माप्यवतरेत् । तथा सति प्रजानां स्वच्छन्दतापत्त्या सृष्टिकार्यं न चलेदितिभावः ॥ २६ ॥

(५) भगवदीयनिर्भयरामनिर्मिता श्रीसुबोधिनीकारिकाव्याख्या ।

शूरसेनो यदुपतिरित्यत्र—सर्वोत्कर्षे त्वित्यादि । **सर्वोत्कर्षे तु यद् दुःखं तद् दुःखं स्वल्पके स्मृतम्** । **देशकालावस्था**दिभिर्भगवता मातुः **सर्वोत्कर्षे** सम्पादिते **दुःखमुपस्थितं तत् स्वल्पके** निमित्ते शीघ्रमनायासेन भगवता निरसितुं योग्ये सति भवतीति भगवन्मार्गे शास्त्रे निरूपितमित्यत्रापि न काचिच्चिन्तेतिभावः । एतदेव ज्ञापयितुं **देशकालावस्था**दिभिर्मातुरुत्कर्षः सम्पाद्यत इत्यर्थः ।

देशतः कालतश्चैव अवस्थातः स्वतोन्यतः ॥ १ ॥
द्रव्यतो मानतश्चेति सप्तैव सुखदाः स्मृताः ।
तथाभूता शब्दवशात् प्राप्ता दुःखं तदा पतिः ॥ २ ॥
प्रतिक्रियां समारेभे नवभिश्च प्रतिक्रिया ॥ २½ ॥

तत्र प्रथमं देशस्योत्कर्ष उच्यते । पूर्वं शूरसेनः शत्रुघ्ननिर्मितायां मथुरायां तत्रत्यमानन्दमनुभूय निवासं कृतवान् । स च यदुपतिः । यादवानां प्रभुः । तन्नाम्ना जातानपि शूरसेनान् विसृज्य मथुरामेवावसन् उभयान् देशान् बुभुजे । अनेन यादवानां मथुरा स्वदेश इत्युक्तम् ॥ २७ ॥

कालभेदेनापि सा महती जातेत्याह राजधानीति ।

---

(१) श्रीप्रभुचरणविरचिता श्रीटिप्पणी ।

भवतीति भगवन्मार्गे शास्त्रे निरूपितमित्यत्रापि न काचिच्चिन्तेतिज्ञापनाय तद्वर्णनमित्यर्थः । **सुष्ठु अल्पकमतिसूक्ष्मं** दुर्ज्ञेयमितियावत् । तादृशे **निमित्ते** सतीत्यर्थः । भक्तदुःखं विना भगवदाविर्भावो न भवतीति तदर्थं तत्कथनमित्यपि तात्पर्यं ज्ञेयम् । **देशतः कालत** इत्यादि । **सप्तैव सुखदा** इत्युक्त एकस्य द्वयोर्वापि सुखदत्वं सम्भवतीति नायं नियम इत्याशङ्क्य निमित्तानां तावद्रूपत्वात्तथेति बोधयितुं तान्येवोक्तानि **देशत** इत्यादिना । अथवा 'सार्वविभक्तिकस्तसिलिति केचि'दितिवाक्यादत्र प्रथमातस्तसिलिति ज्ञेयम् ॥ २७ ॥

(३) श्रीमद्वल्लभमहाराजकृतः श्रीसुबोधिनीलेखः ।

अवान्तरवाक्यार्थानाहुर्**देशत** इति । **सर्वोत्कर्ष** इत्यस्य **टिप्पण्यां भक्तदुःखमिति** । सर्वोत्कृष्टस्य स्वल्पायमानेपि महद्दुःखकथनार्थमपि सर्वोत्कर्षवर्णनमित्यर्थः । **अवस्थातः स्वतश्चेत्येकेन द्रव्यकृतो** द्वाभ्यामितिविभागः ॥ २७ ॥

(५) भगवदीयनिर्भयरामनिर्मिता श्रीसुबोधिनीकारिकाव्याख्या ।

अथवा **सर्वोत्कृष्टस्य स्वल्पकेप्यपमाने महद्दुःखं** भवतीति महादुःखकथनार्थमपि **सर्वोत्कर्षवर्णनमित्यर्थः** । एतदेवोक्तं **टिप्पण्यां भक्तदुःखं विनेत्यादिना** । **तद्देशतइत्यादि** । **देशतः कालतश्चैवेत्यादि** । 'शूरसेनो यदुपति'रित्यनेन **देशोत्कर्षः** । 'राजधानी'तिश्लोकेन **कालोत्कर्षः** । 'तस्यां तु कर्हिचि'दित्यर्धेना**वस्थोत्कर्षः** । 'देवक्या सूर्यये'तिद्वितीयार्धेन स्वत उत्कर्ष उक्तः । 'उग्रसेनसुतः कंस' इत्यनेनान्यत उत्कर्षः । 'चतुःशतं पारिबर्ह'मित्यादिश्लोकद्वयेन **द्रव्योत्कर्षः** । 'शङ्खतूर्ये'तिश्लोकेन **मानोत्कर्षः । तथाभूतेति । तथाभूता शब्दवशात् प्राप्ता दुःखं तदा पतिः । प्रतिक्रियां समारेभे नवभिश्च प्रतिक्रिया । तथाभूता** भगवता **देशकालाद्युत्कर्षं** प्रापिता **देवकी शब्दवशादाकाशवाणीवशाद् दुःखं प्राप्ता तदा पतिर्वसुदेवः प्रतिक्रियां समारेभे । सा च प्रतिक्रिया 'श्लाघनीयगुणः शूरै'**रित्यादिभिर्नवभिः **श्लोकैः** ॥ २७ ॥

राजधानी ततः साभूत् सर्वयादवभूभुजाम् ।
मथुरा भगवान् यत्र नित्यं सन्निहितो हरिः ॥ २८ ॥

ततः प्रभृति यावन्तो राजानः कंसपर्यन्तं स्वबलाज्जाताः खण्डमण्डलाधिपतयस्तेषां तत्रात्यन्तं सुखानुभवान्मथुरैव राजधान्यभूत् । सर्वे च ते यादवभूभुजश्च । ततः शूरसेनप्रभृति । राजा धीयते प्रीयते यस्यामिति सा राजधानी । निधीयते पट्टाभिषिक्तः[1] क्रियत इति वा । अनेन तत्र राज्यलक्ष्म्यां नित्यं स्थानमित्युक्तम् । तत्र स्थितानामानन्दे हेतुर्भगवान् । यत्र नित्यं सन्निहित इति ।

सर्वतत्त्वेषु यो विष्टः स भूमावपि सङ्गतः ।
स नित्यं क्वचिदेवास्ति तत्स्थानं मथुरा स्मृता ॥ १ ॥
तत्र स्थित्वा द्वयं चक्रे सर्वेषां सकलं हितम् ।
सर्वदुःखनिवृत्तिं च तत्र चेद्दुःखसम्भवः ॥ २ ॥
प्रतीकाराः सर्व एव मर्यादामार्गसम्भवाः ।
व्यर्था जाताः सर्वथेतिज्ञापनार्थं निरूपितम् ॥ ३ ॥

श्रीरङ्गादिष्वपि नारायणस्य ब्रह्माण्डविग्रहस्य सान्निध्यम् ।

---

(२) श्रीपुरुषोत्तमचरणप्रणीतः श्रीसुबोधिनीटिप्पण्योः प्रकाशः ।

राजधानीत्यत्र—तत इति पूर्वावधिबोधकं पदं कालत उत्कर्षसमर्पकं बहुकालमारभ्य ।

(३) श्रीमद्वल्लभमहाराजकृतः श्रीसुबोधिनीलेखः ।

राजधानीत्यत्र—व्यापकत्वात् सर्वत्रास्ति तस्य मथुरायां विशेषं विवृण्वन्ति **सर्वतत्त्वेष्विति** । 'त्रयोविंशतितत्त्वानां गणं युगपदाविशदि'तिवाक्याद्भूमावपि भगवानाविष्टः । स तु क्वचिदेव देशे तिष्ठति देहाविष्टजीववत् । तथा च कारणरूपेण सर्वत्र स्थितावप्यनुप्रविष्टरूपेण मथुरायामेव तिष्ठतीत्यर्थः । अस्या भूमेः पञ्चीकृतत्वेपि तस्या भूमेरुपादानत्वात् तद्द्वारात्राप्यावेशः । यद्यपि जलादिकमप्युपादानं तथापि भूम्यंशस्याधिकत्वात्तदाविष्टस्यैव स्थितिरुक्तेतिभावः । **भगवान् हरिरि**तिपदद्वयस्यार्थमाहुर्द्वयं **चक्र** इति । **दुःखसम्भव** इति । दुःखस्य सम्भवो यस्मात्तादृशो भगवत्तिरोभावो नित्यसन्निधिदेशेपि चेज्जात इत्यर्थः । **निरूपितमिति** । सान्निध्यमितिशेषः ।

(४) श्रीमद्दीक्षितलालुभट्टयोजिता श्रीसुबोधिनीयोजना ।

सर्वतत्त्वेषु यो विष्ट इति । अत्रेदं विचार्यते मथुरायां 'नित्यं सन्निहितो हरि'रितिवाक्याद्भगवत्सन्निधानमस्ति तत् केन रूपेणेत्याकाङ्क्षायां सान्निध्यकृत्स्वरूपं विवृण्वन्ति **सर्वतत्त्वेष्वित्यादिना** ।

(५) भगवदीयनिर्भयरामनिर्मिता श्रीसुबोधिनीकारिकाव्याख्या ।

राजधानी ततः साभूदित्यत्र—सर्वतत्त्वेष्विति । सर्वतत्त्वेषु यो विष्ट इत्यादि । 'त्रयोविंशतितत्त्वानां गणं युगपदाविशदि'तिवाक्यात् **स भूमावपि सङ्गतः । स नित्यं क्वचिदेवास्ति तत्स्थानं मथुरा स्मृतेति** । हृदयदेशे देहाविष्टजीववत् । तथा च कारणरूपेण सर्वत्र तथाप्यनुप्रवेशरूपेण मथुरायामेव तिष्ठतीत्यर्थः । **तत्र स्थित्वा द्वयं चक्र** इति । **प्रतीकाराः सर्व एव मर्यादामार्गसम्भवाः । व्यर्था जाताः सर्वथेतिज्ञापनार्थं निरूपितम्** । **मथुरा**

---

१ पट्टाभिषिक्त इति मं. ख. श.

देशकालादिमध्यस्थः षडङ्गत्वं य आगतः।
सोन्यत्र सर्वदेशेषु शालग्रामादिषु स्थितः॥ ४॥ २८॥

तस्या अवस्थोत्कर्षमाह तस्यामिति।

---

(२) श्रीपुरुषोत्तमचरणप्रणीतः श्रीसुबोधिनीटिप्पण्योः प्रकाशः।

राजधानीत्वाद्बोध्यम्। ननु श्रीरङ्गादिषु देशान्तरेष्वपि भगवत्सान्निध्यस्योक्तत्वादत्र को विशेष इत्यत आहुर्देशकालादीत्यादि। तथा चाङ्गभूतात् प्रधानभूतोधिक इति तेनैव चेन्न सुखं तदाङ्गभूतात् कुतः सुखं भवतीतिज्ञापनायेदमुक्तम्। तेन तापनीयोक्ताभ्यो द्वादशमूर्तिभ्योपि न सुखमिति ज्ञापितम्॥ २८॥

(३) श्रीमद्वल्लभमहाराजकृतः श्रीसुबोधिनीलेखः।

प्रसङ्गात्तीर्थान्तरसान्निध्यमपि विवृण्वन्ति श्रीरङ्गादिष्विति। ब्रह्माण्डं विग्रहो यस्य। पूर्वमचेतने ब्रह्माण्ड आविष्टस्येत्यर्थः। तर्हि देशान्तरे भगवत्पूजादिकं न स्यादित्याशङ्क्य तदपि व्यवस्थापयति देशेति। तीर्थादन्यदेशेषु 'देशः कालः पृथग्द्रव्यमि'तिवाक्याद्देशादिषडङ्गरूपो यो भगवान् स शालग्रामादिषु स्थितः। 'ष्ठा गतिनिवृत्तौ' तिरोभावरहितो नित्यसन्निहित इत्यर्थः। मूर्तौ विसर्जनविकल्पादाविर्भावतिरोभाववानिति शालग्रामेत्युक्तम्। आदिपदेनैकादश्यादिकाले तुलस्यादिद्रव्ये शमादिगुणवति कर्तरि गोपालादिमन्त्रे पूजादिकर्मणि तत्तद्रूपो भगवान् स्थित इत्युक्तम्॥ २८॥

(४) श्रीमद्दीक्षितलालुभट्टयोजिता श्रीसुबोधिनीयोजना।

तत् सृष्ट्यारम्भे 'तदेवानुप्राविशत्' 'त्रयोविंशतितत्त्वानां गणं युगपदाविशदि'त्यादिश्रुतिपुराणवाक्येभ्यः सर्वतत्त्वेषु भगवानाविष्ट इति तन्मध्यपातिन्यां भुव्यपि प्रविष्टः। स चान्तर्यामी। अतोन्तर्यामी यथा देहे प्रविष्टोपि 'गुहां प्रविष्टा'वितिश्रुतेर्देहैकदेशेन्तःकरणेभिव्यक्तो भवति तथा सर्वत्र भुवि तिष्ठन्नपि भूम्येकदेशे मथुरायामेवाभिव्यक्तो 'नित्यं सन्निहितो हरि'रितिवाक्यादितिभावः॥ २८॥

(५) भगवदीयनिर्भयरामनिर्मिता श्रीसुबोधिनीकारिकाव्याख्या।

भगवान् यत्रेत्यत्रोक्तस्य भगवानितिहरिरितिपदद्वयस्यार्थमाहुर्द्वयं चक्र इति। तत्र नित्यं भगवत्सान्निध्यवत्यां मथुरायामपि दुःखसम्भवश्चेत् तदा सर्व एव प्रतीकारा व्यर्था इतिज्ञापनार्थं निरूपितम्। सान्निध्यमितिशेषः। वक्ष्यन्ति च 'तस्यां तु कर्हिचिच्छौरि'रित्यत्र 'सर्वानंशान् सर्वतो भगवान् स्वावतारार्थमाचकर्षे'ति। एतट्टिपण्यां च 'पूर्वसान्निध्ये सति भक्तदुःखाभावे स्वावतारो न सम्भवतीति तदर्थं तत्सान्निध्यं दूरीकृतवानग्रे च तत्प्रयोजनाभावात् स्वस्मिन्नेव लीनं कृतवानित्यर्थ' इति। पुनरत्रैव चाग्रे देशकालेत्यादि। देशकालादिमध्यस्थः षडङ्गत्वं य आगतः सोन्यत्र सर्वदेशेषु शालग्रामादिषु स्थितः। एतेन प्रसङ्गाद्देशकालद्रव्यकर्तृमन्त्रकर्मरूपेषु षट्सु धर्माङ्गेषु भगवत्सान्निध्यं विवृतम्। यो देशकालादिमध्यस्थः षडङ्गत्वं प्राप्तः स भगवानन्यत्र तीर्थादन्यत्रापि शालग्रामादिषु स्थितः। नित्यं सन्निहित इत्यर्थः॥ २८॥

तस्यां तु कर्हिचिच्छौरिर्वसुदेवः कृतोद्वहः ।
देवक्या सूर्यया सार्धं प्रयाणे रथमारुहत् ॥ २९ ॥

तुशब्दो दुःखपर्यवसानेन भगवत्कृतसुखव्यावृत्त्यर्थः । सर्वानंशान् सर्वतो भगवान् स्वावतारार्थमाचकर्षेतिज्ञापनार्थं वा तुशब्दः । कर्हिचित् कस्मिंश्चित्काले । पूर्वोक्ते वा । सुमुहूर्तादिकं न भवतीति कर्हिचिदित्युक्तम् । शौरिर्वसुदेवः शूरस्य पुत्रः । अन्येपि वसुदेवाः सन्तीति पितृनाम्ना तन्निवृत्तिः । वसुदेवभ्रातरोपि बहव इति वसुदेवपदम् । कृत उद्वह उद्वाहो येन । देवक्या सूर्यया नवोढया सार्धं स्वगृहप्रयाणार्थं श्वशुरदत्तं रथमारुहत् । विवाहोत्सवसमयो भर्तृसान्निध्यं चोत्तमावस्था स्त्रियाः । देवक्या सूर्ययेति स्वत उत्कर्ष उक्तः । भर्तृप्राधान्यमपि पतिव्रतायामुत्कर्षहेतुः[१] । यद्यपि देवको ज्येष्ठस्तथापि मर्यादाराज्यं[२] न भवतीति उग्रसेन एव राजा कंसो वा ॥ २९ ॥

मुख्य एव व्यवहारे सम्बन्धहेतुर्लोकप्रसिद्धः । अत उग्रसेनपुत्रोपि कंसो देवकपुत्र्या देवक्या भ्रातृकार्यं कृतवानित्याह उग्रसेनसुत इति ।

उग्रसेनसुतः कंसः स्वसुः प्रियचिकीर्षया ।
रश्मीन् हयानां जग्राह[३] रौक्मै रथशतैर्वृतः ॥ ३० ॥

स्वसुर्भगिन्या देवक्याः सम्माननरूपप्रियचिकीर्षया स्वयं हयानां रश्मीन् प्रग्रहान् जगृहे सूतो जात इत्यर्थः । केवलेन प्रतिष्ठा न भवतीति विशेषणम् । रौक्मैः सुवर्णपरिकरैः रथशतैरनेकशतरथैर्वृतो वेष्टितः । अनेन वसुदेव एव मुख्यो राजा कृतः । स्वयमपि दासभावं प्राप्त इति महत् सम्माननम् । अन्यत उत्कर्ष उक्तः ॥ ३० ॥

पितृकृतं द्रव्यकृतमुत्कर्षमाह चतुःशतमिति द्वाभ्याम् ।

चतुःशतं पारिबर्हं गजानां हेममालिनाम् ।
अश्वानामयुतं सार्धं रथानां च त्रिषट्शतम् ॥ ३१ ॥
दासीनां सुकुमारीणां द्वे शते समलङ्कृते ।
दुहित्रे देवकः प्रादात् यानैर्दुहितृवत्सलः ॥ ३२ ॥

---

(१) श्रीप्रभुचरणविरचिता श्रीटिप्पणी ।

तस्यां तु कर्हिचिदित्यस्य विवरणे—सर्वानित्याद्याचकर्षेत्यन्तम् । पूर्वसान्निध्ये सति भक्तदुःखाभावे स्वावतारो न सम्भवतीति तदर्थं तत्सान्निध्यं दूरीकृतवान् । अग्रे च तत्प्रयोजनाभावात् स्वस्मिन्नेव लीनं कृतवानित्यर्थः ॥ २९ ॥

(२) श्रीपुरुषोत्तमचरणप्रणीतः श्रीसुबोधिनीटिप्पण्योः प्रकाशः ।

तस्यां त्वित्यत्र—पूर्वोक्ते वेति । यस्मिन् भगवान् स्वावतारार्थं सर्वानंशानाचकर्ष तस्मिन् वेत्यर्थः ॥ २९ ॥

(३) श्रीमद्वल्लभमहाराजकृतः श्रीसुबोधिनीलेखः ।

तस्यां त्वित्यत्र—तुशब्दस्य द्वितीयपक्षे 'कर्हिचिदि'त्यनेनान्वयो ज्ञेय इत्याशयेनाहुः पूर्वोक्ते वेति । सर्वांशाकर्षणकाल इत्यर्थः ॥ २९ ॥

उग्रसेनसुत इत्यत्र—रथशतैरितिबहुवचनसार्थमाहुरनेकशतेति ॥ ३० ॥

---

१ उत्कर्षे हेतुरिति छ. २ मर्यादया राज्यमिति घ. ञ. ३ जगृह इतिपाठः श्रीसुबोधिनीकारसम्मतः प्रतिभाति ।

क्षत्रिया हि चतुरङ्गिणीं सेनां विवाहे पारिबर्हं प्रयच्छन्ति वधूवरयोः सन्तोषार्थम् । तत्र पदातीनां स्थाने कन्याप्रीत्यर्थं दास्यो दत्ताः । हेम्नो माला येषां गजानाम् । अश्वानां पञ्चदश सहस्राणि । रथानां त्रिषट्शतमष्टादशशतम् ॥ ३१ ॥

दासीनां सखित्वज्ञापनाय सुकुमारत्वमलङ्करणं चोक्तम् । दास्यः कन्यायै केवलं दत्ता न तद्भर्त्रे । अतो न यथेष्टं तेन विनियोगः कर्तुं शक्यः । ननु देवक्या एव विवाहे कथमेतावद्दत्तवानित्याशङ्क्याह देवक इति । अत्यन्तमयं देवो भगवानत्रावतरिष्यतीति-ज्ञानयुक्तः । ता अपि दास्यो यानैर्दोलाभिः सहिताः । तासां तथाकरणे हेतुर्दुहितृ-वत्सल इति । स हि दुहितृषु वात्सल्ययुक्तः । तासामपि कन्यात्वाद्देवकीवाक्याद्वा तथा कृतवानित्यर्थः ॥ ३२ ॥

सम्माननामाह शङ्खेति ।

शङ्खतूर्य[2]मृदङ्गानि नेदुर्दुन्दुभयः समम् ।
प्रयाणप्रक्रमे तावद्वरवध्वोः सुमङ्गलम् ॥ ३३ ॥

शङ्खो हि मुखवाद्यम् । तूरी हस्तवाद्यं मृदङ्गानि च । दुन्दुभयो दण्डवाद्यम् । सममेकदा । नैमित्तिकं तदित्याह प्रयाणप्रक्रम इति । वरवध्वोः सुमङ्गलं यथा भवति तथा नेदुः । अनेन शकुनमप्युक्तं पर्यवसानस्योत्तमत्वात् ॥ ३३ ॥

कालो ह्यत्र प्रतिबन्धको जात इति वक्तुं तस्याधिभौतिकः कालनेमिः कंसे निविष्टः शेत इति तत्प्रादुर्भावार्थं तदनुगुणदेवतायास्तदुत्कर्षमसहमानाया अकस्माद् वाक्यं जात-मित्याह पथीति ।

पथि प्रग्रहिणं कंसमाभाष्याहाशरीरवाक् ।
अस्यास्त्वामष्टमो गर्भो हन्ता यां [3]नयसेबुध ॥ ३४ ॥

शोभातिशयो मध्येमार्गं प्रादुर्भूत इति पथ्येवोक्तवती न तु गृहे नापि गमनानन्तरम् । अनेनाधिभौतिकः कालोस्मिन्मार्गे बाधकः स प्रतिविधेय इति ज्ञापितम् । सर्व-

---

(१) श्रीप्रभुचरणविरचिता श्रीटिप्पणी ।

पथि प्रग्रहिणमित्यत्र—अनेनाधिभौतिकः काल इति । भगवत्प्रादुर्भावहेतुर्भक्तिमार्गीय-

(३) श्रीमद्वल्लभमहाराजकृतः श्रीसुबोधिनीलेखः ।

पथीत्यत्राभासे—वाक्यं जातमिति । अशरीरवाक्त्वात् स्वत एव जातमित्यर्थः । न तु गृह इति । कंसगृहे रहसीत्यर्थः । गमनानन्तरमिति । वसुदेवगृह इत्यर्थः । पथीत्यनेन गृहद्वयनिषेध उक्त इतिभावः । आधिभौतिक इति । कालाधिभौतिका दैत्याः साम्प्रतं यवनाः । तत्कृतः प्रतिबन्धः

(४) श्रीमद्दीक्षितलालुभट्टयोजिता श्रीसुबोधिनीयोजना ।

पथि प्रग्रहिणं कंसमित्यस्याभासे—तस्याधिभौतिकः कालनेमिरित्यादि । तस्येति काल-स्येत्यर्थः । कालो हि सर्वसम्बन्धितया गुणदोषाभ्यां संयुज्यते तदा गुणी दुष्टश्च भवति । तत्र दुष्टकाल-

---

१ तत्करण इति ष्ट० २ तूर्यस्थाने तूरीतिपाठः श्रीसुबोधिनीसम्मतः प्रतिभाति । ३ वहस इत्येकदेशिनां पाठः ।

प्रकारेण प्रग्रहिणं रश्मिग्राहिणमाभाष्य रे रे कंसेति सावधानपर्यन्तमुक्त्वा । अशरीरवागाकाशवाणी । शरीरात् ताल्वोष्ठपुटाघातेन न निर्गता । तस्या वाक्यमाह अस्या इति । अष्टमो गर्भ इति । सङ्ख्या निस्सन्दिग्धा । कन्या पुत्रो वेति न विशेष उक्तः । मध्ये भगवता तथा प्रेरिता । स बालक एव त्वां हन्ता हनिष्यति । दासीषु प्रेक्षिकासु वेतिसन्देहव्युदासायाह यां नयस इति । न चेयं मम भगिनी न तथा कर्तुं दास्यतीति वक्तव्यं यतस्त्वमबुधः । कस्यापि तत्त्वं न जानासीत्यर्थः । हे अबुधेतिसम्बोधनं वक्तुर्हितत्वज्ञापनाय ॥ ३४ ॥

ततो यज्जातं तदाह इत्युक्त इति ।

इत्युक्तः सखलः पापो भोजानां कुलपांसनः ।
भगिनीं हन्तुमारब्धः खड्गपाणिः कचेऽग्रहीत् ॥ ३५ ॥

आकाशवाण्यास्त्वभिप्रायः सा स्वगृह एव स्थापनीयान्यदा वा किञ्चित् कर्तव्य-

---

(१) श्रीप्रभुचरणविरचिता श्रीटिप्पणी ।

विवाहश्चेत्युभयोः साम्यादेतत्सम्बन्धिमार्गे कालकृतप्रतिबन्धकथनेन भक्तिमार्गेऽपि तथात्वं ज्ञाप्यत इत्याशयेनेदमुक्तम् । एवं सत्यस्मिन्मार्गे भगवत्प्रापकमार्ग इत्यर्थः ॥ ३४ ॥

खड्गपाणिः कचेग्रहीदित्यत्र—कचेषु किञ्चिदित्यादि । ग्रहणक्रियाकर्मत्वेऽपि कचानां

(३) श्रीमद्वल्लभमहाराजकृतः श्रीसुबोधिनीलेखः ।

स्वमार्गे भवति । स उपायेन प्रतिविधातव्यो न तु तदर्थं भगवान् प्रार्थनीयो वसुदेवेनोपायेनैव प्रतिविधानकरणादितिभावः । स्वयमपि दासभावं प्राप्त इति पूर्वमुक्तत्वात् । प्रग्रहिणमित्यत्र'नित्ययोगे मत्वर्थीय इनि'रित्याशयेनाहुः सर्वेति । सूतत्वमेव स्वस्याङ्गीकृतवानित्यर्थः । शरीरादिति । यद्यपि तदनुगुणदेवताया वाक् तथापि ताल्वाद्याघातेन शरीरान्न निर्गता किन्तु तदाघातव्यतिरेकेण मुखविवरादेवोद्गतेत्यर्थः । तथा च शरीराद्या वाक् तद्व्यतिरिक्तेतिविग्रहः । तद्व्यतिरिक्ता तद्भिन्नप्रकारिकेत्यर्थः । गर्भस्थेन हननमसम्भावितमित्याशयेनाहुर्बालक एवेति ॥ ३४ ॥

इत्युक्त इत्यत्र—तत इत्येतावतैव चारितार्थ्येऽपीत्युक्त इतिपूर्वानुवादस्य तात्पर्यमाहुराकाशेति ।

(४) श्रीमद्दीक्षितलालुभट्टयोजिता श्रीसुबोधिनीयोजना ।

स्याधिभौतिकः कालनेमिः । कृष्णावतारे निहतानां दैत्यानामाध्यात्मिकपक्षमर्यादया दोषरूपत्वात् । अस्मिन्नवतारे तृणावर्तादयो यावन्तो हतास्ते सर्वे निरोध्यभक्तानां दोषरूपा 'लोभक्रोधादयो दैत्या' इति कृष्णोपनिषद्भ्यः । अत एवाचार्यवर्यैर्धेनुको देहाध्यासत्वेनोक्तः । 'लोभक्रोधादयो दैत्या' इतिश्रुतौ 'आदि'शब्देन सर्वेषां सङ्ग्रहात् । तत्र कस्य दैत्यस्य का दोषरूपतेत्याकाङ्क्षायां तस्य तस्य दैत्यस्य कार्यधर्मनामानि विचार्य तत्तद्दोषसाधर्म्यं विचार्य तत्तद्दोषरूपता वाच्या । यत्कार्यं दम्भः करोति तादृशं कार्यं यो दैत्यः करोति तस्य दम्भरूपता वाच्या । यथा सुबोधिन्यां बकासुरस्य दम्भरूपता निरूपिता । एतावानेवांशष्टिप्पण्यामुपपाद्यते । सर्वत्र दैत्यानां दोषरूपत्वे प्रमाणं तु 'लोभक्रोधादयो दैत्या' इतिश्रुतिर्बोध्या । प्रकृते तु कालनेमिरितिनाम्नैवाधिभौतिकरूपत्वं कालनेमेः प्रकाशयति । पथि प्रग्रहिणमित्यत्र—आहेत्येतावत्त्वे वक्तव्य आभाष्येतिपदस्य वैयर्थ्यमाशङ्क्य तत्सार्थकत्वायाह रे रे कंसेति सावधानपर्यन्तमुक्त्वेत्यनेन । अस्यास्त्वामष्टमो गर्भ इत्यत्र—गर्भेण मरणासम्भवमाशङ्क्य स बाल एव त्वां हन्तेति गर्भपदतात्पर्यमुक्तम् ॥ ३४ ॥

---

१ उक्तेति ग.

मिति । कंसस्तु इत्युक्त एव सखलः कालनेमिसहितः । स प्रसिद्धो दिग्विजयी खलः प्रकृत्या । भगिनीं हन्तुं खड्गपाणिर्भूत्वा कचे केशपाशे तामग्रहीत् । ननु महत् पापं कथं करिष्यतीत्याशङ्क्याह पाप इति । निरन्तरपापकरणेन स पापात्मैव जातः । तस्मात् तस्य शास्त्रं न बाधकम् । खलत्वाल्लोकोपि न बाधकः । वंशजा अपि न तस्य बाधका जाता इत्याह भोजानां कुलपांसन इति । भोजवंशोद्भवा ये तेषां कुले पांसनो मलरूपः कलङ्करूप इतियावत् । कुले कलङ्कजननं तस्य स्वरूपम् । अतः कुलविचारेणापि न निवर्तत इतिभावः । कचेषु किञ्चित् कर्तव्यं नास्तीति सप्तमी । स तु भगिनीमेव हन्तुं कालेन समारब्धः । आरब्धवान् वा । अपलायनार्थं तस्या ग्रहणम् ॥ ३५ ॥

वसुदेवस्तु शूरोप्यसहायः कंसबलं च जानातीति स्वतो दोषस्तस्य च न भवतीति निश्चित्य सान्त्वनार्थं प्रवृत्त इत्याह तमिति ।

तं जगुप्सितकर्माणं नृशंसं निरपत्रपम् ।
वसुदेवो महाभाग उवाच परिसान्त्वयन् ॥ ३६ ॥

नायं स्त्रीलोभेन तथा करोति किन्त्वनुचितमिति दयाविष्टस्तं परिसान्त्वयन्नुवाचेतिसम्बन्धः । लोकलज्जया स्वयमेव न करिष्यतीति ज्ञात्वा कथं न तूष्णीं स्थितस्तत्राह जुगुप्सितमेव सर्वदा करोतीति तथा । स्वस्य दयया त्यक्ष्यतीत्यपि न यतो नृशंसः क्रूरात्मा । दैत्येष्वपि हीनत्वादपत्रपयापि[1] न करिष्यतीत्यपि न । यतो निर्गता अपत्रपा यस्य । 'लज्जा सापत्रपान्यतः' । वसुदेव इति । उपेक्षायामयुक्तः सर्वप्रकारेण मोचयितुं शक्तः । किञ्च महाभागः । तस्य जन्मन्यानका दुन्दुभयश्च नेदुरतो महाभाग्यवान् ॥ ३६ ॥

---

(१) श्रीप्रभुचरणविरचिता श्रीटिप्पणी ।

कर्तुर्ग्रहणक्रिययेप्सिततमत्वाभावात्तथात्वज्ञापनाय सप्तम्युक्ता न द्वितीयेत्यर्थः ॥ ३५ ॥

(३) श्रीमद्वल्लभमहाराजकृतः श्रीसुबोधिनीलेखः ।

तथा च तदैव कृतवानितिबोधनार्थमनुवाद इतिभावः । सखल इति पदस्यावृत्तिरभिप्रेतेति ज्ञेयम् । न बाधकमिति । निरन्तरपापेन दुष्टान्तःकरणत्वाच्छास्त्रं तं निवर्तयितुमसमर्थमित्यर्थः । कचेष्वित्यत्र टिप्पण्यां कर्मत्वेपीति फलाश्रयत्वेपीत्यर्थः ॥ ३५ ॥

तमित्यत्र—नन्वेवमतिक्रमकर्तुर्हितत्वाज्ज्ञानं नोपदेष्टव्यमित्यत आहुर्नायमिति । वसुदेवस्य स्त्रीकंसयोस्तुल्या दृष्टिरतो न कंसस्याहिते तात्पर्यं किन्त्वनुचितत्वान्मारणं निवारणीयमत उभयसाधकत्वाज्ज्ञानेन प्रतीकारमुवाचेत्यर्थः । अपत्रपेति । लोका मां द्रक्ष्यन्तीति लज्जा, दृष्ट्वा मां दुष्टं वदिष्यन्तीत्यपत्रपेतिविभेदः । सर्वेति । शुद्धसत्त्वरूपत्वाज्ज्ञानप्रकारेणापीत्यर्थः ॥ ३६ ॥

(४) श्रीमद्दीक्षितलालुभट्टयोजिता श्रीसुबोधिनीयोजना ।

वसुदवो महाभाग इत्यत्र–वसुदेवपदव्याख्यानमुपेक्षायामयुक्त इति । अयुक्तशब्दे युक्त इति भावे क्तः । न युक्तं योगो यस्य सोयुक्तः । उपेक्षायां तस्य सम्बन्धो नास्ति । विवेकित्वेन न दीनस्योपेक्षाकृतिस्तस्योचिता । अतो देवकीं येनकेनाप्युपायेन रक्षितुं यतत इतिभावः ॥३६॥

---

१ अपत्रपामपि करिष्यतीति ह.

आकाशवाणीं च श्रुत्वेयं च न मरिष्यतीति निश्चित्य कथञ्चित् प्रतीकारः कर्तव्य इति प्रतियुद्धादिकमकृत्वा कंसं परितः सान्त्वयन् तिष्ठ तिष्ठ मद्विज्ञापनां शृण्विति वदन्नाकाशवाण्याः समाधानार्थं वक्ष्यमाणमुवाच । आकाशवाण्युक्तं न मिथ्या । अयं च प्रतीकारार्थं यतते । तत्र क्रियया प्रतीकारो न भवति ज्ञानेनैव प्रतीकारो भवतीति नवभिः प्राणश्लोकैस्तस्य सर्वं तत्त्वमुपदिशति श्लाघनीयेति ।

वसुदेव उवाच—श्लाघनीयगुणः शूरैर्भवान् भोजयशस्करः ।
स कथं भगिनीं हन्यात् स्त्रियमुद्वाहपर्वणि ॥ ३७ ॥

यद्ययं मृत्यौ निरभिमानस्तिष्ठेदक्लिष्टकर्मा भगवान् तं न हन्यात् । अत इदमुपदिश्यमानं देवगुह्यत्वात् प्रतिबन्धकत्वेन फलितम् । वसुदेवोपि भगवता प्रेरित इत्यनधिकारिणमनवसरे बोधयति । आकाशवाणीप्रामाण्येन हि स मारयितुमुद्यतः । सा चेन्मारिता स्यादाकाशवाण्यप्रमाणैव स्यादतोन्य एवोपायश्चिन्तनीयस्तेनापि । अतोनवसरेपि दशधा तद्धितमेवोक्तवान् । नवधा एतदकर्तव्यम् । महतो निन्दितकरणमनुचितम् । नायं च प्रतीकारः । नापि प्रतीकारः कर्तव्यः पूर्वदेहस्य मलत्वात् । नापि देहान्तरं दुर्लभम् । नापि पूर्वदेहस्य त्यागे कश्चन प्रयासः । नापि वस्तुतो देहाध्यासव्यतिरेकेण देहिनः स्वतो जन्मास्ति । देहाध्यासश्चाज्ञानादिति ज्ञानेन निवर्तते । किञ्च यावदन्यस्मै न द्रुह्यति तावन्न तस्य भयं भवति । द्रोहे मया वा मन्निष्ठेन वा भगवता तव हननं निश्चितमा-

(१) श्रीमद्वल्लभमहाराजकृतः श्रीसुबोधिनीलेखः ।

अग्रिमश्लोकाभासमाहुराकाशेति । **प्रतीकारार्थमिति** । आकाशवाण्युक्तस्य हननस्य प्रतीकारार्थमित्यर्थः । कंसेन क्रियमाणो न प्रतीकारः किन्तु वसुदेवोक्तः । यदि कंस इदमङ्गीकुर्यात्तदा प्रतीकारः स्यादेवेतिभावः । सङ्ख्यातात्पर्यमाहुः **प्राणश्लोकै**रिति । 'नव वै पुरुषे प्राणा' इतिश्रुतेः प्राणरूपैः श्लोकैः 'प्राणैर्मनो मनसश्च विज्ञानमि'तिश्रुतेर्ज्ञानजनकैरित्यर्थः । 'अर्वाग्बिलश्चमस' इतिश्रुत्युक्ताः सप्त द्वाववाञ्चाविति नव प्राणा ज्ञेयाः । **सर्वं तत्त्वमिति** । पारमार्थिकं लौकिकं च सिद्धान्तमित्यर्थः । **श्लाघनीये**त्यत्र—**प्राणश्लोकै**रपि तत्त्वोपदेशे मरणानिवृत्तौ हेतुमाहु**र्यद्ययमिति** । **अक्लिष्टकर्मे**ति । **क्लिष्टमि**ति भावे क्तः क्लेश इत्यर्थः । ततो'र्श आद्यच्' क्लेशयुक्तमित्यर्थः । न तादृशं कर्म यस्येत्यर्थः । **देवगुह्यत्वादि**ति । **देवो** भगवांस्तत्कृतं **गुह्यम्** । **श्लाघनीये**त्यादि । प्रशंसया तस्याभिमान एवोत्पन्नो येन ज्ञानरूपप्रतीकारानङ्गीकारोतोभिमानजनकत्वादिदं मरणनिवृत्त्यर्थमुपदिश्यमानं प्रत्युत तन्निवृत्तौ प्रतिबन्धकं जातम् । तथा च श्लोकानां प्राणरूपत्वेप्यस्यानधिकारित्वेन भगवताभिमानजननान्मरणमिति सूचितम् । तर्हि वसुदेवः कथं बोधितवानित्यत आहु**र्वसुदेवोपी**ति । **देवगुह्यत्वा**दभिमानजननार्थं भगवता प्रेरित इत्यर्थः । **किञ्चे**ति । अन्त्ययोर्लौकिकत्वेन मध्यस्थितपञ्चचो विभेदसूचनाय **किञ्चे**त्युक्तम् । **मन्निष्ठेन वा भगवते**ति । मद्धृदयस्थेन वासुदेवेनेत्यर्थः । इदं **निबन्धे** स्फुटम् । नन्वस्याः पुत्रो मारयिष्यतीत्याकाशवाण्योक्तमतोन्यस्मान्मम कथं मरणमित्यत आहु**राकाशे**ति । मिथ्यात्वं तु देवकीद्रोहे सति तत्पुत्रासम्भवाज्ञातमेवेत्यर्थः । **स कथं हन्यादि**त्यनेन स्वहस्तेन साक्षाद्धननस्य निषिद्धत्वाच्छेषाभ्यनुज्ञान्यायेन प्रकारान्तरमारणमभ्यनुज्ञातमिव जातमित्याशयेनाहु**र्लौकिका** इति । एवं वा कर्तव्यमित्यर्थः । **नेदमिति** । साक्षाद्धननं नोचितमित्यर्थः ॥ ३७ ॥

काशवाण्या अमिथ्यात्वात्। लोकस्वभावविरुद्धश्चायमिति। तत्राद्यमन्त्यौ च लौकिकौ। मध्ये षट् पारमार्थिकाः। तत्र प्रथमं तव विगर्हितमनुचितमित्याह। शूरैर्जरासन्धादिभिः श्लाघनीया गुणा यस्य। शूरा हि युद्धमभिमन्यन्ते कातरा एव मृत्युं विचारयन्ति। अतोस्याः पुत्रो मारयिष्यतीतिश्रवणे शूराणामुत्साह एव युक्तो न तु स्वशौर्यनाशकं तन्मारणमुचितं 'द्वौ सम्मताविह मृत्यू दुरापा'वितिवाक्यात्। भवांश्च क्षत्रियधर्मे निष्णात इति सर्वैः श्लाघ्यते। किञ्च भोजयशस्करो भवान् भोजवंशे नैतादृशः शूर इति। अतः स्वधर्मकीर्तिजनकत्वादाकाशवाणीवाक्यश्रवणेन वधो नोचितः। किञ्चैतादृशयशोधर्मयुक्तो दयापात्रं भगिनीं कथं हन्याद् यदर्थं लोकाः स्वयं म्रियन्ते? किञ्च स्त्रियम्। स्त्रीवधोनुचितः शूराणाम्। भगिन्यपि कदाचित् क्षत्रियवंशोद्भवत्वाच्छौर्यमवलम्बते तादृश्यपीयं न भवति। सा तु पुम्प्रकृतिका भवति। इयं तु स्त्र्येवेति न पुनरुक्तिः। किञ्च वधे कर्तव्येपि कालान्तरे कर्तव्यो न तु विवाहोत्सवे। लौकिका राजानो मारणीयं विषादिनापि मारयन्ति। तस्माच्छौर्यादिधर्मवतस्ते नेदमुचितम्॥ ३७॥

किञ्च यदियं हन्यते तन् मृत्युप्रतीकारार्थं न तु वैरभावेन न च मृत्युरस्यां हतायां प्रतिकृतो भवति सहजत्वादित्याह मृत्युरिति।

मृत्युर्जन्मवतां वीर देहेन सह जायते।
अद्य वाब्दशतान्ते वा मृत्युर्वै प्राणिनां ध्रुवः॥ ३८॥

नापि विलम्बार्थम्। वाणीवचनादेव नेयं हन्ति नापि हनिष्यति। अस्या अप्यष्टमो गर्भः शीघ्रमेव हनिष्यतीतिवाक्यमस्ति। अथ कदाचिद्धनिष्यतीतिशङ्का तन्नित्यमृत्योरनेनान्येन वा हननं सिद्धमिति नायं प्रतीकारः। तदाह जन्मवतामुत्पन्नानां मृत्युर्देहेन सहैव जायते। 'मृत्युनैवेदमावृतमासी'दित्युपाख्याने भगवान् मृत्योः सकाशात् प्राणिनो बहिः कृत्वा तेषामन्तर्मृत्युं पातितवान्। 'अशनाया मृत्युरेवे'तिश्रुतेः। अशनायारूपो मृत्युर्देहेन सहैव जायते। तस्मात् प्रत्यहमनुभूयमानो मृत्युर्नित्य इति। अद्य वाब्दशतान्ते वा प्राणिनां मृत्युः सिद्ध एव। वीरेतिसम्बोधनमेवङ्कथनेपि भयाभावाय। अब्दशतान्ते मृत्युः सर्वेषामभिमत इति तदैव वाकाशवाणी सत्या भविष्यतीति न मारणमुचितमितिभावः॥ ३८॥

---

(३) श्रीमद्वल्लभमहाराजकृतः श्रीसुबोधिनीलेखः।

मृत्युरित्यत्र—वाणीवाक्ये गर्भपदेन बाल्य एव हनिष्यतीति सूचितमित्याशयेनाहुः शीघ्रमेवेति। तथा च गर्भपदमुक्त्वा तदर्थोनेन विवृत इति ज्ञेयम्। पञ्चाग्निविद्यायां 'गर्भः सम्भवती'ति छान्दोग्यश्रुतौ 'पुरुषवचसो भवन्ती'तिप्रश्नैकवाक्यतायै 'पुरुषः सम्भवती'तिबृहदारण्यकैकवाक्यतायै च गर्भपदेन बालः पुरुष उक्तः। 'योनेः शरीर'मितिसूत्रे व्युत्पादितं च। प्राणिन इति। अप्राणिनामशनायारूपोन्तर्मृत्युर्न किन्तु बहिर्धर्मैरेव तेषां नाश इतिभावः। तदैव वेति। अब्दशतसन्निहितकाल एवाष्टमो गर्भः सम्भविष्यतीत्यर्थः॥ ३८॥

---

१. स्वकर्मेति ग. ज. ट. ढ.

न च देहत्यागे क्लेशो भविष्यतीति क्लेशनिवृत्त्यर्थमौषधपानवदस्या मारणमुचितमित्याह देह इति ।

देहे पञ्चत्वमापन्ने देही कर्मानुगोवशः ।
देहान्तरमनुप्राप्य प्राक्तनं त्यजते वपुः ॥ ३९ ॥

देहे पञ्चत्वमापन्ने पञ्चमहाभूतेष्वंशतो लीने सत्ययं देहाभिमानी जीवो देहान्तरं नवीनं कल्याणतरं प्राप्य प्राक्तनं मलप्रायं वपुस्त्यजते । ग्रहणे त्यागे वा नास्य प्रयासोस्ति यतः कर्मानुगः कर्मणैव तथोपस्थाप्यते । नाप्यस्य प्रयत्नापेक्षा यतोवशः । अनुप्राप्येति कालविलम्बो निराकृतः । अतः प्रयासाभावादौषधवदप्यस्या मारणमयुक्तम् ॥ ३९ ॥

किञ्च देहान्तरप्राप्तौ विलम्बो भविष्यतीत्यपि न शङ्कनीयमित्याह व्रजन्निति ।

व्रजंस्तिष्ठन् पदैकेन यथैवैकेन गच्छति ।
यथा तृणजलौकैवं देही कर्मगतिं गतः ॥ ४० ॥

यथा गच्छन् पुरुष एकेन पदा तिष्ठन्नेकेन गच्छति । प्रथमतः स्थितिः पश्चाद्गतिस्तथा प्रथमतो देहान्तरग्रहणं पश्चादस्य परित्यागः । गमने देशभेदस्य दुर्ज्ञेयत्वाद् दृष्टान्तान्तरमाह यथा तृणजलौकेति । तृणान्तरे स्थित्वा पूर्वतृणं त्यजतीति प्रत्यक्षसिद्धम् । यथात्र बुद्धिप्रयत्नौ तथा देहान्तरे कर्मगतयः । तदाह कर्मगतिं गत इति । कर्मगतिं देवतिर्यगादिदेहम् ॥ ४० ॥

नन्वधिकप्रयासाभावेपि दृष्टान्तानुरोधेनाल्पप्रयासो भविष्यति सोपि शीघ्रं मा भवत्विति मारणमिति चेत्तत्राह स्वप्ने यथेति ।

स्वप्ने यथा पश्यति देहमीदृशं मनोरथेनाभिनिविष्टचेतनः ।
दृष्टश्रुताभ्यां मनसानुचिन्तयन् प्रपद्यते तत् किमपि ह्यपस्मृतिः ॥४१॥

न हि स्वप्नदेहग्रहणे परित्यागे वाणुमात्रमपि प्रयास उपलभ्यते । वैलक्षण्यमपि कदाचिदेव प्रतीयते न सर्वदेत्याहेदृशमिति । ननु स्वप्नदेहः कर्मसाध्यो न भवतीति न प्रयास इति चेत्तत्राह मनोरथेनाभिनिविष्टचेतन इति । मनोरथेन तत्तद्वस्तुभावनया मनोगत्या कर्मणा तादृशे देहे तदुपभोग्ये विषये वाभिनिविष्टा चेतना बुद्धिर्यस्य ।

---

(२) श्रीपुरुषोत्तमचरणप्रणीतः श्रीसुबोधिनीटिप्पण्योः प्रकाशः ।

व्रजन्नित्यत्र—कर्मगतय इति । 'तदेव तत्सहकर्मणैतल्लिङ्गं मनो यत्र निषक्तमस्ये'तिश्रुतेः कर्मगतय एव बुद्धिप्रयत्नस्थानीया इत्यर्थः ॥ ४० ॥

(३) श्रीमद्वल्लभमहाराजकृतः श्रीसुबोधिनीलेखः ।

व्रजन्नित्यत्र—कर्मगतिमिति । कर्मणा गतिः प्राप्तिर्यस्य तादृशं देहमित्यर्थः ॥ ४० ॥
स्वप्ने यथेत्यत्र—यथेदं तथा देही प्राक्तनं वपुस्त्यजत इतिपूर्वेणान्वयः । मनोगत्येति । कर्मणा जनिता या मनोगतिस्तयेत्यन्वयः । स्वप्नो मनोरथहेतुको मनोरथस्तु कर्मणेत्यर्थः ।

मनोरथेनापि स्वप्नो दृश्यते । ज्ञानकर्मणी च तत्र भवतः । यथा लोकान्तरगतौ 'तं विद्याकर्मणी समारभेते पूर्वप्रज्ञा चे'ति । ततः स्वप्नदेहलोकान्तरदेहयोस्तुल्यत्वान्न ग्रहणपरित्यागयोः प्रयासः । न च वक्तव्यं मनोरथस्य तत्र कारणता नास्तीति यतो दृष्टश्रुताभ्यां प्रत्यक्षशास्त्राभ्यां प्रमाणाभ्यां मनसा राजादिदेहमिन्द्रादिदेहं वानुचिन्तयंस्तत्र प्रतिपद्यते स्वप्ने राजाहमस्मीन्द्रोहमस्मीति । पूर्वदेहस्य तु स्मरणमपि नास्ति कुत्र ग्रहणपरित्यागप्रयाससम्भावना ? तदाहापगता स्मृतिः पूर्वदेहस्मरणं यस्य । तत् पूर्वानुभूतमेव किमप्यनिर्वचनीयम् । स्वाप्निकस्य मायिकत्वात् । 'तदुदितः स हि यो यदनन्तर' इतिन्यायेन स्वप्नो मनोरथहेतुक इति ॥ ४१ ॥

किञ्च देहस्योत्पत्तिमरणे न त्वात्मनः । आत्मा तु तदध्यासाज्जायते म्रियते वा । तदाह यतो यत इति ।

यतो यतो धावति दैवनोदितं मनो विकारात्मकमाप पञ्चसु ।
गुणेषु मायारचितेषु देह्यसौ प्रपद्यमानः सह तेन जायते ॥ ४२ ॥

अस्मिन्सिद्धान्ते मन एव देहग्रहणपरित्यागयोर्हेतुस्तच्च मनो विकारात्मकं नानाविकाराः सङ्कल्पविकल्पात्मका आत्मा यस्य । तस्य प्रेरकं कालकर्मभगवदिच्छानामन्यतरद्दैवशब्दवाच्यम् । तेन दैवेन प्रेरितं मनो मायारचितेषु विषयेषु मोहेनोत्तमत्वं प्रापितेषु मध्ये यस्माद्यस्माद्यं यमर्थं विहाय यत्र यत्र लग्नं भवति तत्र तत्रैवासौ देही तदेव प्रपद्यमानोहमिति मन्यमानस्तेन सह जायते न तु स्वतः । मनश्च यदा यद्भावयिष्यति तादृशो देहो भविष्यति यच्च त्यक्ष्यति तद्गमिष्यति । विषयास्तु समा एव । एवमपि सति यमेवार्थं मन उत्कृष्टत्वेन मन्यते तदस्मादुत्कृष्टं भवतीति नोत्कृष्टदेहरक्षार्थ इयं मारणीयेत्यर्थः ॥ ४२ ॥

---

(२) श्रीपुरुषोत्तमचरणप्रणीतः श्रीसुबोधिनीटिप्पण्योः प्रकाशः ।

स्वप्ने यथेत्यत्र–श्रुतिसूत्रविरोधपरिहारायाहुस्तदुदित इत्यादि । तथा च लोकबुद्धिमनुसृत्येदमुच्यतेतो न विरोध इत्यर्थः ॥ ४१ ॥

यतो यत इत्यत्र–कालकर्मभगवदिच्छानामन्यतरदिति। अत्र बहूनां मध्य एकस्यातिशये विवक्षिते तमप्प्रत्ययोपेक्षितस्तथापि महाभाष्य 'एतेषु कतरो देवदत्तः कतरो यज्ञदत्त' इति तमबुपाधिमनादृत्यैव तरप्प्रयोगादत्र तदनुसारेणैवमुक्तम् । यत्र लग्नं भवतीति । इदं मूलस्थाया आपेतिक्रियाया व्याख्यानं बोध्यम् ॥ ४२ ॥

(३) श्रीमद्वल्लभमहाराजकृतः श्रीसुबोधिनीलेखः ।

मनोरथेनापीति । अपिशब्दस्य स्वप्न इत्यनेनान्वयः । लोकान्तरेत्यादि यथा तथा स्वप्नेपि दृश्यत इत्यर्थः । मनोरथः पूर्वप्रज्ञास्थानीयो ज्ञेयः ॥ ४१ ॥

यतो यत इत्यत्र—अपादाननिरूपितं विश्लेषं विवृण्वन्ति यं यमर्थं विहायेति । गुणेषु मध्ये यतो यतो यं यमर्थं विहाय धावति यं यं चाप यत्र यत्र लग्नं भवति तत्र तत्रैव तदेवेति यं यमाप तदेव प्रपद्यमानस्तेनैव सह जायत इत्यन्वयः । अत्र गुणपदेन गुणकार्यमुच्यते । श्रोतुरसुरत्वादासुरसिद्धान्त उच्यत इति ज्ञेयम् ॥ ४२ ॥

---

१. यत्रेतिवीप्सा श्रीलेखकाराणाम्मते न तु श्रीमत्प्रकाशकाराणाम् ।

एवं मनोनुसरणेन देहानुसरणमपि मोहादेव प्रतिबिम्बन्यायेन न त्वात्मनस्तथात्वमस्तीत्याह ज्योतिरिति ।

ज्योतिर्यथैवोदकपार्थिवेष्वदः समीरवेगानुगतं विभाव्यते ।
एवं स्वमायारचितेष्वसौ पुमान् गुणेषु रागानुगतो विमुह्यति ॥ ४३ ॥

उदकयुक्तेषु पार्थिवेषु शरावादिषु तथोदकस्थानीयमन्तःकरणं पार्थिवस्थानीयो देहः । उदकेषु उदकयुक्तेषु पार्थिवेषु काचादर्शादिषु वा समीरवेगाश्चाञ्चल्यमालिन्यादयस्तैरनुगतं सूर्यादिज्योतिर्विभाव्यते । प्रतिबिम्बितस्यैव सूर्यादेस्तत्सम्बन्धो नाकाशादिस्थितस्य । अद इति । सम्बन्धाभावायाकाशादिस्थितः प्रदर्शितः । एवमेव स्वमोहेन रचितेषु सम्यक्तयाभिमतेषु देहेन्द्रियादिष्वसौ जीवः पुमान् भगवानेव रागेणानुगतस्तेन सहैकत्वं प्राप्तः प्रतिबिम्बन्यायेन प्रविष्टो विशेषेण मुह्यति । यस्माद्देहसम्बन्धो भ्रमादतो न तद्वशादात्मनोपकारः कर्तव्यः ॥ ४३ ॥

एवं तत्त्वं निरूप्य देहरागान्नात्मनोपकारः कर्तव्य इति यदुक्तं तल्लोकेपि तुल्यमिति वदन् मारणे भेदात्मकं भयं प्रदर्शयति तस्मादिति ।

तस्मान्न कस्यचिद् द्रोहमाचरेत् स तथाविधः ।
आत्मनः क्षेममन्विच्छन् द्रोग्धुर्वै परतो भयम् ॥ ४४ ॥

यस्माद्देहो नात्मा तस्माद्देहार्थं कस्यचिदपि द्रोहं नाचरेत् । यतः स तथाविधः । यादृशो हन्यते तादृशः । अनेन स्वसाम्येन दया निरूपिता । यथा स्वरक्षा विचार्यते तथा पररक्षापि विचारणीयेत्युपदेशफलम् । अविचारे बाधकमाहात्मनः क्षेममन्विच्छन्निति । यदि विचारयति तदात्मनोपि क्षेमो भवति सोपि विचारयतीति । यदि न विचारयति तदा द्रोग्धुर्घातकस्य परतो मार्यात् मत्त एव तव भयं भविष्यतीत्यर्थः ॥ ४४ ॥

लौकिकव्यवहारेणापि मारणं नोचितमित्याहैषा तवानुजेति ।

एषा तवानुजा बाला कृपणा पुत्रिकोपमा ।
हन्तुं नार्हसि कल्याणीमिमां त्वं दीनवत्सलः ॥ ४५ ॥

लोके कनिष्ठभगिनी स्नेहपात्रं भवति तत्रापि बालाष्टवार्षिकी लालनयोग्या तत्रापीयं दीना भयविह्वला चातुर्यानभिज्ञा च । पुत्रिकोपमा प्रतिमोपमा । तस्मादेषैव परं नेया न तु मारणमुचितमित्याह हन्तुं नार्हसीति । कल्याणीं विवाहालङ्कारयुक्ताम् । इमामिति । प्रदर्शनेन दयामुत्पादयति । त्वं च दीनवत्सलः । अनाविष्टस्वरूपस्य तथात्वात् । स हि तमनाविष्टमेव मन्यते ॥ ४५ ॥

---

(३) श्रीमद्वल्लभमहाराजकृतः श्रीसुबोधिनीलेखः ।

तस्मादित्यस्याभासे—तत्त्वं निरूप्येति । पारमार्थिकमितिशेषः । अग्रे लौकिकं तत्त्वं वक्तव्यमितिभावः । देहेति । मारणे देहरागसिद्धावप्यात्मनोपकारो भवतीत्यर्थः । व्याख्याने मत्त इति । देवक्याः सकाशाद्भयासम्भवात् स्वस्य च पतित्वेन तदर्थत्वादहमपि मार्यस्तत इत्यर्थः । अत्र परशब्देन शत्रुर्यो मार्यते स इति ॥ ४४ ॥

एवं शास्त्रार्थनिरूपणेन दयाभयादिजननेपि न मारणान्निवृत्त इत्याहैवमिति । श्रीशुक उवाच ।

एवं स सामभिर्भेदैर्बोध्यमानोपि दारुणः ।
न न्यवर्तत कौरव्य पुरुषादाननुव्रतः ॥ ४६ ॥

भेदा आत्मानात्मविवेकपरमार्थलौकिकभयरूपाः । साम ज्ञानं साम्यं दया च । एवमनेकप्रकारेणापि बोध्यमानो दारुणो दैत्यात्मा न न्यवर्तत । तस्माद्वधान्निवृत्तो न जातः । तत्र हेतुः पुरुषादान् राक्षसाननुव्रतोनुसृतः । पुरुषादानन्नु मारणलक्षणं व्रतं यस्येति वा । आविष्टो हि तथैव ॥ ४६ ॥

एवं पूर्वप्रयास उपदेशात्मके विफले जाते पुनर्भगवदिच्छया प्रकारान्तरेण समाधानार्थं यत्नं कृतवानित्याह निर्बन्धमित्यष्टभिः ।

अयं लौकिको नालौकिकेन परमार्थेन निवर्ततेतोस्य लौकिक्येव युक्तिर्वक्तव्या । तस्माद्युक्तेः स्फूर्तिः प्रथममुच्यते । सा च पुत्रदानात्मिका । तस्याश्चायुक्तत्वमाशङ्क्य युक्त्या युक्तत्वसमर्थनम् । ततः स्फुरितस्योपायस्यानुवादः सोपपत्तिकः । तस्यैव प्रतिकूलतर्कपराहत्या समर्थनम् । अशक्तावदृष्टशरणागतिः । तस्याप्युपायस्य ग्रहणार्थं साधनानुष्ठानम् । तत उद्योगः कथनञ्चेति । अलौकिकस्फुरणात् तस्याङ्गीकारः । तेनायमुपाय आपाततः सफलः ।

पूर्वोपायवैयर्थ्यमनुवदति निर्बन्धं तस्येति ।

निर्बन्धं तस्य तं ज्ञात्वा विचिन्त्यानकदुन्दुभिः ।
प्राप्तं कालं प्रतिव्योढुमिदं तत्रान्वपद्यत ॥ ४७ ॥

तस्य कंसस्य वधरूपं तं निर्बन्धमवश्यक्रियासाधनयत्नं तच्चेष्टया ज्ञात्वातःपरं किं कर्तव्यमिति विचिन्त्येदमग्रे वक्ष्यमाणमन्वपद्यतेतिसम्बन्धः । विरोधस्त्वनेनाशक्यो दृष्टप्रकारेणालौकिकप्रकारेण च । अन्ये उपाया निवर्तिताः । अतःपरं द्वयमवशिष्यते । इयं वा देया । अस्याः पुत्रा वा । एतस्या दान एतां मारयिष्यत्येव । मत्सम्बन्धिपुत्राणामाकाशवाण्यामश्रुतत्वाद् देवद्वारापि तथात्वशङ्कया मारणमावश्यकम् । इदानीं स्वतो मारयति पश्चान्मारणे तु ममापि दोषः स्यादिति । पुत्रदानं चायुक्तं यतः स पुत्रो भगवद्रूपो भविष्यतीत्यानकदुन्दुभिपदेन ज्ञापितम् । तस्य जन्मन्यानका दुन्दुभयश्च नेदुरिति तत्र भगवदुत्पत्तिरावश्यकी । सापि न भार्यान्तरे । आकाशवाणीप्रामाण्यात् । एवं सङ्कटे पतित आनकदुन्दुभिः स्वस्मिन् भगवदुत्पत्तिं निश्चित्यास्यामेवेत्यपि पुत्रदानमेव कर्तव्यत्वेन ज्ञातवान् । तदपि न सर्वथा । भगवद्वैमुख्यप्रसङ्गे सति भगवदवतार एव न स्यादिति । तदाह प्राप्तं कालं प्रतिव्योढुमिति । इदानीं मृत्युः प्राप्तस्तस्याः स दूरीकर्तव्योयुक्तमप्युक्त्वेतीदं पुत्रदानलक्षणं तत्र तस्मिन् समयेन्वपद्यत । अकस्माद्धृदये समागतमित्यर्थः ॥ ४७ ॥

---

(३) श्रीमद्वल्लभमहाराजकृतः श्रीसुबोधिनीलेखः ।

निर्बन्धमित्यत्र—अन्वपद्यतेत्यस्य प्राप्तवानित्यर्थः । 'ये गत्यर्थास्ते प्राप्त्यर्था' इति । दृष्टप्रकारेणेति । शनैरस्नैश्चेत्यर्थः ॥ ४७ ॥

ननु 'प्रक्षालनाद्धि पङ्कस्ये'त्यादिन्यायेनेदानीमेव कथं न तूष्णीम्भावस्तत्राह मृत्युर्बुद्धिमतापोह्य इति ।

मृत्युर्बुद्धिमतापोह्यो यावद्बुद्धिबलोदयम् ।
यद्यसौ न निवर्तेत नापराधोस्ति देहिनः ॥ ४८ ॥

अन्यथा भगवान् पश्वादिभ्यो विशिष्टानस्मान् किमित्युत्पादितवान्? अतो बुद्धिमता मृत्युरपोह्यः स्वस्य परस्य वा । ननु कृत एवैकवारमुद्यम इति चेत्तत्राह यावद्बुद्धिबलोदयमिति । बुद्धेर्बलस्य च यावदभ्युदय उत्तरोत्तरोद्गतिः । न तु समता ह्रासो वा । तावद्विवेकवता यत्नः कर्तव्यो बुद्ध्या क्रियया वा । ननु यथा पूर्वमुद्यमो विफलो जात एवमग्रेपि चेद्भविष्यति तदा किमुद्यमेनेतिचेत्तत्राह यद्यसौ मृत्युर्न निवर्तेत तदोपेक्षालक्षणोपराधो देहाभिमानिनो नास्ति । देहाभिमानी कालादिदण्डमर्हति । अतो नापराधः कर्तव्यः । शास्त्रञ्च यच्छक्नुयात् तत् कुर्यादिति । फलं तु दैवाधीनमतोयमुपायः कर्तव्य इति निर्धारः ॥ ४८ ॥

तमुपायमाह प्रत्यर्प्येति ।

प्रत्यर्प्य मृत्यवे पुत्रान् मोचये कृपणामिमाम् ।
सुता मे यदि जायेरन् मृत्युर्वा न म्रियेत चेत् ॥ ४९ ॥

मृत्युरयं कंसे निविष्टः प्रतीयते । तस्य हि सर्वे भक्ष्याः । अप्रतीकार्यश्च । स तु पुत्रान् कदाचिद्भक्षयिष्यत्येव । स चेदिदानीं मह्यं दास्यत्येतां तदा पुत्रानपि स एव दत्तवानतो दत्तस्य प्रतिदाने न कोपि दोषः । तथाकरणे विशेषमाह मोचये कृपणामिमामिति । इयमिदानीं मोचिता स्यात् । अधिकोस्मिन् पक्षे लाभः । अरक्षायां तु नापि पुत्रा नापीयम् । नन्वेतदप्यनुचितम् । इयमेका पुत्राश्च बहवस्ते च बालका स्वस्यान्तरङ्गा दोषाधिक्यञ्च । अर्पणश्च न सम्भवति । इदानीं पुत्राणामभावात् । विद्यमानाविद्यमानयोः सिद्धवत्कारेण विषयविभागोप्यसङ्गतः । अतो धर्महानिप्रसङ्गाल्लोकापकीर्तेश्च नायमुपाय इति चेत्तत्राह सुता मे यदि जायेरन्निति । तेषां नरकत्राणाभावान्न पुत्रत्वम् । प्रसवाज्जायन्त इति सुतत्वमस्त्येव । पुत्रोत्पादनं तु स्वाधीनम् । तस्मादियं भिन्नतयैव स्थापनीया । तथा सति न कोपि दोषो भवेत् । प्राणरक्षाया ऋतुकालगमनापेक्षयाधिकफलत्वात् । नन्वेतदप्यशक्यं 'कामाच्चोदनयापि वे'ति चेत्तर्ह्येकः पुत्रो भवतु । नैकः पुत्र पुत्र इतिचेत्तर्हि द्वौ भविष्यतः । पुत्रयोर्जातयोर्नगमनेपि न दोषः । एतावती लौकिक्युपपत्तिः । अथालौकिकी । भगवदिच्छयाकाशवाणीप्रामाण्याच्च यदि मे बहव एव सुता जायेरंस्तेपि बहुकालेनोत्पादनीयाः । कालेपि भगवदिच्छा चेत्तदा पुत्ररक्षार्थं मृत्युरेव म्रियेत । प्राणिमात्रे शतं

(२) श्रीपुरुषोत्तमचरणप्रणीतः श्रीसुबोधिनीटिप्पण्योः प्रकाशः ।

प्रत्यर्प्येत्यत्र—इदानीं पुत्राणामभावादित्ययं हेतुरर्पणासम्भवेपि ज्ञेयः । तदा पुत्रसंरक्षार्थं मृत्युरेव म्रियेतेति । अत्र तदापदं म्रियेतेत्यनेन सम्बध्यते । तदुपपादयन्ति प्राणि-

(३) श्रीमद्वल्लभमहाराजकृतः श्रीसुबोधिनीलेखः ।

प्रत्यर्प्येत्यत्र—प्रत्यर्पणं विवृण्वन्ति मृत्युरयमित्यारभ्य न दोष इत्यन्तेन । सुता मे

१. °संरक्षेत्यादिः पाठः प्रकाशे स्पष्टो लेखे त्वस्पष्टः ।

मृत्यवस्तत्रतत्रस्थाने निरन्तरमुत्पद्यन्ते 'अत्रात्र वै मृत्युर्जायत'इतिश्रुतेः । तत्रतत्रैव प्रतीकारः कर्तव्यः। 'यत्रयत्रैव मृत्युर्जायते तत एवैनमवयजत' इतिश्रुतेः। तस्माद्य उत्पद्यते स म्रियत एव। अत इदानीमुत्पन्नो मृत्युः प्रतीकारे कृते म्रियेत। अन्यस्यान्य उपायः कर्तव्यः। एको मृत्युरित्यपि पक्षः। तस्मिन्नपि पक्षे स नियतकालः। स चेदिदानीं निवृत्तः पुनस्तस्य कालाभावात् तं प्रति म्रियेतैव। अतःशब्दनित्यत्ववदस्या मृत्युरेव गच्छेत्। नन्वेकमृत्युमरणपक्षे मृत्योर्मरणं न श्रूयते'लोकाल्लोकादेव मृत्युमवयजते नैनं लोके लोके मृत्युर्विन्दती'तिश्रुतेः। तत्राह मृत्युर्वा न म्रियेत चेदिति। तदा नियतत्वात् पुत्रान् समर्पयिष्ये। कंसो मृत्युरित्यपव्याख्यानम्। 'अत्रात्र वै मृत्युर्जायत' इतिश्रुतिविरोधात्। मृत्योरधिकरणमेव सः। लक्षणया तत्परः शब्द इतिचेन्मृत्युत्वादेवामरणे सिद्धे व्यर्थोनुवादः प्रसज्येत। अस्तु वा तथा। सोप्याकाशवाणीप्रामाण्यान्न मरिष्यत्येव तथापि दास्यामीति-सम्बन्धः ॥ ४९ ॥

ननु कथमेवमयुक्तं कर्तुं शक्यते तत्राह विपर्ययो वा किं न स्यादिति।

---

(२) श्रीपुरुषोत्तमचरणप्रणीतः श्रीसुबोधिनीटिप्पण्योः प्रकाशः।

मात्र इत्यादि। एकमृत्युपक्षे मृत्युमृत्युमुपपादयन्त्येक इत्यादि। इदानीमिति स्वसहकारिणि कालोपाधौ। अस्मिन् पक्षे भाक्तं मृत्योर्मरणमित्याशयेनाहुरतःशब्दनित्यत्ववदिति। शाश्वतः सिद्धमपि शब्दनित्यत्वं यथा नियताभिव्यञ्जकस्य वायोर्नाशाच्छब्दाश्रवणे गतमिव भवत्येवं मृत्युरपि नियताभिव्यञ्जकस्य सहकारिणः कालोपाधेरभावाद्गच्छेदेवेत्यर्थः। तत्राहेति। मृत्योरमरणपक्षे तस्मै प्रत्यर्पणमाहेत्यर्थः। श्रीधरव्याख्यानं दूषयन्ति कंस इत्यादि। दूषणे विशेषप्रयोजनाभावादनुमन्यन्ते अस्तु वा तथेति। ननु तर्हि कंसस्यामरणे तस्मै बालकार्पणं नोचितमित्यत आहुः सोपीत्यादि। अपिशब्दाद्बालकः। तथापीति कंसस्यामरणेपि ॥ ४९ ॥

(३) श्रीमद्वल्लभमहाराजकृतः श्रीसुबोधिनीलेखः।

यदि जायेरन्नित्यत्र यदीत्यस्यार्थमाहुः—पुत्रोत्पादनं त्वित्यारभ्य लौकिक्युपपत्ति-रित्यन्तेन। मृत्युरेवेति। अस्या इतिशेषः। अस्या मृत्यावचिरकालेन जाता बहवः पुत्रा न संरक्षिताः स्युरितिभावः। तस्मादिति। मृत्योर्जन्मश्रवणादुत्पत्तिमतश्च मरणनियमोतोहेतोर्मृत्युरपि म्रियत इत्यर्थः। अन्यस्येति। सुतमृत्योरित्यर्थः। एको मृत्युरिति। एक एव सर्वमारक इत्यर्थः। नियतकाल इति। एकवारं तस्य कालः। स मृत्युस्तदैवायाति तदा चेन्निवृत्तः पुनः काला-भावान्नायातीत्यर्थः। अत इति। यथा तर्कमत 'आकाशः सम्भूत' इत्यादिवाक्यैः 'सविशेषणे ही'तिन्यायेन शब्दनित्यत्वमेव निवर्तते न त्वाकाशनित्यत्वं निवर्तते तथात्रापि आकाशवाणी-प्रामाण्येन धर्मिभूताया निवृत्तेर्बाधितत्वादेतद्धर्मरूपो मृत्युरेव गच्छेन्निवर्तेतेत्यर्थः। यथा प्रत्यक्ष-विरोधादेतन्न्यायेन शब्दनित्यत्वमेव निवर्त्तते नाकाशनित्यत्वं तथाकाशवाणीविरोधान्मृत्युरेव म्रियेत न त्वियमिति मृत्युर्वा न म्रियेत चेदितिशङ्काया द्वितीया कोटिरिति ज्ञेयम्। नन्विति। तथा चैतन्मृत्युरेनां प्रति न मृतः किन्तु कालान्तर एनामेव प्रत्यागच्छेन्न तु सुतानित्यर्थः। नियतत्वादिति। एतन्मृत्युः सुतान्न मारयिष्यत्यतो न समर्पणे बाधकमित्यर्थः। सोपीति। कंसोप्यष्टमगर्भजन्म-पर्यन्तं मरिष्यति वाणीप्रामाण्यादित्यर्थः। अत्र वाणीप्रामाण्येन मरणाभावनिश्चयाद्यथाकथञ्चित्प्रती-कारार्थं नानापक्षा उक्ताः। अतो न तथासाधिका युक्तयो विशेषतोपेक्ष्यन्त इति बोध्यम् ॥ ४९ ॥

विपर्ययो वा किं न स्याद्गतिर्धातुर्दुरत्यया ।
उपस्थितो निवर्तेत निवृत्तः पुनरापतेत् ॥ ५० ॥

वाणीप्रामाण्याच्चेत्तस्यामरणं तदा तत एव विपर्यय एव किं न भवेत् मत्पुत्रादेवास्य मरणमिति ? नन्वेतद्युक्तिबाधितं बालस्तव पुत्र इति चेत्तत्राह गतिर्धातुर्दुरत्यया । धातुर्भगवतो गतिरुत्पत्तिस्थितिप्रलयरूपा दुरत्यया दुःखेनाप्यतिक्रमितुं ज्ञातुमशक्यत्वात् । न हि लौकिकयुक्त्या भगवतो वध्यघातकभावो निर्णेतुं शक्यः । 'अलौकिकास्तु ये भावा न तांस्तर्केण योजये'दितिवाक्यात् । तस्मात् पुत्रदानकथनेन साम्प्रतमियं रक्ष्या पश्चादेतत्पुत्रैरयञ्च वध्यस्तस्मादेतत्कर्तुमुचितम् । तदाहोपस्थितोस्या मृत्युरेवं कृते निवर्तेतेति । एतन्मारणेन निवृत्तोप्याकाशवाण्योक्तो मृत्युरेतत्संरक्षायां पुनरापतेत् । तस्मात् कंसवधार्थमेवैवम्मन्त्रणेन संरक्ष्येत्यर्थः । धातुर्गतिरेव विवृतेति केचित् । एतस्याप्यनङ्गीकारे क्षणविलम्बेनेदानीं निवृत्तः पश्चादापतेच्चेत् तदा 'नापराधोस्ति देहिन' इतिपूर्वेणैव सम्बध्यत इति वा ॥ ५० ॥

ननु यद्यपि परमार्थोयं तथापि लोकविरुद्धं न कर्तव्यं पुत्रदानमनुचितमिति चेत्तत्राहाग्नेरिति ।

अग्नेर्यथा दारुवियोगयोगयोरदृष्टतोन्यन्न निमित्तमस्ति ।
एवं हि जन्तोरपि दुर्विभाव्यः शरीरसंयोगवियोगहेतुः ॥ ५१ ॥

न हि मया समर्पित इत्येव म्रियते किन्तु यदि तथादृष्टं भविष्यति तदैव मरणम् । तत्रोपपत्तिररण्ये दावानलेन दह्यमाने निकटस्थितः कश्चिन्न दह्यते दूरस्थितश्च दह्यते । तस्मादत्र निमित्तमदृष्टमिति । पुत्रादीनां देहवियोगयोगयोरप्यदृष्टमेव निमित्तम् । हि युक्तश्चायमर्थो भरतादिषु दृष्टः । स हि हरिक्षेत्रे हरिणदर्शने मृतः कालञ्जरे हरिणो जात इति । किमत्र हरिणशरीरग्रहणे तत्रापि कालञ्जरे निमित्तं दृष्टं सम्भवति ? जन्तुश्च जीवः सर्वत्र जायमानस्तत्र दृष्टस्य बाधितत्वाच्छरीरसंयोगवियोगहेतुर्दुर्विभाव्यः । तस्माददृष्टवशात् पश्चात् किमप्यस्तु । इयं तु साम्प्रतं मोचनीयेति ॥ ५१ ॥

निर्धारितमित्याहैवं विमृश्येति ।

---

(२) श्रीपुरुषोत्तमचरणप्रणीतः श्रीसुबोधिनीटिप्पण्योः प्रकाशः ।

विपर्ययो वेत्यत्र—अतिक्रमितुमिति । शक्येतिशेषः । **एतन्मारणेन निवृत्त** इति । एतत्प्रत्यर्पणोक्तिरूपप्रतीकारात्मकेन मृत्योर्मारणेन कंसान्निवृत्तः स्थानान्तरे गत इत्यर्थः । **केचिदि**ति । श्रीधरस्वामिनः । एतस्य विचारस्य कंसमारणतात्पर्यकत्वे श्रीवसुदेवस्यापि दुराशयत्वं शङ्क्येतेत्यरुच्या पक्षान्तरमाहुरेतस्यापीत्यादि ॥ ५० ॥

(३) श्रीमद्वल्लभमहाराजकृतः श्रीसुबोधिनीलेखः ।

विपर्ययो वेत्यत्र **तस्यामरणमि**ति । कंसस्यामरणमित्यर्थः । **तत एवे**ति । वाणीप्रामाण्यादेवेत्यर्थः ॥ ५० ॥

---

१. उपस्थित इत्यादिना मूले । २. स्थलान्तर इति चपुस्तके पाठः ।

शुक उवाच ।

एवं विमृश्य तं पापं यावदात्मनिदर्शनम् ।

पूजयामास वै शौरिर्बहुमानपुरस्सरम् ॥ ५२ ॥

स्वकर्तव्येयं विमर्शः । कंसश्चेत्तदङ्गीकुर्यात्तदा सिध्येत् । तस्य सिद्धिर्दुर्घटा । तस्य दूषणानि वदन् प्रयत्नाधिक्यं कृतवानित्याह । तं प्रसिद्धं दिग्विजयिनं पापमेतादृशकर्मकर्तारं पूजयामास । पूजायां हि स्वस्मिन् स्थितो भावादिः पूज्ये समारोप्यते । ततः कार्यं सेत्स्यतीति । अयमलौकिक उपायः । ननु किमर्थमेतावत् कृतवानित्याह यावदात्मनिदर्शनमिति । आत्मनो निदर्शनं ज्ञानं यावद्भवति दृष्टादृष्टभेदेन तावदुपायकरणं युक्तमिति । प्रथममदृष्टोपायं कृतवानित्याह पूजयामासेति । वै निश्चयेनेति । पूजने कार्यसिद्धिं निश्चितां मत्वा । तत्र स्वदेवता समारोपितेति बहुमानपुरस्सरं पूजा । इयं पूजा स्तोत्रनमस्कारप्रह्वीभावात्मिका । एवङ्करणे ज्ञानप्राप्तेर्हेतुमाह शौरिरिति । शूरो वसुदेवस्य पिता ॥ ५२ ॥

पूजयित्वा विज्ञापनां कृतवानित्याह प्रसार्येति ।

प्रसार्य वदनाम्भोजं नृशंसं निरपत्रपम् ।

मनसा दूयमानेन प्रहसन्निदमब्रवीत् ॥ ५३ ॥

स्वस्य वदनाम्भोजं प्रसार्य विकसितं कृत्वात्मानमप्रतारकं हितं च ज्ञापयित्वाधिष्ठानस्य दुष्टत्वादारोपिता देवता तत्र स्थास्यति न वेतिसन्देहाद् दूयमानेन मनसा दुःखाविष्टेनान्तःकरणेनोपलक्षितोपि तदाकारसङ्गोपनार्थं प्रहसन्नेतावत्यर्थे किमेतावत् क्रियत इति वदन्नेवेदं वक्ष्यमाणमब्रवीत् । अधिष्ठाने दूषणद्वयं येन देवता न सन्निहिता भवति । क्रौर्यलज्जाभावौ क्रोधकामनिदानभूतौ । तावाह नृशंसं निरपत्रपमिति । कामसेवका एव निरपत्रपा भवन्ति । 'पृष्ठस्वीकृतह्रीभया' इतिवाक्यात् । नृशंसः क्रूरात्मा तामसक्रोधयुक्तः ॥ ५३ ॥

आत्मीयतया तं गृहीत्वा हितमिवाह न चास्यास्त इति ।

श्रीवसुदेव उवाच ।

न चास्यास्ते भयं सौम्य यद्वै त्वाहाशरीरवाक् ।

पुत्रान् समर्पयिष्येस्या यतस्ते भयमुत्थितम् ॥ ५४ ॥

अस्याः सकाशात् ते भयं न चास्ति चकारान्मत्तो भविष्यति वा । वाणीप्रामाण्यादेव । अतो निरपराधवधो न कर्तव्यः । सौम्येतिसम्बोधनं सौम्यो भव विज्ञापितं

---

(२) श्रीपुरुषोत्तमचरणप्रणीतः श्रीसुबोधिनीटिप्पण्योः प्रकाशः ।

न चास्यास्त इत्यत्र—सम्यगुत्थितमिति । अत्र सम्यगिति कंसाशयकथनमात्रं न तु मूलस्थपदसार्थः ॥ ५४ ॥

(३) श्रीमद्वल्लभमहाराजकृतः श्रीसुबोधिनीलेखः ।

प्रसार्येत्यत्र—उपलक्षितोपीति । 'लक्ष दर्शनाङ्कनयो'स्तादृशान्तःकरणेनाङ्कितस्तत्सहित इत्यर्थः । सहार्थे तृतीया ॥ ५३ ॥

न चास्या इत्यत्र—अत्र वसुदेववाचकपदाभावात्तत्समुच्चयो न सम्भवतीति चकारस्यार्थान्तरमाहुर्भविष्यति वेति । अधुना नास्त्यग्रेपि न भविष्यतीत्यर्थः । यस्मात्पुत्राद्भयं तस्याष्टमस्य समर्पणाभावाद्यत इत्यस्यार्थान्तरमाहुर्वाक्यत इति ॥ ५४ ॥

कुर्विंतिबोधनार्थम् । अत्रार्थे प्रमाणमाह यद्धि त्वाहेति । एतदुभयत्रापि प्रमाणम् । अतोस्याः पुत्रान् तुभ्यं समर्पयिष्ये । यतः पुत्राद्वाक्यतस्ते भयं सम्यगुत्थितम् । निवेदिते त्वदीयस्त्वां न मारयिष्यति । कापट्यशङ्काभावाय बहुवचनम् ॥ ५४ ॥

एवं दृष्टादृष्टोपायस्य कृतत्वादङ्गीकृतवानित्याह सुहृद्वधादिति ।

श्रीशुक उवाच ।

सुहृद्वधान्निववृते कंसस्तद्वाक्यसारवित् ।

वसुदेवोपि तं प्रीतः प्रशस्य प्राविशद्गृहम् ॥ ५५ ॥

विवेक उत्पन्ने विचारप्रवणं चित्तं जातमतः सुहृदियं भगिनी किमिति हन्तव्येति सुहृद्वधान्निववृते । वसुदेवः प्रतारयतीति तु शङ्का नास्ति यतस्तद्वाक्यस्य सारं सत्यमयं जानाति वसुदेवो न कदाचिदप्यनृतवादीति । अत एव भगवदवतारः । निवृत्तः । रथं प्रेरयित्वा गृहे नीतावित्यध्यवसीयते । अत एव वसुदेवोपि तन्मनोगतकालुष्यस्य गतत्वात् प्रीतः सन् प्रशस्य पुनः स्तुत्वा मार्गस्यातीतत्वाद् गृहं प्राविशत् । एवमनर्थ-समाधानं कथञ्चित् कृतम् ॥ ५५ ॥

एतद्भगवतैव कृतमिति वक्तुमग्रिमं कार्यं समीचीनमेव जातमित्याह षड्भिरथेति ।

अथ काल उपावृत्ते देवकी सर्वदेवता ।

पुत्रान् प्रसुषुवे चाष्टौ कन्यां चैवानुवत्सरम् ॥ ५६ ॥

अथ तदनन्तरमेव शीघ्रमेव । काल ऋतुसमये । उपावृत्ते जातेष्टवर्षमध्ये सर्वानेव पुत्रान् सुषुवे । कन्यायामासक्तिर्जातेति कन्याश्च । अनुवत्सरमिति । प्रतिवत्सर-मेकैकः पुत्रो जातः । पूर्णगर्भाश्च ते । एवं निरुपद्रवतया प्रसवे हेतुः सर्वदेवतेति । सर्वा देवता रक्षणार्थं यत्र । कन्या नवमी । चकारस्तज्ज्ञापकः । प्रसवे न कोपि संवत्सरो व्यवहित इत्युपसर्गः ॥ ५६ ॥

यथैतया पुत्राः प्रसूतस्तथा वसुदेवोपि स्वोक्तं कृतवानित्याह कीर्तिमन्तमिति ।

कीर्तिमन्तं प्रथमजं कंसायानकदुन्दुभिः ।

अर्पयामास कृच्छ्रेण सोनृतादतिविह्वलः ॥ ५७ ॥

ज्येष्ठो हि पुत्रः सर्वेषामदेयस्तत्रापि महान् । तादृशमपि दत्तवानिति स्वस्य धर्मनिष्ठतां ज्ञापयितुं कीर्तिमन्तं प्रथमजमित्युक्तम् । कंस इतिनाम्ना क्रौर्य

---

(२) श्रीपुरुषोत्तमचरणप्रणीतः श्रीसुबोधिनीटिप्पण्योः प्रकाशः ।

अथेत्यत्र—आसक्तिर्जातेति प्रथमचकारार्थः । नवमीति द्वितीयचकारार्थः । तज्ज्ञापकः सुभद्राज्ञापक इति प्रतिभाति ॥ ५६ ॥

(३) श्रीमद्वल्लभमहाराजकृतः श्रीसुबोधिनीलेखः ।

अथेत्यस्याभासे—षट्सङ्ख्यायास्तात्पर्यमाहुर्भगवतैवेति । वसुदेवेवतीर्णेन वासुदेवेनेत्यर्थः ॥५६॥

कीर्तिमन्तमित्यस्याभासे—यथैतयेति । रक्षार्थं भगवत्कृतसर्वदेवतासान्निध्येनेत्यर्थः । वसुदेवोपि तथैवार्पणं कृतवानत एव दृष्टेत्यस्याभासे 'भगवत्कृतत्वा'दिति वक्ष्यन्ति । व्याख्याने महानिति । कीर्तियुक्तत्वान्महत्त्वम् ॥ ५७ ॥

ज्ञापितम् । आनकदुन्दुभिरिति सत्यवाक्यत्वे हेतुः । स्वयं गृहीत्वार्पयामास । कृच्छ्रेण कष्टेन शोकं संस्तभ्य । नन्वनृतकथनमप्यधर्मः पुत्रसमर्पणमपि तत्र प्राणसङ्कटेनृतं न जुगुप्सितमिति पुत्रमेव कथं न स्थापितवानित्याशङ्क्याह सोनृतादतिविह्वलः । यतोयमानकदुन्दुभिः । अस्य पुत्रापेक्षयापि सत्यमेव संरक्ष्यं भगवत्प्रापकम् । पुत्रास्तु देहसम्बन्धिनः । सत्यं तु भगवत्सम्बन्धि । तथा सत्यनृते कृते न भगवत्सान्निध्यं भविष्यतीत्यतिविह्वलः ॥ ५७ ॥

ननु पुत्रसमर्पणं दृष्टं सत्यमदृष्टं कथं दृष्टादृष्टयोर्वाध्यवाधकभाव इति चेत्तत्राह किं दुस्सहमिति ।

किं दुस्सहं तु साधूनां ? विदुषां किमपेक्षितम् ? ।
किमकार्यं कदर्याणां ? दुस्त्यजं किं धृतात्मनाम् ? ॥ ५८ ॥

पुत्रस्यादाने किं मोहो हेतुर्लौकिकः शास्त्रं वा ? आद्यं दूषयति साधूनां शत्रुमित्रोदासीनेषु तुल्यस्वभावानां किं दुस्सहम् ? मोहवशादेव पुत्रादिवियोगो दुस्सहस्तदभावे यथा पुत्रस्तथा कंसः । ततश्च कंसघातकः पुत्रो न रक्ष्य इति युक्तं दानम् । अथ 'पुत्रेण जयते लोकान् पुत्रेण वसुतामेति पुन्नाम्नो नरकात् त्रायत' इति 'त्वं यज्ञ' इत्यादिवाक्यैः पुत्रकृतोपकारोपेक्षित इति चेत्तत्राह विदुषां ज्ञानयुक्तानां किं बहिःस्थितमपेक्षितमिति ? न साधनं नापि फलम् । ननु तथापि वधार्थं स्वतो बालकमज्ञं समर्पयतीत्ययुक्तमिति चेत्तत्राह किमकार्यं कदर्याणामिति । असमर्पिते वसुदेवमनृतवादिनं ज्ञात्वा कृतसमयबन्धस्य निवृत्तत्वात् सर्वानेव पुत्रान् सर्वा भार्या मां च मारयेदत'स्त्यजेदेकं कुलस्यार्थ'इतिन्यायेनार्पणमेवोचितम् । न चैतन्न करिष्यतीत्याशङ्कनीयम् । यतः कदर्याणां कंसादीनां किमकार्यम् ? सर्वोल्लङ्घनेन लुब्धाः कदर्याः । कुत्सितायां दर्यां हृदयरूपायां

---

(४) श्रीमद्दीक्षितलालुभट्टयोजिता श्रीसुबोधिनीयोजना ।

किमकार्यं कदर्याणामित्यस्य व्याख्याने—कुत्सितायां दर्यामित्यादि । कुत्सिता दरी दुष्टं हृदयं तत्र सम्भवो येषां ते 'हृदयादभिजायत' इतिश्रुतेः प्राणिनां पितृहृदयादुत्पत्तिस्तत्र पितृहृदयस्य दुष्टत्वे तदुत्पन्नस्यापि दुष्टत्वम् । कंसो हि नोग्रसेनवीर्यजः किन्तु दैत्यवीर्योत्पन्न इति प्रसिद्धं हरिवंशे । एवं सति दुर्वीर्योत्पन्नस्य किमकार्यम् ? अपि तु सर्वमेव । निषिद्धमपि तैः क्रियत एवेत्यर्थः । क्वचिद् वीर्योत्पन्नस्यापि सद्धर्माचरणदर्शनात् सङ्गकृतावेव गुणदोषाविति सङ्गस्याध्यात्मिकपक्षे मुख्यत्वसूचनार्थं पक्षान्तरमाहुः स्थितिर्वेति । कुत्सिता दरी दुष्टं हृदयं तत्र स्थितिर्मित्रतया स्वामित्वादिना वा येषां ते कदर्याः । कंसो हि दुष्टानां जरासन्धादीनां मित्रं प्रलम्बादीनां स्वामी । अतो मित्रत्वेन स्वामित्वेन वा दुष्टानां हृदये तिष्ठति । दुष्टमित्रमितियावत् । तथा च दुष्टमित्रप्रेरितः किं किं न कुर्यात् ? तथा च दुःसङ्ग एव सर्वेभ्यो निषिद्धेभ्यः प्रबलोनिष्टकर्तेत्याध्यात्मिकपक्षे लाभः । एवंविग्रहे कदर्यशब्दसिद्धिस्तु निरुक्तमर्यादया ज्ञेया । 'अप्यक्षरसामान्येन निर्ब्रूयान्न संस्कारमाद्रियेत'तिवाक्यात् प्रायः सुबोधिन्यां नैरुक्ती व्युत्पत्तिर्भागवतशब्दानां यथा पूतनाशब्दे 'पुरुषानप्युत नयती'ति । एवमेव

सम्भवो येषां स्थितिर्वा । ननु तथापि पलायनमेवोचितं न तु निरपराधबालकस्याज्ञस्य मारणमिति चेत्तत्राह दुस्त्यजं किं धृतात्मनामिति । धृत आत्मा वासुदेवो यैः सर्वं गच्छतु हरिस्तिष्ठत्विति येषां बुद्धिस्तेषामन्यत्सर्वं त्यक्तव्यं भगवद्बाधकम् । असमर्पणं च सर्वनाशकत्वाद्भगवद्बाधकमिति भगवदीयानां त्याज्यवस्तुषु कोपि गुणदोषविचारो नास्तीति पूर्वं प्रतिज्ञातस्य समर्पणं युक्तमेव ॥ ५८ ॥

भगवत्कृतत्वान्नानिष्टं जातमित्याह दृष्ट्वेति ।

दृष्ट्वा समत्वं तच्छौरेः सत्ये चैव व्यवस्थितिम् ।
कंसस्तुष्टमना राजन् प्रहसन्निदमब्रवीत् ॥ ५९ ॥

शौरेर्वसुदेवस्य पुत्रे स्वस्मिंश्च तुल्यतां दृष्ट्वान्योन्यघातकत्वमुभयोर्ज्ञात्वा स्वस्यौदासीन्येन स्थितिरेव समता सत्ये वाक्ये चैव व्यवस्थितिमचाञ्चल्यमेवमुभयेनापि सन्तुष्टः । राजन्निति सम्बोधनं राजधर्मस्तथैवेतिज्ञापनार्थम् । प्रकर्षेण हास्यं मुग्धोयमितिज्ञापनार्थम् । इदं वक्ष्यमाणमब्रवीत् ॥ ५९ ॥

---

(१) श्रीप्रभुचरणविरचिता श्रीटिप्पणी ।

दृष्ट्वा समत्वमित्यत्र—अनेन पाञ्चवार्षिक इत्यादि । अत्रायं भावः । अग्रे निगडनिग्रहानन्तरमेव 'जातं जातमहन्नि'तिवक्ष्यमाणत्वात् समर्पणानन्तरं मरणे तन्नोचितमिति मत्वा नारदेन तथाकथनादेतदनुपदमेव तत्कथनमिति ज्ञायते । तथा च निग्रहे गर्भासम्भव इति । अत एव 'जातं जात'मिति'कालभेदज्ञापक'मित्यग्रे वक्ष्यते । भगवतस्त्वलौकिकी रीतिरिति नानुपपत्तिः ॥ ५९ ॥

॥ इति श्रीप्रथमाध्यायटिप्पणी ॥

(४) श्रीमद्दीक्षितलालुभट्टयोजिता श्रीसुबोधिनीयोजना ।

छान्दोग्योपनिषद्भाष्य 'इत्योमिति सदोपास्यः सोक्षरः पुरुषोत्तम उच्चत्वाद्गीयमानत्वात्स्थानादुद्गीथ उच्यत' इत्यानन्दतीर्थैर्नैरुक्ती व्युत्पत्तिः प्रदर्शिता । आकाशशब्देपि 'आसमन्तात्कामानश्नाती'ति च । एवं 'देवदेवं वृषाकपि'मित्यत्रापि 'वृषो धर्मस्तस्यासमन्तात् कं फलं स्वर्गादि तत् पिबती'तिव्युत्पत्तिः प्रदर्शिता सुबोधिन्याम् । पञ्चमस्कन्धे निबन्धे जम्बूद्वीपपदान्तर्गतजम्बूपदेन 'जननात् बुध्यते यत्रे'-त्युक्त्या नैरुक्ती व्युत्पत्तिः स्फुटीकृता । एवमन्यत्रापि सुबोधिन्यां नैरुक्तीं व्युत्पत्तिं विचार्य व्याकरणविरोधदोषो दूरीकर्तव्यः । **दुस्त्यजं किं धृतात्मनामित्यत्र—धृत आत्मा वासुदेवो यैरिति** । अत्रेदं ज्ञेयम् । ज्ञानिभक्ता एव भगवद्धारणं कुर्वन्ति 'ज्ञानी प्रियतमोतो मे' 'ज्ञानेनासौ बिभर्ति मा'मित्येकादशे भगवद्वाक्यात् । तथा च धृतात्मनामित्यस्य ज्ञानिभक्तानामित्यर्थो ज्ञेयः । 'चतुर्विधा भजन्ते मा'मितिसन्दर्भे भगवदुक्तस्य चतुर्थज्ञानिभक्तस्य 'प्रियो हि ज्ञानिनोत्यर्थमहं स च मम प्रिय' इतिवाक्याद्भगवत्प्रियत्वेन भगवदितरवैराग्यस्य तस्मिन्नुद्भूतत्वात्तस्य किं दुस्त्यजम्? सर्वमेव सुत्यजमित्यर्थः । तत्र किंरूपस्य भगवतो धारणमित्याकाङ्क्षायां वासुदेवरूपस्य धारणमिति बोध्यम् । 'ज्ञानवान् मां प्रपद्यते' 'वासुदेवः सर्वमिती'तिभगवद्वाक्यात् । युक्तमेतत् । ज्ञानिभक्तस्य त्रिवर्गापेक्षया राहित्यात् केवलमुमुक्षया वासुदेवस्य मोक्षप्रदत्वात् । एतदभिप्रायेणैव गीतासु वासुदेवपदमुक्तमिति श्रीमदाचार्यैरपि धृत आत्मा वासुदेवो यैरिति वासुदेवपदमुक्तमतो निर्दुष्टमिदम् ॥ ५८ ॥

प्रतियातु कुमारोयं न ह्यस्मादस्ति मे भयम् ।
अष्टमाद्युवयोर्गर्भान्मृत्युर्मे विहितः किल ॥ ६० ॥

अनेन पञ्चवार्षिको नीत इति ज्ञायते । षष्ठश्चोदरस्थः । प्रतियात्विवितिवाक्यादन्यथा 'नये'त्येव वदेत् । पुत्रानितिबहुवचनानुरोधेन तावत्कालं स्थापनम् । प्रतियातु व्याघुट्य गृहे यातु । अयं ते कुमारो न तु मन्मारकः । अमारणे हेतुर्न ह्यस्मादस्ति मे भयमिति । तर्हि समयबन्धो गत इति नाशङ्कनीयं यस्माद्युवयोरष्टमगर्भान्मे मृत्युर्विहित इति । स समानीय देय इत्यभिप्रायः । अत एव नारदादीनामेतदसम्मतम् । न हि भगवद्भक्तानामन्यनिष्ठाप्युचिता । अतोन्यथाकरणमप्युचितम् । किलेत्याकाशवाणीप्रतिसन्धानम् ॥ ६० ॥

तत्प्रियार्थमेव नयनमिति प्रकारान्तरेणापि तस्मिन् प्रीते पुत्रत्यागो न युक्त इति तद्वाक्यमङ्गीकृत्य पुनरानीतवानित्याह तथेति ।

तथेति सुतमादाय ययावानकदुन्दुभिः ।
नाभ्यनन्दत तद्वाक्यमसतोविजितात्मनः ॥ ६१ ॥

स्वयमेव गृहीत्वा ययौ । अविश्वासे हेतुरानकदुन्दुभिरिति । अतिक्लेश एव भगवदागमनं न स्वास्थ्ये । आनके दुन्दुभयश्च नेदुर्भगवदागमनार्थम् । तदुभयं विरुध्यते । अतो देवकृतस्य सत्यत्वात् कंसकृतमेवासत्यमिति मत्वा नाभ्यनन्दत तस्य कंसस्य वाक्यमेनं न मारयिष्यामीत्यभिप्रायपूर्वकम् । तत्र हेतुद्वयमाहासतोविजितात्मन इति । असन् सर्वदा नैकविधः । अस्थिरवाक्च घातकश्च स्वतोयुक्तिदार्ढ्यरहितश्च । अतः केनचित् प्रथम एवाष्टम इति ज्ञापिते मारयिष्यत्येव । तस्मादसतो न विश्वासः कर्तव्यः । किञ्च नान्यवाक्यमपि तस्यापेक्ष्यते । यदैव राक्षसैर्भक्ष्यार्थं पुरुषाः प्रार्थयिष्यन्ते तदैवैतान् घातयिष्यति । क्रोधोद्गमहेतूनां बहूनां सम्भवादजितान्तःकरणत्वादुत्पन्ने क्रोधे न विलम्बः ॥ ६१ ॥

'महतामन्तःकरणमेव प्रमाण'मिति तथैव जातमित्याह नन्दाद्या इत्यष्टभिः ।

---

(२) श्रीपुरुषोत्तमचरणप्रणीतः श्रीसुबोधिनीटिप्पण्योः प्रकाशः ।

प्रतियात्वित्यत्र—अन्यनिष्ठेति । भगवद्व्यतिरिक्ते सत्ये निष्ठा ॥ ६० ॥

(३) श्रीमद्वल्लभमहाराजकृतः श्रीसुबोधिनीलेखः ।

प्रतियात्वित्यत्र—अत एवेति । अष्टमगर्भानयनकथनादेवेत्यर्थः । **अन्यनिष्ठेति** । भगवद्रूपाष्टमगर्भदानमङ्गीकृत्य पुत्रान्तरनिष्ठेत्यर्थः । **अन्यथाकरणमिति** । **नारदादीनामिति** कर्तृषष्ठ्यन्तं शेषः ॥ ६० ॥

(४) श्रीमद्दीक्षितलालुभट्टयोजिता श्रीसुबोधिनीयोजना ।

असतोविजितात्मन इत्यत्र—असन् सर्वदा नैकविध इत्यादि । नास्तीत्यसन्निति-व्युत्पत्तौ स्वरूपतः सतोपि कंसस्याभावः प्राप्तः स च बाधितः कंसस्य प्रमात्मकप्रत्यक्षविषयत्वादतः केनचिद्धर्मेणाभावो विवक्षितस्तमाहुः **सर्वदा नैकविध** इति । अव्यवस्थितचित्त इतियावत् । एवं स्थिरचित्तत्वेन रूपेण कंसस्याभाव इत्यर्थः । असच्छब्दस्य दुष्टवाचकत्वपक्षे नाभावो व्याख्येयो दोषा एव दुष्टस्य निरूपणीयास्तानाहुर**स्थिरवाक्च घातकश्च स्वतो युक्तिदार्ढ्य-रहितश्चे**त्यादिना ॥ ६१ ॥

॥ इति श्रीप्रथमाध्याययोजना ॥

नन्दाद्या ये व्रजे गोपा याश्चामीषां च योषितः ।
वृष्णयो वसुदेवाद्या देवक्याद्या यदुस्त्रियः ॥ ६२ ॥

वसुदेवे कंसकृतं देवानां हितकारि न भवतीति देवगुह्यकर्ता नारदः पर्यवसानानिष्टकर्तारं वसुदेवं पीडयितुं दैत्यरूपं कंसं चोद्वेजयितुं शीघ्रं भगवदागमनार्थं साधारणान् पीडयितुं वाक्यत्रयमुक्तवांस्तदाह । ये यमुनापारे व्रजे गोपा नन्दादयोमीषां च स्त्रियः यशोदाप्रभृतयश्चकारादन्या अपि कुमारिका अस्मिन्नपि कूले वृष्णिवंशोद्भवा वसुदेवादयो देवक्याद्याश्च यदुवंशोद्भवानां स्त्रियः ॥ ६२ ॥

एवमेकेन सर्वाननूद्य देवत्वं विधत्ते सर्व इति ।

सर्वे वै देवताप्राया उभयोरपि भारत ।
ज्ञातयो बन्धुसुहृदो ये च कंसमनुव्रताः ॥ ६३ ॥

स्त्रियः पुरुषाः सर्व एव देवताप्राया ईषदसमाप्तदेवाः । मानुषभावस्यापि विद्यमानत्वात् । अतो देवेषु यत् कर्तव्यं तदेतेष्वेव कर्तव्यमिति ज्ञापितम् । उभयोरिति । रोधसोर्ये केचित् तिष्ठन्ति पश्वादयोपि तेपि देवांशाः । भारतेतिसम्बोधनमेतदाहेत्यनेन सम्बध्यते । नारदस्य तथाकथनममन्वानस्य विश्वासजनकं देवगुह्यमेतादृशमेवेति । किञ्च न केवलमुदासीना एव देवाः किन्तु कंसनिकटवर्तिनोप्यक्रूरादयो ये ज्ञातयो गोत्रिणः कंसस्य ये बन्धवः सम्बन्धिनो ये वा सुहृदो मित्राणि ये च कंसस्य सेवकाश्चकारात् पित्रादयोपि ॥ ६३ ॥

सर्वे देवताप्राया इति कंसाय नारदः प्राहेत्याहैतदिति ।

एतत् कंसाय भगवान् शशंसाभ्येत्य नारदः ।
भूमेर्भारायमाणानां दैत्यानां च वधोद्यमम् ॥ ६४ ॥

नारदस्य दुष्टत्वं व्यावर्तयति भगवानिति । शंसनमेकान्ते कथनं युक्तिपूर्वकमुपाख्यानपूर्वकम् । तत्रैवोपाख्याने फलितानि वाक्यान्यत्रोपनिबध्यन्ते । अत आनुपूर्व्यभावो न दोषाय । एतावतैव कार्यसिद्धेः । ननु देवानामागमने किं स्यादित्याशङ्क्याह भूमेरिति । नाकपृष्ठे देवानां मन्त्रणं जातं भूमेर्भारायमाणाः कंसादयो दैत्या जातास्ते हन्तव्या इति । तद्धननार्थमेव देवागमनं वधोद्यमरूपं जातम् । वधोद्यमं यथा भवति तथैते देवताप्राया इतिवाक्यम् ॥ ६४ ॥

---

(३) श्रीमद्वल्लभमहाराजकृतः श्रीसुबोधिनीलेखः ।

नन्दाद्या इत्यत्र—वाक्यत्रयमिति । श्लोकत्रयमित्यर्थः । अत एवोपसंहारेनुवदिष्यन्ति श्लोकत्रयमुक्त्वेति ॥ ६२ ॥

ईषदसमाप्तेति । प्रायःशब्दस्तुल्यपर्यायः । तथा चेषदसमाप्तावित्यत्रासमाप्तिर्न्यूनतेत्यभिप्रेत्येषदूनो विद्वानित्युदाहृतत्वादीषन्न्यूनदेवा इत्यर्थः । यथा चन्द्रतुल्यं मुखं चन्द्रादीषन्न्यूनमित्यर्थः । न्यूनतांशं विशदयन्ति मानुषेति । एतदाहेत्यनेनेति । शशंसेत्यस्यैवार्थतःकथनमिदम् ॥ ६३ ॥

वधोद्यमरूपमिति । वधोद्यमं रूपयति तादृशं देवागमनं दैत्यहननार्थं जातम् । अत्र देवागमनमितिपदाभावेपि नारदेनोपाख्याने तथोक्तमित्यार्थिकं देवगमनपदमादाय वधोद्यमपदस्य विशेषणत्वम् । तथा च मूले वधसोद्यमो येन तादृशं देवागमनमिति च शशंसेत्यन्वयः ।

एवं श्लोकत्रयमुक्त्वर्षौ गते कंसो यत् कृतवांस्तदाह पञ्चभिर्ऋषेर्विनिर्गम इति ।

ऋषेर्विनिर्गमे कंसो यदून् मत्वा सुरानिति ।
देवक्या गर्भसम्भूतिं विष्णुं च स्ववधं प्रति ॥ ६५ ॥

अनुवादेपि येर्थास्ते पूर्वं नारदेनोक्ता इति ज्ञातव्यम् । ऋषिणैव निवारितमिति नर्षे रग्रे किञ्चित् कृतवान् । द्वयं ज्ञातवान् । चतुष्टयं कृतवान् । ज्ञातं द्वयमाह यदून् सुरान् देवान् मत्वा देवक्या गर्भेष्टमे सम्भूतिर्यस्य तादृशं च विष्णुं स्वस्य कंसस्य वधं प्रत्येव देवकीगर्भसम्भूतिं विदित्वा ॥ ६५ ॥

देवकीं वसुदेवं च निगृह्य निगडैर्गृहे ।
जातञ्जातमहन् पुत्रं तयोरजनशङ्कया ॥ ६६ ॥

प्रथमतो देवकीं वसुदेवं चकारादन्यांश्च तदन्तर्गतान् स्वगृह एव निगडैर्निगृह्य जातञ्जातमानुपूर्व्येण जातमष्टमसङ्ख्याया अपेक्षाबुद्धिजन्यत्वाद्गणनायामनियमसम्भवादजनशङ्कया विष्णुसन्देहात् षट् पुत्रानहन् । जातञ्जातमिति न कालभेदज्ञापकं किन्तु मारणे देवक्यां जननमेव निमित्तमितिज्ञापयितुमन्यथा क्षत्रियाणां त्रयोदश एवाह्नि नामकरणसम्भवादुत्पन्नमात्राणामेव मारणे 'कीर्तिमन्तं सुषेणञ्चे'त्यादिनामोक्तिराद्य—स्कन्धेनुपपन्ना स्यात् ॥ ६६ ॥

नन्वेवं कथमतिदुष्कृतं कृतवानित्याशङ्क्याह मातरमिति ।

मातरं पितरं भ्रातॄन् सर्वांश्च सुहृदः सखीन् ।
घ्नन्ति ह्यसुतृपो लुब्धा राजानः प्रायशो भुवि ॥ ६७ ॥

अयं तु दैत्य एव । येप्यन्ये राजानस्तेप्यसुतृपः केवलं प्राणपोषकास्तत्रापि लुब्धाः । लोभः सर्वगुणनाशकोतस्तेषां गुणा न सन्तीतिज्ञापनार्थमुक्तम् । प्रायश इति

---

(२) श्रीपुरुषोत्तमचरणप्रणीतः श्रीसुबोधिनीटिप्पण्योः प्रकाशः ।

जातञ्जातमित्यत्र—ननु लक्षणप्रतिपदोक्तयोर्मध्ये प्रतिपदोक्तस्यैव ग्रहणं न लाक्षणिकस्येतिवैयाकरणाभियुक्तोक्तनियमात् कथं नास्य कालभेदज्ञापकत्वमितिशङ्कायां तन्निवर्तकं तर्कमाहुरन्यथेत्यादि । तथा च यत्र लक्षणस्य सावकाशता तत्रैव प्रतिपदोक्तस्य ग्रहणं 'यावद्वचनं हि वाचनिक'मितिन्यायात् । यत्र तु लक्षणस्य निरवकाशता तत्र न तत्प्रवृत्तिर्यथा पतिताग्निहोत्रप्रतिपत्तिस्मृत्या-'हिताग्निमग्निभिर्दहती'ति श्रुतौ यथा च तल्लिङ्गादिभिर्हेतुभिराकाशादिशब्दानां ब्रह्मवाचकत्वे । तथा च मीमांसाद्वयसिद्धत्वादत्र लाक्षणिकग्रहणं नायुक्तमित्यर्थः ॥ ६६ ॥

(३) श्रीमद्वल्लभमहाराजकृतः श्रीसुबोधिनीलेखः ।

वधोद्यममिति । तादृशं देवागमनं यथा भवति सम्भवति तथा सात्त्विकत्वप्रकारेणैते देवताप्रायाः । एतेषां सात्त्विकत्वेन देवतातुल्यत्व एतेषु देवानामागमनमंशतोवतरणं सम्भवतीत्यर्थः । वाक्यमिति । एकमेवेतिशेषः । देवागमनसिद्ध्यर्थं पूर्वं तत्तुल्यत्वबोधनमिति सर्वमेकवाक्यमेव । 'अर्थैकत्वादेकं वाक्य'मितिलक्षणादित्यर्थः ॥ ६४ ॥

मातरमित्यत्र—एषैवेति । लुब्धा घ्नन्त्येवेत्यर्थः । अम्बरीषादयस्तु लोभाभावान्न तथेतिभावः ॥ ६७ ॥

॥ इति श्रीप्रथमाध्यायलेखः ॥

लुब्धा इति च पदद्वयेन केचन धर्मात्मानो व्यावर्तिता अम्बरीषादयः । भुब्धयैव व्यवस्था । अतो युधिष्ठिरादयोपि पितामहादीन् मारितवन्तः । स्वस्य यत्रैव मरणसन्देहस्तानतिमान्यानपि मात्रादीन् पञ्चविधान् घ्नन्त्येव ॥ ६७ ॥

नन्वस्य स्वस्यापि देवत्वसम्भावनया तद्धिताचरणमेव कथं न जातमित्याशङ्क्याहात्मानमिति ।

आत्मानमिह सञ्जातं जानन् प्राग् विष्णुना हतम् ।
महासुरं कालनेमिं यदुभिः स व्यरुध्यत ॥ ६८ ॥

पूर्वममृतमथने भगवता महासुरः कालनेमिर्हतो देवपार्ष्णिग्राहेण स एवायं कंस इत्यात्मानं जानन् पुनर्दैवप्रेरणयैव मारणार्थमायातीति यदूनां देवत्वात् तैः सर्वैरेव सह विरोधं कृतवान् ॥ ६८ ॥

अन्यदप्यत्यन्तायुक्तं कृतवानित्याहोग्रसेनमिति ।

उग्रसेनं च पितरं यदुभोजान्धकाधिपम् ।
स्वयं निगृह्य बुभुजे शूरसेनान् महाबलः ॥ ६९ ॥

नाम्नैव महत्त्वं निरूपितम् । स्वस्य पितरं सर्वसहाययुक्तम् । यदुभोजान्धकाधिपं यदवो भोजा अन्धकाश्च । उपलक्षणमेतत् षड्विधानामपि यादवानाम् । तदाज्ञया ते सर्वे विपरीतं करिष्यन्तीति विशेषतस्तस्य बन्धनम् । बन्धकः स्वयमेव जात इत्याह स्वयं निगृह्येति । शूरसेनदेशस्तस्य भोगार्थं स्थितः । अतस्तस्य पुनर्वचनं शूरसेनान् बुभुज इति । एतत्सर्वकरणे सामर्थ्यं महाबल इति ।

एवं सर्वेषां देवांशानां भक्तानां महानुपद्रवो निरूपितो भगवदवतारहेतुभूतः ॥ ६९ ॥

॥ इति श्रीभागवतसुबोधिन्यां श्रीवल्लभदीक्षितविरचितायां
दशमस्कन्धविवरणे प्रथमोध्यायः ॥

---

(२) श्रीपुरुषोत्तमचरणप्रणीतः श्रीसुबोधिनीटिप्पण्योः प्रकाशः ।

आत्मानमित्यत्र—देवपार्ष्णिग्राहेणेति 'ये ये हताश्चक्रधरेण राजंस्त्रैलोक्यनाथेन जनार्दनेन ते ते गता विष्णुगतिं प्रपन्नाः क्रोधो हि देवस्य वरेण तुल्य' इतिपाण्डवगीतावाक्यविरोधपरिजिहीर्षयेदमुक्तम् । पार्ष्णिग्राहस्यानुग्राहकत्वेन मार्ये[1] क्रोधाभावात् । तच्चार्जुनेन भूरिश्रवसो बाहुच्छेदेर्जुनस्य तथात्वं प्रसिद्धम् । वस्तुतस्तु 'कृतप्रयत्नापेक्ष' इतिन्यायेन तथेत्यापाततो मर्यादाविरोधो न दोषः । यद्वोक्तवाक्ये 'प्रपन्ना' इतिकथनाद्यत्र तदेकतानतारूपा प्रपन्नता तस्यैव मुक्तिर्नान्यस्येति 'क्रोध'स्तु 'वरेण तुल्य' इति लौकिकभोगं दत्वापि चरितार्थो भवतीति न कोपि विरोधः । हिरण्यकशिपुवधे क्रोधस्यापि कथनादिति ॥ ६८ ॥

॥ इति श्रीप्रथमाध्यायप्रकाशः ॥

---

१ भाव इत्यपि पाठः ।

॥ इति श्रीमद्भागवते महापुराणे दशमस्कन्धे प्रथमे जन्मप्रकरणे
भक्तदुःखनिरूपणं नाम प्रथमोध्यायः ॥

॥ अथ द्वितीयोऽध्यायः ॥

श्रीशुक उवाच ।

प्रलम्बबकचाणूरतृणावर्तमहाशनैः ।
मुष्टिकारिष्टद्विविदपूतनाकेशिधेनुकैः ॥ १ ॥

एवं हेतुं निरूप्याथ कृष्णोद्यम उदीर्यते । महत्त्वज्ञापनार्थाय द्वितीये सविशेषणः ॥ १ ॥
दुःखं हेतुरिहागन्तुमितिबोधाय तत्कथा । पुनर्निरूप्यते स्पष्टा शीघ्रागमनहेतुका ॥ २ ॥

---

(१) श्रीप्रभुचरणविरचिता श्रीटिप्पणी ।

द्वितीयाध्यायार्थोक्तौ—**कृष्णोद्यम** इत्यादि । भगवदुद्यमे हेतुमाहुर्महत्त्वेति । हेतोरितिशेषः । अत एव तावन्तमपि विलम्बमसहिष्णुर्गर्भसङ्कर्षणमाज्ञप्तवान् न ह्येवमन्यत्रेतिभावः । अथवान्येभ्योवतारेभ्योत्र **महत्त्वज्ञापनाय** मायाज्ञापनवसुदेवादिमनःप्रवेशलक्षणः स उच्यत इत्यर्थः । अथवा **महत्त्वं** पुरुषोत्तमत्वं तज्ज्ञापनाय **सविशेषणः** स उच्यत इतिसम्बन्धः । असाधारणत्वेनेतरेभ्यो व्यावर्तको धर्मो हि विशेषणम् । तदत्र मायाज्ञापनमेकम् । न हि ब्रह्मादिव्यामोहिकां तामन्य आज्ञप्तुमर्हति सान्याधीना वा भवति । वसुदेवदुरासदत्वादिकं देवक्यां स्वहन्तृज्ञानेप्यासुरभावत्याजनं कंसस्य ब्रह्मादिस्तुतिश्च । का. १-२-३.

(२) श्रीपुरुषोत्तमचरणप्रणीतः श्रीसुबोधिनीटिप्पण्योः प्रकाशः ।

द्वितीयाध्यायतात्पर्यं निरूपयन्त उपजीवकत्वमत्र सङ्गतिरित्याहुरेवमिति । ननूद्यमनिरूपणस्य किं प्रयोजनमित्याकाङ्क्षायां **टिप्पण्यां** विवृण्वन्ति **भगवदि**त्यादि । तथा चैवं भक्तवात्सल्यस्वभावं भगवतो ज्ञापयितुं हेतोर्**महत्त्वज्ञापन**मित्यर्थः । यद्यप्येवंविधं हेतोर्महत्त्वं प्रह्लादेपि वर्तते परं ज्ञानविशिष्टया मर्यादाभक्त्या[२] परिरक्षितः प्रकृते तु तथा नास्तीति प्रयोजनान्तरमेवोद्यमस्य वक्तव्यमित्याशयेन प्रकारान्तरमाहुर**थवान्येभ्य** इत्यादि । एतावतापि न पूर्तिरध्यायतात्पर्यस्येति प्रकारान्तरमाहु**रथवा महत्त्व**मित्यादि । एते त्रयोपि पक्षा मूलश्लोकेभ्यः स्फुटं प्रतीयन्त इति त्रयाणां समुच्चय एव न तु विकल्पस्तेनाथवेत्यत्र वाशब्दोवधारणे ज्ञेयः । तथा च पूर्वं **हेतुमहत्त्वं** ज्ञात्वा तदनन्तरमुक्तप्रकारेण **महत्त्वद्वय**मवधारणीयमिति बोधयितुमाचार्यैरयमर्धश्लोक उक्त इत्यर्थोथवाशब्दस्य बोध्यः । सुबोधिन्यामेतदेव स्पष्टीकुर्वन्ति **दुःखं हेतु**रित्यादिना । इह प्रपञ्च **आगन्तुं** भगवदागमनाय भक्तानां **दुःखं हेतुरितिबोधाय तत्कथा शीघ्रागमनहेतुका** शीघ्रागमनकारणजन्या **पुनः स्पष्टा निरूप्यत** इत्यर्थः । एतेन **महत्त्वे**त्यर्धस्य प्रथमोर्थः स्फुटीकृतः । द्वितीयार्थं स्फुटीकर्तुमाहुः **सर्वेषामि**त्यादि । तथा च **सर्वेषां** दैत्यानां भगवदवतारज्ञापनार्थं[३] 'प्राहैष मे प्राणहरो हरिर्गुहा' मित्यादिकंसवाक्यमवतारान्तरेभ्योत्राधिक्यबोधकमित्यर्थः । तृतीयं स्फुटीकुर्वन्ति **तथा स्तुति**रित्यादि । **स्तुति**र्ब्रह्मादिकर्तृका । **तथा** पुरुषोत्तमत्वज्ञापिका । **अन्यथा** स्तुत्यादिकं न कृतं स्यात् तदा पुरुषोत्तम एव प्रादुर्भूत इति कथं निश्चितं भवेदित्यर्थः ॥ का. १-२-३.

---

१ °कर्षणमित्यपि पाठः । २ भक्त्यापि रक्षित इत्यपि पाठः । ३ ज्ञापनार्थं 'माहेत्यादिरपि' पाठः ।

सर्वेषां ज्ञापनार्थाय कंसवाक्यं तथा स्तुतिः । अन्यथा भगवानेव प्रादुर्भूतः कथं भवेत्॥३॥

पूर्वं सामान्यतो विरोधमुक्त्वा शीघ्रं भगवदागमनार्थं लोके कंसकृतमत्युपद्रवमाह सार्धैस्त्रिभिः प्रलम्बेति ।

प्रलम्बो दैत्यो दैत्यरूपेणैव वर्तते । बको दैत्यः पक्षिरूपेण । चाणूरो दैत्यो मनुष्यरूपेण । तृणावर्तो राक्षसो वात्यारूपेण । एत एव महाशना बहुभक्षकाः । अनेन 'यदूनां कदनं चक्र' इत्यत्र यादवा भक्षिता इत्यपि ज्ञापितम् । महाशनोघ इति केचित् । तत्र नामसु यौगिकप्रवेशश्चिन्त्यः । मुष्टिकश्चाणूरवत् । यथा प्रलम्बो बलभद्रेण हतः प्रथमनिर्दिष्टस्तथा मुष्टिकोपि । अरिष्टो वृषरूपो बकवत् । द्विविदो वानरः । पूतना राक्षसी । केश्यश्वात्मकः । धेनुको गर्दभात्मकः ॥ १ ॥

---

(३) श्रीमद्वल्लभमहाराजकृतः श्रीसुबोधिनीलेखः ।

द्वितीयेध्याये महत्त्वेत्यस्य तृतीयव्याख्याने—सविशेषण उद्यमः पुरुषोत्तमत्वज्ञापक उक्तः । तत्पक्षे तान्येव विशेषणानि विवृण्वन्ति सर्वेषामिति । "आहैष मे प्राणहरो हरि"रितिवाक्यं ब्रह्मादिस्तुतिश्च सर्वेषां भक्तानां पुरुषोत्तमत्वज्ञापनाय । स्वसन्निधिमात्रेण दैत्यस्यापि तादृशं ज्ञानम् । 'अवतारो हरेर्यावांस्तत्र ब्रह्मा स्वयं व्रजेत् । वरादनुक्तेप्येवं हि स्तुतिः पूर्णे तु सर्वत' इति तृतीयस्कन्धीयनिबन्धवाक्याद् ब्रह्मस्तुतिश्च पुरुषोत्तम एव सम्भवतीतिभावः । अन्यथेति । एतद्द्वयाभावेत्र भगवान् पुरुषोत्तम एव प्रादुर्भूत इतिज्ञानं कथं भवेदित्यर्थः ॥ का. १–२–३.

प्रलम्बेत्यत्र—चाणूरवदिति । मनुष्य इत्यर्थः । बकवदिति । बक इव भगवद्भूत इत्यर्थः ॥१॥

(५) भगवदीयनिर्भयरामनिर्मिता श्रीसुबोधिनीकारिकाव्याख्या ।

एवं हेतुं निरूप्येत्यादि । एवं पूर्वाध्याये भक्तदुःखरूपं भगवदवतारहेतुं निरूप्य तस्य हेतोर्महत्त्वज्ञापनार्थाय द्वितीयाध्याये सविशेषणः कृष्णोद्यम उदीर्यत इति । अत्र टिप्पण्यां महत्त्वज्ञापनायेतिपदं त्रिधा व्याख्यातं हेतोर्महत्त्वज्ञापनायाथवान्येभ्योवतारेभ्योत्र महत्त्वज्ञापनायाथवा महत्त्वं पुरुषोत्तमत्वं तज्ज्ञापनाय सविशेषण उद्यम उच्यत इतिसम्बन्धः । अत्र समानविभक्त्यन्तपदोपस्थापितं विशेषणं न ज्ञेयं किन्त्वसाधारणत्वेनेतरेभ्यो व्यावर्तको हि धर्मो विशेषणम् । तदत्र मायाज्ञापनादिकम् । नहि ब्रह्मादिव्यामोहिकां मायामन्य आज्ञप्तुमर्हति सान्याधीना वा भवति ॥ का. १ ॥

दुःखं हेतुरिति । इह प्रपञ्चे आगन्तुं भगवदागमनाय भक्तानां दुःखं हेतुरितिबोधाय तत्कथा 'प्रलम्बबकचाणूरे'त्यादिश्लोकैर्दुःखकथा शीघ्रागमनहेतुका शीघ्रभगवदागमनफलिका पुनः स्पष्टा निरूप्यत इत्यर्थः । अत्र हेतुशब्दः प्रयोजनवाची । विदुषां हेतुशब्दस्य कार्येपि प्रयोगात् ॥ का. २ ॥

सर्वेषामिति । 'आहैष मे प्राणहरो हरि'रिति कंसवाक्यं ब्रह्मादिस्तुतिश्च सर्वेषां भक्तानां पुरुषोत्तमत्वज्ञापनाय । स्वसन्निधिमात्रेण दैत्यस्यापि तादृशं ज्ञानं ब्रह्मस्तुतिश्च पुरुषोत्तम एव सम्भवतीतिभावः । अन्यथेति । एतद्द्वयाभावे भगवान् पुरुषोत्तम एव प्रादुर्भूत इतिज्ञानं कथं भवेदित्यर्थः ॥ का. ३ ॥

अन्यैश्चासुरभूपालैर्बाणभौमादिभिर्युतः ।
यदूनां कदनं चक्रे बली मागधसंश्रयः ॥ २ ॥
ते पीडिता निविविशुः कुरुपाञ्चालकेकयान् ।
शाल्वान् विदर्भान् निषधान् विदेहान् कोशलानपि ॥ ३ ॥
एके तमनुरुन्धाना ज्ञातयः पर्युपासते ।
हतेषु षट्सु बालेषु देवक्या औग्रसेनिना ॥ ४ ॥
सप्तमो वैष्णवं धाम यमनन्तं प्रचक्षते ।
गर्भो बभूव देवक्या हर्षशोकविवर्धनः ॥ ५ ॥

अन्ये चैवंविधाः शतशः सन्त्यसुरा भूत्वा ये भूपालाः । बाणो बलिसुतः नरको भौमः । आदिशब्देन जरासन्धादयः । गुप्तान् यदून् प्रलम्बादयो बाधन्ते । प्रकटान् बाणादयः । एवमेतैर्यदूनां कदनमन्यायनाशं चक्रे । एतेषामाज्ञाकारित्वे हेतुर्बलीति । मागधो जरासन्धः श्वशुरः सहायभूतः । तेनापि दिग्विजये पराजितेन सुते दत्ते । एतेषामन्यतरेणाप्याज्ञोल्लङ्घने कृते जरासन्धः साधयतीत्याश्रयः ॥ २ ॥

पीडितानां कृत्यमाह ते पीडिता इति ।

पूर्वोक्तैः पीडिताः कुरुदेशान् हस्तिनापुरदेशान् विविशुः । तथान्ये पाञ्चालदेशान् कम्पिलादिदेशान् कैकयान् चित्रकूटादिदेशान् शाल्वान् पश्चिमदेशान् निषधानुत्तरदेशान् विदर्भान् दक्षिणदेशान् विदेहांस्तैरभुक्तदेशान् कोशलानयोध्यादेशान् नितरां विविशुर्गुप्ततया स्थिताः । एते धर्मात्मानो राजानः । अतः स्वदेशं परित्यज्य सकुटुम्बास्तत्रैव स्थिता इत्यर्थः ॥ ३ ॥

ये पुनर्निर्गन्तुं न शक्तास्ते कंससेवका एव भूत्वा स्थिता इत्याह एक इति । एके-क्रूरादयस्तमनुरुन्धानास्तं संवेष्ट्य तत्सेवकत्वेन स्थिता ज्ञातयो गोत्रिणः परित उपासते । एवं सर्वेषां महद्दुःखमुद्यमार्थं हेतुत्वेन निरूपितम् ॥ ३½ ॥

---

(१) श्रीप्रभुचरणविरचिता श्रीटिप्पणी ।

हतेष्वित्यस्याभासे—देवक्या बन्धनावधीति । अत्रेदमाकूतम् । सप्तमे गर्भे जाते 'नन्दाद्या ये व्रज' इत्यादि नारदेनोक्तं तदा षट्पुत्रहतिर्मातृबन्धनं च जातम् । तदत्र 'हते'ष्वित्येकेनानूद्य स गर्भो देवक्या हर्षशोकविवर्धनो बभूवेत्यर्धेन शीघ्रं भगवदुद्यमे हेतुरुक्तः । पूर्वं शोकविवर्धनो[1] नासीद्धतेषु तेष्वयमपि तथा भविष्यतीतिज्ञानेन तथा बभूव । तथा चेदं सर्वं बन्धनानन्तरं जातमिति तदेव पूर्वावधिर्यस्य तादृशं चरित्रमाहेत्यर्थः । अत एवाग्रे वक्ष्यन्ति 'षट्पुत्र-वधात् पूर्वमेव सङ्कर्षणगर्भे' इत्यासुरहननं सङ्कर्षणगर्भविषयकं दुःखं च भगवच्चरित्रमेव ॥ ४ ॥

तर्हि हर्षवर्धनत्वमनुपपन्नमित्याशङ्क्य तत्रोपपत्तिमाहुः स चार्धमित्यादिना । पुरुषोत्तमस्यैव पूर्णानन्दत्वान्मातुर्मनसि तदागमने तत्रानन्दाविर्भाव एवाभूत् । परस्य[2] परं तादृशी नाभून्निरोधवशादिति सरस्वतीदृष्टान्तेन वक्ष्यते । अस्यानन्दमयत्वेपि प्रभुसङ्गम एव पूर्णानन्दप्राकट्यकरणं भवतीति तथा ॥५॥

---

१ शोकवर्धन इत्यपि पाठः । २ परस्परमिति त्वशुद्धमेव ।

भगवत उद्यमं वक्तुं देवक्या बन्धनावधि चरित्रमाह हतेष्विति सार्धेन।

देवक्याः षट्सु बालेष्वौग्रसेनिना हतेषु सत्सु। भागिनेयान् हन्तीति पितृनाम्ना निर्देशः। अन्येषां हननमर्थसिद्धमेव। लोके हि भागिनेयोतिमान्यः॥ ४॥

षड् गुणास्तेन बुद्ध्या हता इति धर्म[1]स्थानभूतोक्षरात्मा समागतस्तस्यापि मारणमाशङ्क्य परिहरति वैष्णवमिति। विष्णोर्व्यापकस्य सर्वरक्षकस्य स्वरक्षायां सन्देहो नास्तीति ज्ञापितम्। सप्तम एव परमावधिः। षड् गुणाः। सप्तमो धर्मी च तदाधारभूतः। पुरुषोत्तमस्तु ततो महान्। अतस्तद्व्यावृत्त्यर्थं धामेति। यतो लोका यमनन्तं कालात्मकमाचक्षते सोनन्तः सप्तमे पर्याये गर्भः प्रकटो बभूव। स चार्धप्रकटितानन्द इति देवक्या हर्षशोकविवर्धनो जातः। महानिति हर्षः। तादृशोपि मारणीय इति शोकः। प्रभावस्यादर्शनात्॥ ५॥

---

(२) श्रीपुरुषोत्तमचरणप्रणीतः श्रीसुबोधिनीटिप्पण्योः प्रकाशः।

हतेष्वित्यत्र—टिप्पण्यामासुरहननमिति षट्पुत्रहननम्। तेषां हिरण्यकशिपुपुत्रत्वेनासुरत्वादिति॥ ४॥

सुबोधिन्यां वैष्णव[2]मित्याभासे—बुद्ध्येति। भगवद्बुद्ध्या। धर्मस्थानभूतो धर्माणां स्थानभूतः। एतेन तेषामक्षरधर्मत्वं बोधितम्। पुरुषोत्तमधर्माणामनिवार्यत्वादिति। न 'चासन् मरीचेः षट् पुत्रा' इत्यादिगुणप्रकरणीयसन्दर्भविरोधः। 'तदेवं[3] ब्रह्म कार्याकारेण 'भवतीति श्रुतेर्मत'मितिसिद्धान्तात् क्षरस्याक्षरधर्मतयाक्षरत्वेनादोषात्। विवृतौ परमावधिरिति। आनन्दमीमांसाद्युक्तोत्कर्षस्य परमावधिरित्यर्थः। तदेव विवृण्वन्ति षडित्यादि। महत्त्वज्ञापनपरिकरमिदं ज्ञेयम्॥५॥

(३) श्रीमद्वल्लभमहाराजकृतः श्रीसुबोधिनीलेखः।

हतेष्वित्यत्र—अन्येषामिति। यदूनामित्यर्थः। बुद्ध्या हता इति। 'अजनशङ्कये'त्युक्त्वा-द्धर्मिबुद्ध्या हता इतिहेतोर्धर्मी समागत इत्यर्थः। प्रकटो बभूवेति। एतादृशः सप्तमो गर्भो यः प्रकटो बभूव स औग्रसेनिना बालेषु हतेषु देवक्या हर्षशोकविवर्धनो जात इति मूले सुबोधिन्यां च टिप्पण्यनुसारेणान्वयः॥ ४-५॥

(४) श्रीमद्दीक्षितलालुभट्टयोजिता श्रीसुबोधिनीयोजना।

द्वितीयाध्यायार्थोक्तौ—षड्गुणास्तेन बुद्ध्या हता इति। इहेदं ज्ञेयम्। कृष्णावतारसमये सर्वोपि परिकरो वैकुण्ठादागत इति स्थितं कृष्णोपनिषत्सु। तथाचैतेषामपि स्वरूपं तादृशं वैकुण्ठीयं वाच्यम्। तत्राष्टमगर्भस्य पूर्णपुरुषोत्तमत्वात् सप्तमस्याक्षरात्मकत्वादेतेषां षण्णामैश्वर्यादिषड्गुणात्मकत्वं युक्तं षट्सङ्ख्याया नियामकत्वाद् 'देवकी सर्वदेवते'तिवाक्यात् सर्वदेवतारूपाया देवक्या भगवज्जनन्या उदरे साधारणानां प्रवेशासम्भवाच्च। अत एते षड्गुणानामवतारभूता इतिनिश्चयः। पुरुषोत्तमावताराक्षरावतारयोर्जातयोः षड्गुणावतारस्यावश्यकत्वात्। न च गुणत्वे कंसकृतमारणासम्भव इति वाच्यम्। जीवविशेषेषु गुणानामावेशात्। अत एते जीवा गुणानामावेशावताराः पृथ्वादयो भगवत इव। अत एवा"सन् मरीचेः षट् पुत्रा" इत्यादिना पूर्वजन्मनि जीवत्वमुक्तं ब्रह्मापराधजन्यहिरण्यकशिपुवीर्योत्पत्तिरूपा दुर्व्यवस्था चोक्ता। ततः "पीतशेषं गदाभृत" इतिवाक्याद्भगवत्पीतशेषप्रसादलाभेन मुक्ता जाता अत इमे पुष्टिमार्गीया जीवा वैकुण्ठस्थास्तेषां भगवदिच्छया जन्मानि ततो भगवदैश्वर्यादिषड्गुणानामेतेष्वावेशस्ततो मुक्तिः॥ ४॥

---

१ धर्मिस्थानेत्यादिरपि पाठः। २ वैष्णवत्वमित्यपि पाठः। ३ तदेवैतत् प्रकारेण भवतीति श्रुतेर्मतमित्यपि पाठः। ४ षड्गुणत्वमित्यपि पाठः।

भगवानपि विश्वात्मा विदित्वा कंसजं भयम्।
यदूनां निजनाथानां योगमायां समादिशत्॥
गच्छ देवि व्रजं भद्रे गोपगोभिरलङ्कृतम्॥ ६॥

एवं सति भक्तेषु दया स्थापितेति दयापरीतो भगवान् शीघ्रमुपायं कृतवानित्याह भगवानिति। षड्गुणैश्वर्यसम्पन्नः पूर्वापराधे प्रतीकारं कर्तुं सप्तमे स्पृष्टे तेनैव हननसम्भवात् प्रतीकारो न भविष्यतीति शीघ्रं च स्वयमागन्तुं तं गर्भमन्यत्र नेतुं योगमायां समादिशत्। या जगत्कारणभूता भगवच्छक्तिः सा योगमाया। लोकानां दुःखपरिज्ञानार्थं विश्वात्मेति। यदूनां कंसजं भयं विदित्वा। सर्वस्यैव स्वरूपं जानाति किं पुनर्यादवानाम्? तेषामेव दुःखे सति प्रतीकारे हेतुर्निजनाथानामिति। निजः स्वयमेव नाथो येषाम्। केवलमिच्छयैव सर्वं न भवतीति दृष्टकारणार्थं योगमायादेशः॥ ६॥

आज्ञामेवाह गच्छ देवीति नवभिः। प्रथमतो व्रजं गच्छ। तत्र गता स्वास्थ्यं प्राप्स्यतीति। मथुरायां दैत्यावेशात्। तेषां च भगवान् मायारूप इतीयमपि तत्र प्रविष्टा तेषामेव कार्यं साधयेत्। अतः केवलं देवाश्रितं गोकुलमेव गच्छेत्याज्ञा। यतस्त्वं देवतारूपा न दैत्यहितकारिणी। अतस्तथा सम्बोधयति। व्रजपदेन जङ्गमत्वमुक्तम्। अतः स्थावरान्नगरादुत्कर्षः। ननु तत्र स्थितानां देवानां मायागमने व्यामोहसम्भवाद् वैपरीत्यं स्यादितिशङ्कां वारयति भद्र इति। त्वं कल्याणरूपा। देवानां या देवता कल्याणरूपा। ऐहिकसुखदा। सा मुग्धैरत्यन्तं सम्मान्यत इति तदर्थमाह गोपगोभिरलङ्कृतमिति। गोपाश्च गोप्यश्च गोपाः। गोपाश्च गावश्च। ते उभये तस्य स्थानस्यालङ्करणभूतास्तैरेव तत्रत्या शोभा। योन्यस्तिष्ठति सं तु तदनुगुण एवेति तेषामप्रतिबन्धो निरूपितः। अतो दर्शनादेव तत्र सुखं निरूपितम्॥

---

(१) श्रीप्रभुचरणविरचिता श्रीटिप्पणी।

गच्छ देवीत्यत्र—स्थावरान्नगरादिति। न गृणातीति नगरमतः स्थावरतुल्यम्। अभिमानेन स्तब्ध एव तिष्ठतीति तथा॥ ७॥

(२) श्रीपुरुषोत्तमचरणप्रणीतः श्रीसुबोधिनीटिप्पण्योः प्रकाशः।

भगवानित्यत्राभासे—दया स्थापितेति 'प्रपन्नेर्पितया भृश'मिति तृतीयस्कन्धे स्पष्टमिदम्। प्रतीकारो न भविष्यतीति। परमानन्दप्राकट्याभावे सर्वदुःखनिवृत्तेरभावादित्यर्थः। या जगदिति। द्वितीयस्कन्धनवमाध्यायसुबोधिन्यां स्पष्टमिदम्। केवलमिच्छयैवेत्यादि। 'स वै नैव रेमे' इत्यादिश्रुतिषु 'स तपोतप्यते'त्यादिसाधनान्तरनिर्देशदर्शनाद् भगवान् समर्थोपि स्वीयेच्छायां दृष्टं द्वारमन्यत् सम्पादयतीतिनिश्चितं तथात्र योगमायासमादेश इति नानुपपत्तिः काचित्॥ ६॥

(३) श्रीमद्वल्लभमहाराजकृतः श्रीसुबोधिनीलेखः।

भगवानित्यत्र—प्रतीकारं कर्तुमिति। पूर्वेषां कीर्तिमदादीनामपराधे कृते सति प्रतीकारं तद्धन्तुः कंसस्य वधं कृत्वा'म्ब ताते'तिसम्बोधनपूर्वकं वाक्यान्युक्त्वा 'मोहिताबङ्कमारोप्य परिष्वज्यापतुर्मुद'-मितिश्लोकोक्तपुत्रपरिष्वङ्गादिमुजननं कर्तुं योगमायां समादिशदित्यग्रिमेणान्वयः। भगवच्छक्तिरिति। न तु सच्चिच्छक्ती क्रियाव्यामोहिके इत्यर्थः। इदं शक्तित्रयं द्वितीयस्कन्धनवमाध्याये सुबोधिन्यां स्फुटम्॥ ६॥

---

१ नानेन कापि हानिरित्यर्थ इत्यपि पाठः।

रोहिणी वसुदेवस्य भार्यास्ते नन्दगोकुले ।
अन्याश्च कंससंविग्ना विवरेषु वसन्ति हि ॥ ७ ॥

तत्र गतायाः किं प्रयोजनमित्याकाङ्क्षायामाह रोहिणीति । **वसुदेवस्य भार्या रोहिणी तत्रास्ते** । स्थितौ कः सम्बन्ध इत्यत आह **नन्दगोकुल** इति । नन्दसम्बन्धिगोकुले । अनेन नन्दवसुदेवयोर्भ्रातृत्वं द्योतितम् । अत्र पादद्वयमधिकं किमिति तिष्ठतीत्याकाङ्क्षायां निरूपितम् । **अन्याश्च** स्त्रियो वसुदेवस्यान्येषां वा । याः **कंससंविग्नाः** सत्यो **विवरेषु** गुप्तस्थानेषु **वसन्ति** । भयदशायां तथैव स्थितिर्युक्तेति हिशब्दार्थः ॥ ७ ॥

---

(२) श्रीपुरुषोत्तमचरणप्रणीतः श्रीसुबोधिनीटिप्पण्योः प्रकाशः ।

गच्छ देवीत्यत्र—नवभिरिति । अत्र प्रथमश्लोकः षट्पदीरूपो ज्ञेयः ।

रोहिणीत्यत्र—किमिति तिष्ठतीति । रोहिणीति शेषः । **आकाङ्क्षार्थमिति** । **अर्थो** निवृत्ति'र्मशकार्थो धूम' इतिवत् । **आकाङ्क्षाया अर्थो** निवृत्तिर्यस्मात् तादृशमित्यर्थः ॥ ७ ॥

(३) श्रीमद्वल्लभमहाराजकृतः श्रीसुबोधिनीलेखः ।

सुबोधिन्यां गच्छ देवीत्यस्याभासे—आज्ञामेवाहेति । **शुक** इतिशेषः । 'सन्दिष्टैव'मितिश्लोकोक्तकृतिराज्ञाकार्यत्वादाज्ञा । 'गर्भ' इतिश्लोकोक्ताक्रोशो'प्यथाह'मित्यत्रोक्ताथशब्दविवरणमिति टिप्पण्यां विवृतत्वादाज्ञैवेत्येवकारः । **मध्येर्धमिति** तु तत्रैव वक्ष्यते । तथा च **नवभिः** श्लोकैः **शुको** भगवत्कृतामाज्ञामेवाहेत्यर्थः । व्याख्याने **तत्र गतेति** द्वितीयचरणस्य तात्पर्यार्थः सामान्यत उक्तः । इममर्थमग्रे विशदयन्ति **तदर्थमाहे**त्यादिना । एतादृश्यैहिकसुखदा मुग्धैरेव मान्यत इतिहेतोस्तस्याः सम्माननसिद्ध्यर्थं तत्रस्थाने मुग्धानां गोपगवां स्थितिमाहेत्यर्थः । पदस्यार्थमुपसंहरन्त्यत इति । मुग्धानां तत्र स्थितत्वात् तत्स्थानदर्शनादेव सुखं स्वास्थ्यं तव भविष्यतीति निरूपितमित्यर्थः । **पादद्वयमधिकमिति** नवसंख्यातोधिकमित्यर्थः ॥ ७ ॥

(४) श्रीमद्दीक्षितलालुभट्टयोजिता श्रीसुबोधिनीयोजना ।

गोपगोभिरलङ्कृतमित्यत्र—गोपा गोप्यश्च गोपा इति । "पुमान्स्त्रिया"त्यनुशासनादेकशेषः । **गोपैर्गोपीभिर्गोभिश्चालङ्कृतमित्यर्थः** । व्रजे ह्येभिस्त्रिभिरलङ्करणम् । तत्र **गोपा गावश्च** स्वव्यवहारेण स्फुटं भूषयन्ति **गोप्यस्तु** साक्षाच्छ्रुतयो भगवतो लब्धवरा रासोत्सवसङ्गमाशया व्रजे स्थिताः परस्परं गुणकथनचङ्क्रमणादिना घोषं भूषयन्ति । ता हि मुख्यतया व्रजस्य भूषणरूपाः । तदर्थमेवभगवदर्थमेव—भगवदाविर्भावस्य भावित्वात् । तासां व्रजभूषणत्वमपि गुप्तमेव । गुप्तयैव शृङ्गाररसपद्धत्या ताभिः सह लीलानां भगवता चिकीर्षितत्वात् । इममर्थं गोपयितुमेकशेषवृत्त्या **शुकेनोक्तं गोपगोभिरलङ्कृतमिति** । **गोपा गोप्यश्च गोपा** इतिविग्रहप्रदर्शनेन श्रीमदाचार्यैः सूच्यते स्म । तथा च मायामाज्ञापयन् भगवान् प्रकारं बोधयामास यैर्यथा व्रजो भूष्यते तत्र त्वं तदनुगुणीभूयाधिकं भूषयेति । एवं सति गोपीभिर्गुप्ततया व्रजो भूषणीयस्त्वयापि तदनुगुणीभूय गुप्ततयाधिकं व्रजोलङ्करणीयः । तथा च मध्यस्थदूतीरीत्या गुप्ततया तदनुगुणीभूय स्थेयमितिगूढाशयो भगवतः । अतोयमर्थः सुबोधिन्यां सूचितो **'योन्यस्तिष्ठती'**त्यादिना ॥ ७ ॥

---

१ निवृत्तिरिति लुप्तं क्वचन ।

देवक्या जठरे गर्भं शेषाख्यं धाम मामकम् ।
तत् सन्निकृष्य रोहिण्या उदरे सन्निवेशय ॥ ८ ॥

अथाहमंशभागेन देवक्याः पुत्रतां शुभे ।
प्राप्स्यामि त्वं यशोदायां नन्दपत्न्यां भविष्यसि ॥ ९ ॥

अर्चिष्यन्ति मनुष्यास्त्वां सर्वकामवरेश्वरीम् ।
धूपोपहारबलिभिः सर्वकामवरप्रदाम् ॥ १० ॥

ततः किमत आह देवक्या इति । जठर इति । इतरगर्भवैलक्षण्यार्थम् । तदिति प्रसिद्धम् । ततः सन्निकृष्य रोहिण्या उदरे सम्यङ् निवेशय । किं तद्गर्भरक्षाया-मित्याकाङ्क्षायामाह शेषाख्यमिति । शेष इत्याख्या यस्य । तस्मिन् नष्टे भूमिरेव निमग्ना भविष्यतीति । ननु तस्याकर्षणे नाशशङ्का स्यादित्यत आह मामकं धामेति । भगवत्तेजो-रूपं भगवतोपि स्थानभूतं वा न नश्यतीति ॥ ८ ॥

तर्हि स्थितावेव कंसभयाभावात् को दोष इति चेत्तत्राहाथाहमिति । अयं पुरुषोत्तमो योगमायामाज्ञापयति । भक्तिमार्गे तस्यैव सेव्यत्वात् । आरम्भे 'यदूनां निजनाथा-ना'मितिवचनात् । स चतुर्धात्र समायास्यति । तदर्थमाहाथ शीघ्रं तदनन्तरमेव । अहं पुरुषोत्तमः । अंशानां वासुदेवसङ्कर्षणप्रद्युम्नानिरुद्धानां भागेन विभागेन चतुर्धा कार्य-करणाद् देवक्याः पुत्रतां प्राप्स्यामि । भागेनेत्येकवचनं प्रद्युम्नांशेनैव पुत्रत्वमितिज्ञाप-नार्थम् । अथाहमितिसन्दर्भेण यथा त्वं गमिष्यस्यन्यत्रोत्पन्नान्यत्र तथाहमपीति ज्ञापितम् । पुत्रतामिति लोकप्रतीत्या तद्धर्मवत्त्वं ज्ञापितं नत्वहं पुत्रो भविष्यामि । शुभ इतिसम्बो-धनेन त्वद्गमनेन मद्रमणस्थानं शोभायुक्तं भविष्यतीत्यग्रिमाज्ञापने हेतुकथनार्थं तस्या भगवदेकशरणाया वैकुण्ठे केवलं स्थातुमयुक्तमिति । तामपि जननार्थमाज्ञापयति त्वं यशो-दायां नन्दपत्न्यां भविष्यसीति स्तन्योत्पादनार्थं मोहजननार्थं मारणार्थं च ॥ ९ ॥

---

(२) श्रीपुरुषोत्तमचरणप्रणीतः श्रीसुबोधिनीटिप्पण्योः प्रकाशः ।

अथेत्यत्र—अथाहमित्यादिसन्दर्भस्यायमर्थः । कंसभयाभावमात्रं न स्वावतारप्रयोजनमपि तु तत्सेवाकरणम् । स चानेकविधेत्यंशसंबन्धिनी च न सर्वफलदेति स्वावतरणावश्यकत्वमिति । विभागेनेति । चतुर्विधकार्याचरणकृतो यः स्वरूपव्यूहविभागस्तेनेत्यर्थः । एकवचनमित्यादि । 'युवां वै ब्रह्मणादिष्टा'वित्यादिभगवद्वाक्यैः पृश्निसुतपोभाभ्यां प्रजासर्गसम्पादकपुत्रार्थं वरप्रार्थनावगमात् तदर्थं तत्कर्तृप्रद्युम्नस्यैवौचित्यात् तथेत्यर्थः । भूम्या देवैश्च भूभारहरणार्थमर्थितत्वात् तदर्थं 'यदा यदा हीति' गीतावाक्याद्धर्मरक्षार्थमवतार आवश्यको मोक्षार्थञ्च ज्ञानोपदेशार्थञ्चेति संकर्षणानिरुद्धवासु-देवानामप्यवतारणम् । न तु तेषां पुत्रता तथा स्वस्यापि । ऐक्यभ्रमादेव लोकानां परं तथाप्रतीतिर्भ-वित्रीति तथैव भगवदिच्छा । तथा च यथा परशुराम उभयोर्ब्राह्मणत्वक्षत्रियत्वयोर्निवेशेपि ब्राह्मण-त्वेनैव पुत्रत्वं भार्गवत्वात् क्षत्रियत्वस्य तु युद्ध एव प्रादुर्भावः 'प्रहारः क्षात्रधर्मस्ते' त्युद्योगपर्वीय-भीष्मवाक्यात् । तामुद्घाटयन्ति पुत्रतामित्यादि ॥ ९ ॥

नामधेयानि कुर्वन्ति स्थानानि च नरा भुवि ।
दुर्गेति भद्रकालीति विजया वैष्णवीति च ॥ ११ ॥
कुमुदा चण्डिका कृष्णा माधवी कन्यकेति च ।
माया नारायणीशानी शारदेत्यम्बिकेति च ॥ १२ ॥

स्तन्योत्पादनार्थं मोहजननार्थं मारणार्थं च यद्यप्युत्पाद्यते तथापि तस्यास्तदनिष्टमिति तदनुक्त्वा फलान्तरमाहार्चिष्यन्तीति । मनुष्या इति । देवांशा दैत्यांशाश्च निवारिताः । देवांशास्तु भगवत्सेवका एव । दैत्यांशास्तु न भजन्त एव । अर्चनायां फलं हेतुः । सर्वासां कामनानां वराणामीश्वरीमिति । काम्याः सोपाया विषयाः । वरा अनुपायाः । स्त्रियाः साक्षात्सेवा तस्या अपि बाधिकेति तन्निवृत्त्यर्थं धूपोपहारबलिनेति । पूजायां साधनत्रयं निर्दिष्टम् । धूपो दूरादेव सम्भवति । उपहारश्च । दीपस्तु स्वतःप्रकाशमानाया उपयोगी न भवतीति नोक्तः । बलिः पशूनां दानम् । पूर्वं काम्यादीनां प्रभुत्व उक्तेप्यदातृत्वेभजनीया स्यादिति तद्दातृत्वमपि तस्यां भगवान् स्थापयति सर्वकामवरान् प्रकर्षेण ददातीति सर्वकामवरप्रदा ॥ १० ॥

तस्याः सान्निध्यार्थं मन्त्ररूपाणि नामानि स्थानान्याह नामधेयानीति । कुर्वन्तीति वर्तमानसामीप्ये । नामस्वेव स्थानान्यपि प्रसिद्धानि भवन्ति । चकारादधिष्ठानानि । नरा इति पूर्ववत् । भुवीति स्थापनार्थम् । नामान्याह दुर्गेति । सर्वत्रेतिशब्दो मन्त्रदेशभेदेन प्रसिद्धिप्रतिपादनार्थः । दुर्गा काश्यां प्रसिद्धा । भद्रकाल्यवन्त्याम् । विजयोत्कले । वैष्णवी महालक्ष्मीः कुल्हापुरे । चण्डिका कामरूपदेशे । मायाशारदे उत्तरदेशे । अम्बिकाम्बिकावने । कन्यका कन्याकुमारी । अन्यान्यपि प्रसिद्धानि स्थानानि तथैव मन्त्रा ज्ञेयाः ॥ ११ ॥ १२ ॥

---

(३) श्रीमद्वल्लभमहाराजकृतः श्रीसुबोधिनीलेखः ।

देवकथा इत्यत्र—जठर इतीति । इतरेषां पञ्चभौणां जरायौ स्थितिरस्य त्वन्तर्वर्त्याकाशे जठरे निर्लेपतया स्थितिरितिवैलक्षण्यबोधनार्थं जठर इतिपदमुक्तमित्यर्थः । प्रसिद्धमिति । धामत्वप्रकारकप्रसिद्धवाचकत्वं तत्पदस्याभिप्रेत्य धामविशेषणत्वेन नपुंसकलिङ्गोक्तेर्धामत्वेन प्रसिद्धमित्यर्थः ॥ ८ ॥

अर्चिष्यन्तीत्यत्र—स्त्रिया इति । स्वरूपभूताया वरदानार्थं वक्ष्यमाणमन्त्रैः प्रकटायाः साक्षात्स्नापनादिरूपा सेवा तस्या अपिशब्दान्मनुष्याणां च बाधिका वाममार्गवद्विकारसम्भवेन सेव्यसेवकभावविघातिकेतिहेतोस्तादृशबाधानिवृत्त्यर्थं दूरसेवासाधकं धूपादिसाधनत्रयं निर्दिष्टमित्यर्थः । दीपस्त्विवति । सप्रकाशत्वोक्तेरियं स्वरूपभूता । दीपापेक्षा तु प्रतिमायामितिभावः ॥१०॥

नामधेयानीत्यत्र—तस्या इति । स्वरूपभूताया इत्यर्थः । 'नामानीति स्थापनार्थं' मित्यग्रे कथनात् प्रतिमारूपाया इतिशेषः ॥ ११ ॥

गर्भसङ्कर्षणात् तं वै प्राहुः सङ्कर्षणं भुवि ।
रामेति लोकरमणाद् बलभद्रं बलोच्छ्रयात् ॥ १३ ॥
सन्दिष्टैवं भगवता तथेत्योमिति तद्वचः ।
प्रतिगृह्य परिक्रम्य गां गता तत् तथाकरोत् ॥ १४ ॥
गर्भे प्रणीते देवक्या रोहिणीं योगनिद्रया ।
अहो विस्रंसितो गर्भ इति पौरा विचुक्रुशुः ॥ १५ ॥
भगवानपि विश्वात्मा भक्तानामभयङ्करः ।
आविवेशांशभागेन मन आनकदुन्दुभेः ॥ १६ ॥
स बिभ्रत् पौरुषं धाम भ्राजमानो यथा रविः ।
दुरासदोतिदुर्धर्षो भूतानां सम्बभूव ह ॥ १७ ॥

एवं तस्या नामान्युक्त्वा शेषस्यापि नामान्याह गर्भसङ्कर्षणादिति । गर्भरूपस्य तस्य सङ्कर्षणात् सङ्कर्षणः सम्यक् कर्षणं यस्येति । प्राहुरितिप्रमाणम् । भुवीत्यवतारदशायामेव । वस्तुतस्तु सङ्कर्षणश्चतुर्मूर्तेर्भगवतो द्वितीयः । सोप्यत्राविष्टस्तथापि लोका गर्भसङ्कर्षणादेव सङ्कर्षणं वदन्ति । नामान्तरमाह रामेति । लोकस्य रमणं यस्मात् । रमयतीति रामः । राम इति वक्तव्येविभक्तिकनिर्देशोसम्मत्यर्थः । सम्बुद्धिरूपो वा व्यवहारार्थः । बलभद्रमपि प्राहुर्बलेन भद्र इति । बलोच्छ्रयात् । न तु बलकार्यात् ॥ १३ ॥

ईश्वरवाक्यादादेशानन्तरमेव तथा कृतवतीत्याह सन्दिष्टैवमिति । भगवतेत्यनुल्लङ्घनार्थम् । तथेति करणार्थं जननार्थं च । ओमिति पूजाद्यर्थम् । तस्य भगवतो वचः परिगृह्य परिक्रमणं कृत्वा गां भूमिं गता सती तथैवाकरोत् ॥ १४ ॥

तत् सर्वं भगवन्निर्दिष्टं तत्कार्यं लोके प्रसिद्धं जातमित्याह गर्भे प्रणीत इति । गर्भे प्रकर्षेण नीते रोहिण्युदरं प्रापिते । योगनिद्रयेति कर्षणप्रापणयोः सर्वाज्ञानं निरूपितम् । अहो इत्याश्चर्ये । विस्रंसित इति 'स्रंसु ध्वंस्वधःपतने' । तेन पञ्चमो मासः षष्ठो वेति ज्ञापितम् । पौराः पुरवासिनः । अनेन सर्वप्रतीतिर्जातेत्युक्तम् । राक्षसैः कंसप्रेरितैः विस्रंसित इति विचुक्रुशुरत्याक्रोशं कृतवन्तः ॥ १५ ॥

---

(१) श्रीप्रभुचरणविरचिता श्रीटिप्पणी ।

आविवेशेत्यस्याभासः—अथाक्रोशानन्तरमित्यादि । ननु मूल एतदानन्तर्यवाचक-

(२) श्रीपुरुषोत्तमचरणप्रणीतः श्रीसुबोधिनीटिप्पण्योः प्रकाशः ।

आविवेशेत्यत्र—केचित्त्वित्यादिना यन् मतान्तरमुक्तं तदेव कुतो नाद्रियत इत्याकाङ्क्षा-

(३) श्रीमद्वल्लभमहाराजकृतः श्रीसुबोधिनीलेखः ।

गर्भसङ्कर्षणादित्यत्र—सोप्यत्रेति । अत्र शेषे सङ्कर्षणोपिशब्दाद् वासुदेवांशश्चाविष्ट इत्यर्थः । देवक्यां स्थितिकाले वासुदेवांशाभावेपि लोकव्यवहारकालेस्त्येव । असम्मत्यर्थ इति । रामपदस्य भगवद्रमणसाधकत्वमर्थोग्रे विवेच्यः सोर्थो भगवत्सम्मतो न त्वयमर्थ इत्यर्थवत्त्वाभावेन प्रातिपदिकसंज्ञाभावान्न विभक्तिः । लोकसम्मतार्थेनार्थवत्त्वेपि प्रातिपदिकसंज्ञा भवत्येवेत्यभिप्रेत्याहुः सम्बुद्धीति ॥ १३ ॥

आविवेशेत्यस्याभासे—देवक्यामागत इति । यद्यपि मूले देवकीकर्तृकं धारणमुक्तं

अथाक्रोशानन्तरं विस्रंसनज्ञानानन्तरमेव भगवान् वसुदेवद्वारा देवक्यामागत इत्याहाविवेशेति सार्धाभ्याम्। निषेकाभावेपि पूर्वं वसुदेवे ततस्तद्वारा देवक्यामागमनस्यायं भावः। अत्र हि नृसिंहहंसादिवन् न प्राकट्यं किन्तु यदुवंशसम्बन्धित्वेन शूरपौत्रत्वेन वसुदेवपुत्रत्वेन। जीवे शरीरस्यैव वंशसम्बन्धित्वेन तस्य च निषेकजन्यत्वेन तथोत्पत्तिरुच्यते। ईश्वरे प्राकट्यस्यैवोत्पत्तिपदार्थत्वाद् वक्ष्यमाणप्रकारेण वसुदेवद्वारा देवक्यामाविर्भाव उच्यते। अन्यथा देवक्यामेव तथोच्येतेत्यानकदुन्दुभेर्मनो भगवानाविवेशायोगोलके वह्निरिव। अन्यथानकदुन्दुभित्वं व्यर्थं स्यात्। अंशानां भागेन विभागेन। केचित्तु-अंशेन नारायणरूपेण भागेन केशरूपेण सह स्वयं प्रद्युम्न आविवेशेत्याहुः। पुरुषोत्तमस्तु नन्दगृह एव मायया सह जातः। अन्यथा 'देवकीजठरभू'-रितिवत् 'तव सुत' इति कथं वदेयुः? 'तन्मातर'वितिशुकवाक्यं च विरुध्येत। माययैव रूपान्तरमिति मायानिरूपणेनैव चतुर्थाध्याये तस्योत्पत्तिर्निरूपिता। उत्पत्तेरनन्तरमेव नन्दस्त्वात्मज उत्पन्न' इतिसम्भ्रमः। एवं सति सर्वेषां चरित्राणामभिनिवेशो भवति। जननं मनस इति मन उक्तम्॥ १६॥

---

(१) श्रीप्रभुचरणविरचिता श्रीटिप्पणी।

पदाभावात् स्वयं तत्कथनमनुपपन्नमिति भातीतिचेन् मैवम्। भावानवबोधात्। तथाहि। इह हि शीघ्रं स्वागमनार्थमेव गर्भसङ्कर्षणज्ञापनम्। तद् 'गां गता तथाकरोदि'त्येतावतैव निरूपितमभूत्। आक्रोशस्तु प्रकृतानुपयुक्तः। एवं सत्यपि 'गर्भे प्रणीत' इतिश्लोककथनं यत् तद् भगवद्वाक्यस्याथशब्दतात्पर्यकथनायेति ज्ञायते। अन्यथा 'तत् सन्निकृष्य रोहिण्या उदरे सन्निवेशये'त्युक्ते प्रयोजनाकाङ्क्षायामहं देवक्याः पुत्रतां प्राप्स्यामीत्येतावतैव चारितार्थ्यादथशब्दं न वदेत्। एवं सति यस्मादानन्तर्यं प्रभुबुद्धिस्थं स पदार्थो 'गर्भे प्रणीत' इतिश्लोकेन विवृतः श्रीशुकेन। आचार्यैरपि तमेवाथशब्दं प्रतीकत्वेनोक्त्वा 'गर्भ' इतिश्लोकोक्ततात्पर्यमाक्रोशानन्तरमित्यादिनानूदितम्। अयमर्थो भगवतोत्यन्तं गोपनीय इति तत्सम्पत्तिर्लोकानामन्यथाज्ञानोक्त्या तत एव तदज्ञानसूचनेन च ज्ञापितेति सर्वमनवद्यम्।

आविवेशेतिश्लोकविवरणे—पुरुषोत्तमस्तु नन्दगृह एवेत्यादि भवतीत्यन्तम्। अत्रायं भावः। उक्तवाक्यानुरोधान् नन्दगेहे पुरुषोत्तमाविर्भावोवश्यमङ्गीकार्यः। एवं सति 'सुतं यशोदा शयने निधाये'त्यग्रिमवाक्यं चानुपपन्नं भवति। तत्र स्वरूपद्वयदर्शनप्रसङ्गात्। आगतस्य तिरोधानं न वक्तुं शक्यम्। आगमनवैयर्थ्यापातात्। 'प्रागयं वसुदेवस्ये'तिवाक्यविरोधश्चेत्युभयतःपाशारज्जुरिति चेदत्र ब्रूमः। नन्दगेहे प्रादुर्भूतस्यैव पुरुषोत्तमस्य 'सर्वतःपाणिपादान्त'त्वेन तदा कार्यमस्तीति वसुदेवगृहे प्रादुर्भाव इति ज्ञायते। स एव 'बभूव प्राकृतः शिशु'रित्यनेनोक्तः। पूर्वरूपस्य तिरोधानेप्यग्रिमकार्यार्थं स्वस्मिन्नेव स्थापितवान्। यतो मुक्तिभूभारहरणवंशसम्बन्धित्वेनाविर्भावपित्रादिसुखदानवेदमार्गरक्षानारदशापविमोकद्विजसम्माननादिकार्याणि वासुदेवादिमूर्तिनियतकारणकान्युक्तकार्याण्यग्रे स्पष्टानि। एतदेवोक्तमेवं सति सर्वेषां चरित्राणामभिनिवेशो भवतीत्यनेन। अत्र श्रुतार्थापत्तिरेव मानमिति नानुपपत्तिः काचित्। रूपान्तरमिति। रूपान्तरत्वेन भानमित्यर्थः। तच्च मानुषत्वम्। तथा च शुद्धे पुरुषोत्तम एव तथाभानस्याग्रे वाच्यत्वान् मायानिरूपणेन तन्नियतकार्यविषयस्याप्युत्पत्तिर्निरूपिता भवतीत्यर्थः॥ १६॥

---

१ विरहेण स्वबाललीलाभावनमित्यर्थ इति क्वचित्।

(२) श्रीपुरुषोत्तमचरणप्रणीतः श्रीसुबोधिनीटिप्पण्योः प्रकाशः ।

निरासस्तु भगवद्वाक्यस्थांशभागपदस्य करणभूतस्योपादानाच्छुकेनैव भगवदावेशबोधनात् कृत इति चतुर्व्यूहरूपेणैव भूमौ पुरुषोत्तमप्राकट्यं न तु मूलरूपेणेतिशङ्का स्यात् तन्निरासायाहुः पुरुषोत्तमस्त्वित्यादि । मानाकाङ्क्षायां श्रुतार्थापत्तिं प्रमाणयन्त्यन्यथेत्यादि । नन्वत्र प्रादुर्भावो नोच्यते प्रकरणाभावात् किन्तु श्रीयशोदादिप्रतीतिरेवानूद्यतेतो नेदमत्र मानमित्याकाङ्क्षायामाहुर्माययेत्यादि । तृतीयाध्याये रूपान्तरं यदुक्तं तन् मायाकरणकम् । तस्य करणभूता माया च चतुर्थाध्याये'दृश्यतानुजा विष्णो'रित्यनेनानुजात्वेन निरूपिता । स च शब्दो रूढः सोदरत्वलक्षणसामानाधिकरण्यमन्तरेणानुपपद्यमानस्तत्सोदराग्रजत्वेन भगवन्तं गमयति । तदेव पूर्वोक्तवाक्यान्युपोद्बलयति । न चानुजात्वं केनाप्यवतारकालीनेनावगतं येन तत्प्रतीत्यनुवादकत्वं वक्तुं शक्येत । अतो यदिदं शुकेनोक्तं तन् नन्दगृहे भगवतो मायाज्ञप्तुः शक्तिसाहित्येन प्रादुर्भावबोधनार्थमेवोक्तमितिनिश्चयः । एवं सति तत्रांशभागेनेत्याद्यकथनादत्र केवल एव प्रादुर्भूत इति सिद्धोर्थः । तदेतदुक्तं माययेत्यादिना । अयमेव शुकस्याशय इतिदृढीकरणार्थमाहुरुत्पत्तेरित्यादि । अन्यथोत्सवस्य राज्ञादृष्टत्वाच्चतुर्थाध्यायोत्तरं 'व्रजे वसन् किमकरो'दित्यस्योत्तरभूतं पूतनामोक्षादिकमेव वदेन् न तु नन्दसम्भ्रमम् । अत एतदुपोद्घातत्वेनैव तस्योक्तिरिति शुकस्यायमेवाशय इत्यर्थः । अतः परमेका स्वरूपद्वयदर्शनापत्तिशङ्कावतिष्ठते तामपाकर्तुमनुवदन्त एवास्य भावं टिप्पण्यामाहुरत्रायं भाव इत्यादिना । ननु नन्दगृह आविर्भूतस्यैव तिरोधानं वाच्यमतआहुः प्रागित्यादि । कार्यमिति । अविहितभक्तिरसानुभवरूपं नाट्यरूपञ्च कार्यम् । स इति । कार्यार्थः प्रादुर्भावः । एवञ्चैकदैवोभयत्र प्रादुर्भावः पञ्चाध्याय्यामिवेति ज्ञापितम् । रूपद्वयदर्शनापत्तिस्तु दर्शनस्येच्छाधीनतयैव परिच्छेदावभानवत् परिहृता ज्ञेया । नन्वस्य रूपान्तरत्वेन भासमानस्य पुरुषोत्तमत्वेन भूभारहरणादिव्यूहकार्यकरणासम्भव इत्यत आहुः पूर्वेत्यादि । एतेनैव मतान्तरनिराकरणे बीजमप्युक्तप्रायम् । ननु 'बभूव प्राकृतः शिशु'रित्यनेनोक्तस्य रूपस्य पुरुषोत्तमरूपत्वे किं मानं मायाकरणकं रूपान्तरमित्यत आहू रूपान्तरेत्यादि । तथा च मूले प्राकृतपदस्यायमेवाशयः । तदेव विवृण्वन्ति तथा चेत्यादिना । तन्नियतकार्यविषयस्येति । अन्यथाभानविषयस्य मानुषत्वस्येत्यर्थः । अत्रेदं सम्पद्यते । देवकीप्रार्थनया चतुर्व्यूहरूपं तिरोधाप्य प्रादुर्भूते पुरुषोत्तमरूपे यन् मनुष्यतया प्राकृतत्वभानं सम्पादितवांस्तेने शुक्तौ वृत्तिरूपस्य रजतस्येव स्वस्मिन् प्राकृतमनुष्यत्वस्याप्युत्पत्तिर्निरूपितेतितात्पर्यम् ॥ १६ ॥

(३) श्रीमद्वल्लभमहाराजकृतः श्रीसुबोधिनीलेखः ।

तथापि तत् सर्वमल्पज्ञानां प्रतीत्यर्थमुक्तं वस्तुतस्तु भगवान् स्वयमेवागत इति तत्रैवात्मभूतमित्यस्य व्याख्याने वक्ष्यते । अतोत्र भगवत्कर्तृकत्वमेव मुख्यमित्याभासे तथोक्तम् । व्याख्यानेंशानामिति । वक्ष्यमाणव्यवस्थानुरोधात् त्रयाणामंशानामित्यर्थः । पुरुषोत्तमस्त्विति । वासुदेवमात्रविशिष्ट इत्यर्थः । उक्तांशत्रयव्यावृत्त्यर्थं तुशब्दः । वासुदेववैशिष्ट्यस्य वसुदेवगृहे व्यावृत्त्यर्थमेवकारः । 'तव सुत' इतीति । व्रजे देवकीसुतत्वाप्रसिद्धावपि 'देवकीजठरभू'त्वकथनादेतासां यथार्थज्ञानमस्तीति निश्चीयते । तादृशीभिरेव 'तव सुत' इत्युक्तत्वादुभयत्र प्राकट्यं मन्तव्यमितिभावः । अत्र टिप्पण्यां प्रादुर्भूतस्यैवेति । अस्यैव वसुदेवगृहे प्रादुर्भावो 'बभूव प्राकृतः शिशु'रितिरूपं दर्शनमित्यर्थः । कार्यमस्तीति । 'तमद्भुत'मित्यनेनोक्तस्वरूपस्य स्वस्मिन् स्थापनं कार्यं ज्ञेयम् । एतत्संवादानन्तरं नन्दगृहाविर्भावस्तस्यैव 'बभूव प्राकृतः शिशु'रितिदर्शनं तदेव मायाविर्भावः । एतेषामानन्तर्यं शतपत्रवेधवद्दुर्लक्ष्यमिति

(३) श्रीमद्वल्लभमहाराजकृतः श्रीसुबोधिनीलेखः ।

त्रयमप्येककालिकमेव ज्ञेयम् । **सुबोधिन्यां चतुर्थाध्याय** इति । तृतीयाध्यायपर्यन्तं न मानुषत्वस्वीकारः किन्तु व्रजगमनानन्तरं मायायां मिलितायां तत्कार्यविषयस्य मानुषत्वस्य स्वीकार इत्याशयेनाहुरुत्पत्तेरनन्तरमेवेति । माया स्वकार्यं सम्पाद्य मथुरायामागतेति । देहेन्द्रियादिकं विहाय मनस्यावेशे हेतुमाहुर्जननमिति । कामस्य मनोजन्यत्वान् मन एव स्वजन्यद्वारा सर्वान् जनयतीति जननं मनसो धर्मः । अतो जननप्रकारसिद्ध्यर्थमत्रापि मनस्यावेशः । परन्त्वन्यत्र मनसा कामद्वारा परम्परया जननमत्र तु मनसा साक्षादेव स्वरूपं तत्र देवक्यां स्थापनीयमितिविभेदः ॥ १६ ॥

(४) श्रीमद्दीक्षितलालुभट्टयोजिता श्रीसुबोधिनीयोजना ।

आविवेशांशभागेनेत्यत्र—ननु वसुदेवमनस्यावेशं निरूप्य 'ततो जगन्मङ्गल'मित्यत्र देवकीकर्तृकं धारणं निरूपितमग्रे'थसर्वगुणोपेत' इतिसन्दर्भे भगवदाविर्भावो निरूपितः । तथा च शूरपौत्रत्वेन वसुदेवपुत्रत्वेन या पुराणादौ प्रसिद्धिः सोपपन्नैव नन्दमनसि त्वेवमावेशस्यानिरूपितत्वात् तद्गृहे प्राकट्यं कथं वैष्णवैरुच्यत इत्याशङ्क्य नन्दालये स्वतन्त्रतया पुरुषोत्तमप्रादुर्भावं साधयन्ति **पुरुषोत्तम**स्त्वित्यादिना । इहायमर्थः । मथुरायां हि वंशसंबन्धिलीलाचिकीर्षया वसुदेवमनसि प्रद्युम्नरूपेणाविश्य वैधदीक्षाप्रकारेण वसुदेवमानसाद् देवक्यामागतस्ततो व्यूहविशिष्टः साक्षात्पुरुषोत्तमोकस्मादलौकिकरीत्या वसुदेवदेवक्योरग्रे प्रादुर्भूतः । 'आविरासीद्यथा प्राच्यां दिशीन्दुरिव पुष्कल' इतिवाक्यात् । नन्दगृहे तु वंशसम्बन्धिलीलाया अचिकीर्षितत्वान् न नन्दमनसि प्रद्युम्नरूपेणावेशो न वा वसुदेवाद् देवक्यामिव नन्दमनस्तो यशोदायामागमनमतो वसुदेवगृहे प्रद्युम्नादिव्यूहानामपि प्राकट्यं नन्दगृहे तु न प्रद्युम्नादिप्राकट्यम् । नैतावता पुरुषोत्तमाविर्भावो नन्दगृहे निवारयितुं शक्यः किन्तु पुरुषोत्तमप्राकट्यमुभयत्रापि । अतो नन्दगृहे प्रादुर्भावं साधयन्ति **पुरुषोत्तम**स्त्वित्यादिना । तुशब्देना'विवेशांशभागेने'त्यनेनोक्तो व्यूहो व्यावर्तितः । तथा च वसुदेवमनसि प्रकटो व्यूहस्तद्रीत्या नन्दगृहे न जातः । पुरुषोत्तमस्तु नन्दगृहे मायया सह जात एवेत्यर्थः । इह फक्किकायामेवकारो ह्ययोगव्यवच्छेदको न त्वन्ययोगं व्यवच्छिनत्ति । अत एवाग्रिमफक्किकाभिरन्यथानुपपत्तिं प्रदर्श्य नन्दगृहे प्रादुर्भावः साधितोऽन्यथा 'देवकीजठरभू'रितिवत् 'तव सुतः सती'ति कथं वदेयु'रित्यादिना । न च व्रजे नन्दपुत्रत्वेन प्रसिद्धिमादाय 'तव सुत' इत्युक्तिः । व्रजे देवकीसुतत्वेन प्रसिद्ध्यभावाद् 'देवकीजठरभू'रितिकथनानुपपत्तेः । अतो व्रजसुन्दरीणामार्षज्ञानमङ्गीकार्यम् । सिद्धे ह्यार्षज्ञाने 'तव सुत' इत्युक्तिरप्यार्षज्ञानजन्येति भगवतो नन्दपुत्रत्वं निराबाधम् । हेत्वन्तरमाहुस्तन्मातराविति **शुकवाक्यं च विरुध्येते**ति । ननु नन्दगृहे स्वतन्त्रतया चेत् पुरुषोत्तमप्रादुर्भावस्तदा जन्मप्रकरणे नन्दगृहीयस्वरूपस्योत्पत्तिः कुतो नोक्तेत्याशङ्क्य समादधते **माययैवे**त्यारभ्य **तस्योत्पत्तिर्निरूपिते**त्यन्तेन । **माययैव रूपान्तर**मिति । रूपान्तरत्वेन भानमित्यर्थष्टिप्पण्यां व्याख्यातः । अन्यद्रूपं **रूपान्तरं** चतुर्भुजरूपादन्यद् **द्विभुजम्** । तयोः परस्परमभेदेपि रूपान्तरत्वेन या प्रतीतिः सा **मायया** । वस्तुतस्तु 'परिपूर्णतमः कृष्णो वैकुण्ठे गोकुले स्वयं चतुर्भुजस्तु वैकुण्ठे गोकुले द्विभुजः स्वय' मितिब्रह्मवैवर्ताद् द्विभुजश्चतुर्भुजश्च पुरुषोत्तम एक एव तत्र भिन्नत्वेन या प्रतीतिः सा मायिक्येव । **मायानिरूपणे**नेति । मायाकर्तृकभगवन्निरूपणेनेत्यर्थः । **तस्ये**ति । नन्दालयाविर्भूतद्विभुजपुरुषोत्तमस्येत्यर्थः । 'जातः खलु तवान्तकृद् यत्र क्वचित् पूर्वशत्रु'रित्यनेन कंसस्याग्रे देव्या निरूपितं तत्रापि 'यत्र क्वचि'दित्यनेन प्रसिद्धप्रादुर्भावस्थलं यन् मथुरातिरिक्तं

आविष्टे भगवति यादृशो जातस्तं वर्णयति स बिभ्रदिति। पुरुषस्य भगवतो धाम तेज आत्मनि बिभ्रदिति स्वतोपि स्वकान्तिसामर्थ्यादधिकानुभावो निरूपितस्तदा राजमानो जातः। यथा रविरिति सर्वेषां प्रतीत्यर्थमेवोक्तम्। अथवा द्वादशबिम्बान्येव तिष्ठन्ति येषु पुनर्यदा प्रविशति तदा स प्रकाशते तद्वत्। तदा तस्य कंसादीनां भयं निवृत्तमितिज्ञापयितुमाह दुरासद इति। कोपि निकटे गन्तुं न शक्नोति न वाधिक्षेपं कर्तुम्। अतः क्लेशो दूरे ज्ञापितः। भूतानां सर्वेषामेव। दुष्टानां वा राक्षसादीनाम्। सम्यग् बभूवेति न कोपि परीक्षार्थमपि बलादप्यागन्तुं शक्त इत्युक्तम्। हेत्वाश्चर्ये। सर्वेषु भगवान् यद्यपि वर्तते तथापि नैवं तेजोन्यत्रेति॥ १७॥

षट्पुत्रवधात् पूर्वमेव सङ्कर्षणगर्भस्ततः प्रभृति निगडगृहीत एव। अतः प्रकारान्तरेण स्वस्मिन् विद्यमानं भगवन्तं देवक्यामानीतवानित्याह तत इति।

---

(३) श्रीमद्वल्लभमहाराजकृतः श्रीसुबोधिनीलेखः।

स बिभ्रदिति। अत्र पुरुषपदतात्पर्यमाहुः स्वकान्तीति। स्वनिष्ठा या भगवत्कान्तिस्तत्सामर्थ्याद्धेतोर्वसुदेवस्य स्वतोपि भगवत्कान्तेरधिकानुभावो निरूपित इत्यर्थः। प्रतीत्यर्थमेवेति। अयं प्रातीतिको दृष्टान्तो न तु प्रियव्रतवद् रजन्या दिनत्वकरणमित्येवकारः॥ १७॥

(४) श्रीमद्दीक्षितलालुभट्टयोजिता श्रीसुबोधिनीयोजना।

लभ्यते तद् गोकुलमेवेति सिध्यति। जात इत्यनेन पृथक्कृतया जन्मैवोक्तम्। अन्यथा 'गतः खलु तवान्तकृदि'त्युक्तं स्यात्। अतो नन्दालये पृथगाविर्भावो मन्तव्यः। अत एव 'नन्दात्मजाय नवनीतमुषे नमस्त' इत्यादीनि ध्यानवाक्यानि युक्तानि भवन्ति। अन्यथा नन्दात्मजत्वाभावे नन्दात्मजत्वेन चिन्तने दोषः स्यात्। 'योन्यथा सन्तमात्मानमन्यथा प्रतिपद्यते किं तेन न कृतं पापं चौरेणात्मापहारिणे' तिवाक्यात्। एवं वसुदेवगृहे नन्दगृहे च पुरुषोत्तमप्रादुर्भाव इतिसिद्धान्तः। अत एव 'वसुदेवगृहे साक्षाद् भगवान् पुरुषः परः' 'या नन्दनन्दनमुपात्तविचित्रवेष'मित्याद्युक्तिश्च सङ्गच्छते। किञ्च वरुणलोकगमनप्रसङ्ग 'एवं प्रसादितः कृष्णो भगवानीश्वरेश्वरः आदायागात् स्वपितरं बन्धूनां चावहन् मुद' मित्यनेन शुकैः 'स्वपितर'मित्युक्त्वा नन्दालये पृथगाविर्भावः स्वीकृतः। आविर्भावस्यैव पितृत्वसाधकत्वात्। अत एव श्रीशुकै'र्नायं सुखापो भगवान् देहिनां गोपिकासुत' इत्याद्यनेकवाक्यैर्गोपिकासुतत्वं 'देवक्यां विष्णुरूपिण्यां विष्णुः सर्वगुहाशय' इत्याद्यनेकवचोभिर्देवकीनन्दनत्वमप्युक्तम्। अतः पुरुषोत्तमाविर्भावो मथुरायां गोकुले च स्वीकर्तव्यः। पुरुषोत्तमस्तु नन्दगृह एवेतिफक्किकायामन्ययोगव्यवच्छेदश्चेदेवकारार्थो व्याख्यायेत तदा वसुदेवगृहे प्रादुर्भावो बाध्येत। तथा सति भूयसां श्रुतिपुराणवाक्यानां विरोधो भवेत्। 'वसुदेवगृहे साक्षाद् भगवान् पुरुषः पर' इत्यादिवाक्यव्याख्या 'तमद्भुतं बालक'मित्यादिव्याख्या सुबोधिनी च कुप्येत्। नन्दगृह एवेत्यत्रैवकारस्य वासुदेवव्यूहविशिष्टपुरुषोत्तमाविर्भावीयान्ययोगव्यवच्छेदाङ्गीकारेप्यग्रिमफक्किकाया'मन्यथा देवकीजठरभूरितिवत् तव सुत' इत्यादिना प्रदर्शिता यान्यथानुपपत्तिः सा तु न सङ्गच्छत एव। अतः पूर्वोक्तोयोगव्यवच्छेदपक्ष एव साधीयानितिदिक्। किञ्च पुरुषोत्तमस्तु नन्दगृह एव मायया सह जात इत्यत्रावतीर्ण इत्यर्थो न तु व्यवहारविषय इति। मायया सहोत्पन्नया मातुरपि ज्ञानाभावात्। प्राकट्यस्यावताररूपत्वव्यवहारविषयत्वाभ्यां द्वैधाभानस्य वक्ष्यमाणतया नन्दगृहे निशीथसमयेवतरणरूपप्रादुर्भावस्यैव निजीकरिष्यमाणत्वात्। व्यवहारविषयतया रूपं तु नवम्यामितिविवेकः॥ १६॥

ततो जगन्मङ्गलमच्युतांशं समाहितं शूरसुतेन देवी ।
दधार सर्वात्मकमात्मभूतं काष्ठा यथानन्दकरं मनस्तः ॥ १८ ॥

यद्यपि स्वस्मिन्नेव स्थापनमुचितं तथापि सर्वलोकरक्षार्थं देवक्यां स्थापितवानिति ज्ञापयितुमाह जगन्मङ्गलमिति । जगतामेव कल्याणभूतम् । नन्वेवमागमनावेशप्रवेशनिर्गमनेष्वन्यथाभावो न्यूनाधिक्यं वा भविष्यतीत्याशङ्क्याहाच्युतांशमिति । अच्युतश्चासावंशश्च । षष्ठ्यर्थेऽपि तदर्थमेव विशेषणम् । सम्यगाहितमिति । वैधदीक्षाप्रकारेण । वस्तुतस्तु समाधौ देवकीं भावयित्वा मनसैव तत्र साक्षात् तेजः स्थापितवान् । शूरसुतेनेति । विवेकार्थं पितृनाम्ना निर्देशः । देवीति । तस्या अन्तःप्रवेशेन समाधावपि तत्तेजोग्रहणसामर्थ्यं द्योतितम् । इयं हि देवतारूपा । देवतायाश्च तथासामर्थ्यं सिद्धमेव । अत एव दधार । नन्वेवं परधृतत्वे ब्रह्मत्वं भज्येतेत्याशङ्क्याह सर्वात्मकमिति । स हि सर्वेषामात्मभूतः । सर्वैरेव

---

(१) श्रीप्रभुचरणविरचिता श्रीटिप्पणी ।

दधार सर्वात्मकमित्यस्य विवृतौ—बुद्धिराकाशस्येत्यारभ्य भवतीत्यन्तम् । यथायथा भित्त्याद्यावरणापसारणं तथातथाकाशप्राकट्यं यथा तथा यावन्मायारूपं येन प्रकारेणापसार्यते तावत्तावत् तेन प्रकारेण भगवत्स्वरूपं प्रकटं भवतीतिक्रमेणैव गर्भलक्षणाविर्भावस्तेनेतरगर्भेभ्यो भगवद्गर्भसम्बन्धिन्यपि बुद्धिर्देवक्या अविलक्षणोपपन्ना भवति । एवमेव यावतांशेनेतो मायापसारणं तावतांशेन यशोदागर्भे मायाप्रादुर्भाव इति यशोदाया अप्यविकृता बुद्धिस्तथेत्यर्थः । अन्यथा त्वलौकिकत्वेन पूर्वं तल्लक्षणाभावे पश्चात्प्राकट्ये चोभयोर्यशोदादेवक्योर्बुद्धिर्विकृता भवेत् । तथा सति लीला न सम्पद्येतेति तथैव ज्ञेयमितिभावः । साकारव्यापकब्रह्मणस्तोकाकारमात्रावरणापसारणेपसारितस्यापि तस्य तथाकारत्वं लोकन्यायेनापि सिद्धम् । अत्रावरणस्य व्यापकत्वेनाविशेषाद् यशोदागर्भदेशेपि तत्प्राकट्यान्नानुपपन्नं किञ्चित् ॥ १८ ॥

(३) श्रीमद्वल्लभमहाराजकृतः श्रीसुबोधिनीलेखः ।

तत इत्यत्र—वसुदेवकर्तृकानयनं गौणवाक्यार्थस्तत्र तादृशप्रकारहेतुमाभास आहुः षट्पुत्रेति । तथा च हेतुबोधनार्थमेव गौणवाक्यार्थ आभास उक्त इति ज्ञेयम् । **नन्वेवमिति । आगमनं** वैकुण्ठादवतरणम् । **आवेशो** वसुदेवमनसि प्रवेशो देवक्यां स्थितिस्ततो निर्गमनं चैतेष्वित्यर्थः । **वैधदीक्षेति ।** विध्युक्तमन्त्रोपदेशे गुरुः स्वस्मिन् देवतामावाह्य शिष्ये स्थापयति तेन प्रकारेणेत्यर्थः । एतेन समुपसर्गस्यार्थ उक्तः । **समाहितपदस्यार्थान्तरमाहुर्वस्तुतस्त्विति ।** तथा च **समाहितं** समाधिप्रकारेण समानीतमित्यर्थः । **अत एवेति ।** सामर्थ्यादेव दधार न तु लौकिकसम्बन्धरीत्येत्येवकारः । वसुदेवे स प्रकारः **समाहितपदेन** निराकृतः । देवक्यां स प्रकारो **देवीपदेन** निराकृतः । पदद्वयस्यैवमर्थकथने प्रमाणमर्थापत्तिराभासे षट्पुत्रेत्यनेनोक्ता । **चैतन्यमिति ।** जीवमित्यर्थः । अत्र रेतोरूपबीजासम्भवान् मानसमित्युक्तं सनकादिवदित्यर्थः । **तत्र प्रविष्ट इति ।** देवकीजीवे प्रविश्य तस्या उदरे प्रविष्ट इत्यर्थः । **शुद्धमेवेत्येवकारव्यावर्त्यं** विवृण्वन्ति **चैतन्येति ।** देवकीकर्तृकधारणकथनेन चैतन्यपक्ष उक्तः । बीजमन्त्रपक्षयोर्वसुदेवस्यैव प्राधान्यं न देवकीप्रयत्नापेक्षेतिभावः । **समाहितपदस्य** द्वितीयव्याख्याने बीजपक्षः प्रथमव्याख्याने **मन्त्रपक्ष** इति ज्ञेयम् । तथा च सङ्घातस्यात्मभूतमेव दधार न त्वात्मनि प्रविष्टमित्यर्थः । तादृशस्य धारणं तु **यथा ज्ञानेने**त्यनेन विवृतमेव ॥ १८ ॥

सा देवकी सर्वजगन्निवासनिवासभूता नितरां न रेजे ।
भोजेन्द्रगेहेऽग्निशिखेव रुद्धा सरस्वती ज्ञानखले यथा सती ॥ १९ ॥
तां वीक्ष्य कंसः प्रभयाजितान्तरां विरोचयन्तीं भवनं शुचिस्मिताम् ।
प्राहैष मे प्राणहरो हरिर्गुहां ध्रुवं श्रितो यन्न पुरेयमीदृशी ॥ २० ॥

ध्रियत इति धारणं न दोषाय । तथापि प्रकृते चैतन्यं बीजं वा मानसं प्राप्य तिष्ठतीति दूषणमेवेति चेत् तत्राहात्मभूतमिति । देवक्यामात्मरूपेणैव प्रविष्टो न तु बीजे चैतन्ये वा प्रविश्य तत्र प्रविष्टः । यथा ज्ञानेन स्वात्मानं बिभर्त्ययमहमात्माधार इति तथैव भगवन्तमात्मभूतं धृतवतीत्यर्थः । अनेन शुद्धमेव स्वरूपं वसुदेवाद् देवक्यामागतमित्युक्तम् । चैतन्यबीजमन्त्रपक्षा अल्पज्ञानां प्रतीत्यर्थमुक्ताः । वृद्धिराकाशस्येव । क्रमेण मायोद्घाटनात् । तदा मायाया भगवतश्चोभयोरविकृता बुद्धिरुपपन्ना भवति । तदपि न स्वप्रयत्नाद् धारणलक्षणाद् भगवन्तमानीय धृतवती किन्तु यथा स्वत एवागतमुद्यन्तमानन्दकरं चन्द्रं काष्ठा पूर्वा दिग् बिभर्ति । धारणं च मनस्त एव । अविकृतमनसेतिज्ञापयितुं तसिल्प्रत्ययः । समाधाने धारणे च मन एव हेतुः ॥ १८ ॥

यथा वसुदेवो भगवदावेशे स्फुरद्रूपो जातो न तथा देवकी जातेत्याह सा देवकीति । पुरुषस्य हि तेजः स्वतन्त्रमिति विवेकादिसहभावाच्चिन्तया नाभिभूयते । स्त्रियास्तु परतन्त्रं विवेकादिरहितमिति चिन्ताभिभवान् न शोभते । यद्यपि सा देवकी देवतारूपा सर्वजगतां निवासभूतस्य भगवतो निवासभूताधिकरणभूता । न हि स्वस्मिन् विद्यमानेभ्यो लोमभ्यः स्वस्य भयं भवति । तथा भगवति सर्वमस्तीति न सर्वस्माद् भगवतो भयम् । स्वस्य तु सुतरामेव जगतो भगवतश्च भगवन्निमित्तं च न भयम् । एतादृश्यपि सती नितरां न रेजे । भगवच्चिन्तया स्वस्य सर्वेषां च शोकहेतुर्जातेति । बहिरन्तःकरणेपि चिन्तादिना मालिन्यात् । हेत्वन्तरमप्याह भोजेन्द्रगेहे कंसगृहे रुद्धा निगडैर्गृहीता । बहिरागत्य सर्वसुखदायिनी न जाता । यथा कुण्डे ज्वलन्नप्यग्निर्भस्मना रुद्धोन्तर्ज्वाल एव भवत्येवमियमपि चिन्तादिना व्यापृता सम्यङ् न प्रकाशयुक्ता जाता । स्वधर्मैरेवास्फुरणे दृष्टान्तः । अन्यनिरोधेनास्फुरणे दृष्टान्तान्तरमाह सरस्वती ज्ञानखले यथा सतीति । सती सन्मार्गप्रवर्तिनी सरस्वती भागवतादिरूपा ज्ञानखले ज्ञानवञ्चकेन्तः स्वस्यैव तोषं जनयति न बहिःप्रकाशेन सर्वेषां तथा कंसेन रुद्धा गृह एव प्रकाशमाना जाता न बहिः । असती तु स्वतोपि न प्रकाशते । यस्तु स्वयं जानाति सद्विद्यां परोपकारजननीमधिकारिणेपि परस्मै न प्रयच्छति स ज्ञानखलः । तेन स्वान्तरङ्गेष्वपि स्वस्मिन् भगवदाविर्भावस्य सङ्गोपनं सूच्यते ॥ १९ ॥

येन सर्वेषां सुखदा न जाता सा तस्यापि न सुखदा जातेत्याह तां वीक्ष्येति । प्रभयोपलक्षितां तां वीक्ष्य कंसः प्राह । प्रभयैव ज्ञापिकयाजितोन्तरा यस्याः । भगवानस्या मध्ये वर्तत इति दृष्ट्वा प्रभयैव भवनं विरोचयन्तीम् । अजितत्वमपि

---

(३) श्रीमद्वल्लभमहाराजकृतः श्रीसुबोधिनीलेखः ।

सा देवकीत्यत्र—विवेकादिरहितमिति । तदसमानाधिकरणमित्यर्थः ॥ १९ ॥

---

१ आहेत्यपि पाठः ।

किमद्य तस्मिन् करणीयमाशु मे यदर्थतन्त्रो न विहन्ति विक्रमम् ।
स्त्रियाः स्वसुर्गुरुमत्या वधोयं यशः श्रियं हन्त्यनुकालमायुः ॥ २१ ॥

दर्शने ज्ञातम् । अधृष्यत्वावगमात् । परमानन्दे हृदि प्रविष्टे प्राणी सर्वदुःखनिवृत्तो भवतीति-निश्चयात् । अस्याः प्रसन्नवदनत्वमपि दृष्ट्वा भगवानस्तीति निश्चितवानित्याह शुचिस्मिता-मिति । शुचि विशुद्धं बाह्यविकाराजनकमन्तरानन्दोद्भूतं स्मितं यस्याः । भगवत्कान्ति-र्बहिर्निःसृता तामन्तर्बहिर्गृहं च प्रकाशितवतीत्यतो भगवानस्तीति निश्चित्य तस्य प्रयोजनान्तराभावं प्रकरणेन ज्ञात्वा वदति मे प्राणहरो हरिरेष एवास्या उदरे प्रकाश-ते । ध्रुवं निश्चितम् । यत इयं पुरेव न रूपेण सन्तोषादिना च । नन्वत्र भगवांश्चेत् सर्वैः कथं न दृश्यते तत्राह गुहां श्रित इति । उदरे विद्यमानत्वं तस्य न घटते । तस्याजीव-त्वात् । तस्मादिदमुदरं गुहैव । 'गुहां प्रविष्टावात्माना' वितिन्यायात् । अतो हरिरेव । हरित्वादेव मे प्राणहरः ॥ २० ॥

ततः किमत आह किमद्येति । तस्मिन्निति । तस्मिन् भगवति प्राणहरणकार्ये वोपस्थिते पूर्वप्रतीकाराणां वैयर्थ्यादद्य किं कर्तव्यमितिविचारः । तूष्णीं स्थितौ प्राणान् हरिष्यत्येवात आशु मे किं कर्तव्यम् । इयं मारणीयेति चेत् तत्राह यदर्थ-तन्त्रो न विहन्ति विक्रममिति । यद् यद्यपि मल्लक्षणो जनोर्थतन्त्रः स्वकार्यतन्त्रः कार्य-वशस्तथाविक्रमं न विहन्ति । स्त्रीवधे स्वस्य पराक्रमस्य हानिरेव । अथवायमुदरस्थो भगवान् यद् यस्मादर्थतन्त्रः कार्यार्थमेव समागतोतः स्वस्य विक्रमं न हन्ति न नाश-यति । तूष्णीं न स्थास्यतीत्यर्थः । ननु तव जीवनादृष्टे विद्यमानेयं न मारयिष्यतीति तद-भावे त्वन्यतोपि त्वया मर्तव्यमित्येतद्द्रोहोनुचितो यद्यपि तथापि जीवनहेतौ सत्येवागन्तुकेन नाशहेतुना तत्सम्भवात् तत्प्रतीकारे प्रदीपस्येव जीवनसम्भवादस्या मारणमुचितमिति चेत् तत्राह स्त्रिया इति । विद्यमानेप्यदृष्टेत्युत्कटदुःकर्मकरणादायुः क्षीयेतैव । अतो विद्य-मानेप्यायुषि मरणसम्भवान् नैतादृशं कर्म कर्तव्यम् । स्त्रिया वधो यशो हन्ति । स्त्री-रक्षार्थं शूराणां स्वप्राणपरित्यागो यशोहेतुः । स्वसुर्वधः श्रियं हन्ति । सर्वो हि पुरुषः सोमात्मकः । लक्ष्मीश्च भगिनी । अतो भगिनीवधो धनादिसर्वसम्पत्तिनाशकः । गुरु-मती गुर्विणी । सा हि प्राणिनामायुःपोषिका । तस्या वध आयुर्नश्यति । अतः क्रमेण तस्या वधे स्त्रियाः स्वसुर्गुरुमत्या यशः श्रियमनुकालं तत्क्षणमेवायुश्च हन्ति ॥ २१ ॥

---

(३) श्रीमद्वल्लभमहाराजकृतः श्रीसुबोधिनीलेखः ।

तां वीक्ष्येत्यस्याभासे—सा तस्यापीति । सरस्वती तु रोधकस्य तोषं जनयतीति दृष्टान्त-व्याख्याने विवृतम् । सा देवकी रोधकस्य कंसस्यापि न सुखदा जातेत्यर्थः ॥ २० ॥

किमद्येत्यत्र—जीवनहेतौ सत्येवेति । आगन्तुकेन नाशो जीवनादृष्टे सत्येव भवति तदभावे तु सहजेनैवादृष्टेन नाश इत्येवकारार्थः । तथा चागन्तुकेन नाशोपस्थितौ जीवनादृष्टं वर्तत इतिनिर्धारो भवतीतिभावः ॥ २१ ॥

स एष जीवन् खलु सम्परेतो वर्तेत योत्यन्तनृशंसितेन ।
देहेमृते तं मनुजाः शपन्ति गन्ता तमोन्धं तनुमानिनो ध्रुवम् ॥ २२ ॥
इति घोरतमाद् भावात् सन्निवृत्तः स्वयम्प्रभुः ।
आस्ते प्रतीक्षंस्तज्जन्म हरेर्वैरानुबन्धकृत् ॥ २३ ॥
आसीनः संविशंस्तिष्ठन् भुञ्जानः पर्यटन् पिबन्[1] ।
चिन्तयानो हृषीकेशमपश्यत् तन्मयं जगत् ॥ २४ ॥

अस्तु वा प्रबलजीवनाद्दृष्टं तथापि न हन्तव्येत्याह स एष इति ।

स प्रसिद्धोपि एष मल्लक्षणोपि जनः शौर्येण राज्यलक्ष्म्या च युक्तोपि जीवन्नेव सम्परेतो मृतः । यशःश्रीगमने केवलं जीवनं मरणतुल्यमेवेति जीवन्नेव सम्परेतः । खल्विति निश्चये । योत्यन्तनृशंसितेन क्रूरकर्मणा वर्तेत जीवेत् स जीवच्छव इति सत्यम् । यतोमृत एव देहे तं मनुजाः शपन्ति 'म्रियतामयं दुरात्मे'ति । मृते वा 'सम्यगयं दुरात्मा मृत' इति । एवमयं लोकधिक्कारसन्दग्धः परलोके चान्धन्तमो गन्ता । तनुमानिनः सम्बन्धिदेहाभिमानिनो ये नरका अन्धन्तमोन्तास्तानवश्यं गच्छतीत्यर्थः । भगवत्सान्निध्याद् भगवदिच्छया तस्य तथाज्ञानमुत्पन्नम् । अतो भगवदिच्छया सर्वेषां ज्ञानप्रकारविशेषश्च ज्ञाने भासते । देवक्याः पुत्रा मारणीया इति प्रथममुपदेशेन ज्ञानोदयः । वसुदेवस्यापि तथाबुद्धिः । अतः सर्वस्यापि सर्वज्ञानजनको भगवानेवेति कृष्णो भगवानेवैवंवाक्यैर्निश्चितः । तदर्थमेवैतानि वाक्यानि ॥ २२ ॥

एवं विमर्शे यज् जातं तदाह इति घोरतमाद् भावादिति ।

अयुक्तवध एव घोरः । तत्रापि भगिन्या घोरतरः । गुरुमत्या घोरतम इति सम्यङ् निवृत्तः । नन्वन्यप्रेरणया कथं न मारितवानित्याशङ्क्याह स्वयम्प्रभुरिति । स्वयमेव प्रभुर्नान्योस्य प्रवर्तक इत्यर्थः । जननानन्तरं युद्धं कर्तव्यमिति तज्जन्म प्रतीक्षन्नास्ते । तर्हि भक्तो भविष्यतीत्याशङ्क्याह हरेर्वैरानुबन्धकृदिति । हरेः सर्वदुःखहर्तुरपि पूर्वजन्ममारणलक्षणवैरस्यानुबन्धं निमित्तं तत्सम्बन्धिनां वधादिरूपं करोतीति तथा ॥ २३ ॥

एवं वैरानुबन्धनेनापि भगवच्चिन्तने प्रमाणबलाभावेपि प्रमेयबलेनैव तस्य ज्ञानं जातमित्याहासीन इति ।

आसीन उपविष्टः संविशन् शयनं कुर्वंस्तिष्ठन्नुत्थित इत्यवस्था उक्ताः । क्रिया आह भुञ्जानः पर्यटन् पिबन्निति । एवं सर्वावस्थासु सर्वक्रियासु हृषीकेशं चिन्तयानः । स्वदर्शनार्थमेव सर्वेन्द्रियस्वामी तथा प्रेरितवान् । अतः कृष्णमयमेव जगदपश्यत् ॥२४॥

---

(३) श्रीमद्वल्लभमहाराजकृतः श्रीसुबोधिनीलेखः ।

स एष इत्यत्र—एष इत्यस्यार्थमाहू राज्येति । 'सर्वेषां ज्ञापनार्थाय कंसवाक्य'मितिकारिकायामुक्तमुपसंहारे विशदयन्ति भगवत्सान्निध्यादित्यारभ्य निश्चित इत्यन्तेन ॥ २२ ॥

इतीत्यत्र—वैरस्यानुबन्धमिति । अनुबध्यतेनेनेति करणे घञ् । येन वैरमनुबध्यते दृढीक्रियते तादृशं निमित्तकारणमित्यर्थः । तत्सम्बन्धिवधेन वैरं दृढं भवतीतिभावः ॥ २३ ॥

---

१. महीमित्यपि पाठः ।

ब्रह्मा भवश्च तत्रैत्य मुनिभिर्नारदादिभिः ।
देवैः सानुचरैः साकं गीर्भिर्वृषणमीडतुः ॥ २५ ॥

देवा ऊचुः—सत्यव्रतं सत्यपरं त्रिसत्यं सत्यस्य योनिं निहितं च सत्ये ।
सत्यस्य सत्यमृतसत्यनेत्रं सत्यात्मकं त्वां शरणं प्रपन्नाः ॥२६॥

एवं पूर्वाध्याये महद्दुःखेन भगवच्चिन्तनमर्थादुक्तम् । कंसादीनामत्र । ब्रह्मादीनां वक्तुं स्तुतिलक्षणमाख्यानमाह ब्रह्मेति । अनेन सामान्यतः सर्वेषां निरोधोप्युक्तः । भगवदागमनं सर्वेषामेव ज्ञातमभूदिति वक्तुं कंसादिगणनाभावाय च देवकीगृहे समागमनमुच्यते । ब्रह्मा । भवो महादेवः । चकारादन्येपि गुणाभिमानिनो देवाः । अवताराश्च वामनादय इत्येके । मुनयः सनकादयः । नारदादयो भक्ताः । देवा इन्द्रादयः । अनुचरा गन्धर्वादयः । सर्वैः सह । गीर्भिः स्वानुकूलवाणीभिः । वृषणं कामवर्षिणं वृषं धर्मं वा नयतीति । ईडतुर्ब्रह्मभवयोरेव मुख्यत्वात् । ऐडयन्निति[1]पाठे सहोक्तानामपि कर्तृत्वेन ग्रहणम् ॥२५॥

कालात्मा भगवाञ्जात इति ज्ञापयितुं तथा ।
कलाभिः पञ्चदशभिः स्वपक्षख्यापकैः स्तुतिः ॥ १ ॥
पक्षपातस्तुतिर्ह्येषा देवानां हितकारिणी ।
ध्रुवा तु षोडशी प्रोक्ता वृद्धौ वा तादृशो भवेत् ॥ २ ॥

---

(२) श्रीपुरुषोत्तमचरणप्रणीतः श्रीसुबोधिनीटिप्पण्योः प्रकाशः ।

सत्यव्रतमित्यत्र—स्तुतिश्लोकसङ्ख्यातात्पर्यं वदन्तो निबन्धे 'सङ्कर्षणोत्पत्तिर्द्वितीयाध्यायार्थो दैत्यवधार्थत्वस्य स्फुटत्वा'दिति यदुक्तं तदत्र 'प्राहैष मे प्राणहरो हरिर्गुहा'मित्यनेन कंसस्यापि ज्ञानकथनाद् यथा सुस्फुटं तथा स्वरक्षकत्वेन देवानां ज्ञानादपीति ज्ञापयितुमाहुः कालात्मेत्यादि । भगवान् पुरुषोत्तमः प्रश्नोपनिषदि 'षोडशकल' इतिश्रवणात् कलाभिः षोडशभिः कालात्मा जात इति ज्ञापयितुं तथास्तुतिः । षोडशभिः स्तुतिरित्यर्थः । तत्र प्रकारमाहुः स्वपक्षख्यापकैः पञ्चदशभिर्ह्येषा देवानां हितकारिणी पक्षपातस्तुतिः षोडशी तु ध्रुवा भक्तहितकारिणी स्वाभाविकत्वान्निश्चलेति । ननु भवत्वेवं तथापि षोडशकत्वेन कथं कालावगम इत्यत आहुर्वृद्धौ वा तादृशो भवेदिति । वाशब्दोवधारणे । तथा च वृद्ध्या तदवगम इत्यर्थः ।

(३) श्रीमद्वल्लभमहाराजकृतः श्रीसुबोधिनीलेखः ।

ब्रह्मेत्यत्र—सात्त्विककल्पे च विष्णोर्भगवत्त्वादत्रानागमनमिति ज्ञेयम् । वृषणमित्यस्य प्रथमेर्थे णकारान्तः शब्दो द्वितीयार्थेकारान्त इति ज्ञेयम् ॥ २५ ॥

कालात्मेति—भगवान् पुरुषोत्तमः कालः सङ्कर्षण आत्मनि यस्य तादृशः सञ्जातः । सङ्कर्षणं गृहीत्वा प्रकट इत्यर्थः । तथेति । एतस्यैव विवरणं कलाभिरिति । चन्द्रस्य पञ्चदश कलाः पक्षः । चान्द्रमासमभिप्रेत्येदमुक्तम् ।

(४) श्रीमद्दीक्षितलालुभट्टयोजिता श्रीसुबोधिनीयोजना ।

सत्यव्रतमित्यस्य विवरणे—दैत्यानां हितकार्यपि पञ्चदश इति कालविशेषणम् । पञ्चदश अवयवाः कृष्णपक्षदिनरूपा विद्यन्ते यस्मिन् स पञ्चदशः कालः । अर्श आद्यच् । कालात्मा भगवाञ्जात इति । भूभारहरणार्थं तत्प्राकट्यस्यैवोचितत्वात् । 'कालोस्मि लोकक्षयकृत्

---

१ ऐडयन्नित्यपि पाठः ।

अत्र पञ्चदशभिर्भगवत्स्तोत्रमेकेन देवक्याः सान्त्वनम् । कालः पञ्चदशात्मा भवति । स एवावतीर्ण इति तैर्ज्ञातः । स द्विविधो भवति । दैत्यानां हितकार्यपि पञ्चदशः । देवानामपि । साधारणस्तु त्रिंशदात्मको भवतीति स्वपक्षपात्येव भगवानर्धेन निरूप्यते । स च पक्षपातः कालकृतश्चतुर्धा भवति । लोककृतः । स्मृतिकृतः । स्मृतिर्हि लोकवेदात्मिका भवति । वेदकृतस्तृतीयः । भगवन्मार्गकृतश्चतुर्थः । चतुर्विधोपि प्रमाण-प्रमेयसाधनफलैश्चतुर्धा । दैत्यकृतात् तस्य विशेषं वक्तुं तथोच्यते ।

तत्र प्रथमं चतुर्भिः श्लोकैः प्रमाणप्रमेयसाधनफलान्युच्यन्ते । तत्र लोकसिद्धानि देव-पक्षपातरूपाणि निरूप्यन्ते । लोके सत्यमेव प्रमाणम् । परिदृश्यमानं जगदेव प्रमेयम् । गुणाभि-मानिनो देवा एव साधनानि । क्षेम एव फलम् । तत्रापि दैत्यपक्षव्यतिरेकश्च साधनीयः ।

---

(२) श्रीपुरुषोत्तमचरणप्रणीतः श्रीसुबोधिनीटिप्पण्योः प्रकाशः ।

तदेव स्फुटीकुर्वन्त्यत्रेत्यादिना । तथा च स्तुतिसान्त्वनश्लोके 'परः पुमा'नित्यादिकथनात् षोडशानामपि भगवत्स्तुतित्वमेव । यदि च पुरुषोत्तमस्य गर्भसम्बन्धाभावान्नैतेषां साक्षात्पुरुषोत्तमस्तुतित्वं तदा तु षोडशभिः कालात्मकस्यैव स्तुतिरिति सिध्यति । तत्र पञ्चदशभिः कालात्मकस्तुतिं व्युत्पादयन्ति काल इत्याद्यर्धेन निरूप्यत इत्यन्तम् । अर्धेनेति त्रिंशदर्धेन । तर्हि षोडशभिः कथं स्तुतिरित्यत-स्तामुपपादयन्ति स चेति । चोवधारणे । स इति । षोडशभिः श्लोकैरुक्तः । तेनेदं सिध्यति । आध्यात्मिके द्वापरादिरूपे काले विपक्षे सति तत्कार्यप्रतिबन्धार्थं कृपया भगवानाधिदैविककालरूपो भवंस्तदंशै-र्लोकादिभिर्लोकादिविभाजकप्रमाणाद्युपाधिभिश्च पक्षपाती जात इति । एवं षोडशधा विभागमुपपाद्य तत्प्र-योजनमाहुर्दैत्यकृतादिति । दैत्येषु कृतादुपकारात् स्वपक्षपातस्याधिक्यं वक्तुमत्र षोडशधोच्यत इत्यर्थः ।

(३) श्रीमद्वल्लभमहाराजकृतः श्रीसुबोधिनीलेखः ।

स एवेति । अत्र पुरुषोत्तमे सङ्कर्षण एव भूभारहरणार्थं प्रार्थितत्वादवतीर्ण इति प्रकारेण तैः सङ्कर्षणो ज्ञात इत्यर्थः । व्यूहान्तरज्ञानव्यावृत्त्यर्थमेवकारः । स्तुतेः पुरुषोत्तमत्वज्ञापकत्वं सङ्ख्यायाः सङ्कर्षणत्वज्ञापकत्वमितिविभागः । लोककृत इत्यादिषु लोकादिद्वारा कृत इत्यर्थः । दैत्य-कृतादिति । दैत्येषु कृतादित्यर्थः । स त्वनृतादिरूप इतिभावः ।

(४) श्रीमद्दीक्षितलालुभट्टयोजिता श्रीसुबोधिनीयोजना ।

प्रवृद्ध' इतिभगवद्वाक्यात् । यद्यप्यत्र पुरुषोत्तमप्रादुर्भावोपि भावी तथापि पुरुषोत्तमस्य सर्वात्मतया सर्वहितकर्तृत्वेन दैत्यनाशो न स्यादतः कालरूपः सङ्कर्षण एवास्मद्धितार्थमवतीर्णोयमिति ब्रह्मादीनां बुद्धिः । तथा च कालरूपस्य सत्त्वादिगुणानुरोधितया सात्त्विकादिजीवानां पक्षपातं क्रमेण कुर्वंस्तद्गुणप्रतिकूलगुणयुक्तानां नाशमपि करोति । अत एव 'तदा वयं विजेष्यामो यदा कालः प्रदक्षिण' इत्यादिवचांसि सङ्गच्छन्ते । कालरूपो भगवान् सात्त्विकानां हितकाङ्क्षतो दैत्यनाशं करिष्यतीति

(५) भगवदीयनिर्भयरामनिर्मिता श्रीसुबोधिनीकारिकाव्याख्या ।

सत्यव्रतमित्यस्याभासे—कालात्मेत्यादि । तथेत्यस्य विवरणं कलाभिरिति । स्वपक्ष-स्थापकैरिति । कालो द्विविधः शुक्लपक्षरूपो देवहितकारी कृष्णपक्षरूपो दैत्यहितकारी चेति । तत्र देवपक्षतया स्थापकैः कलारूपैः पञ्चदशभिः श्लोकैः स्तुतिरित्यर्थः ॥ १ ॥

पक्षपातेत्यादि । अत्र पञ्चदशभिर्भगवत्स्तोत्रमेकेन 'दिष्ट्याम्बे'तिश्लोकेन देवकीसान्त्वनम् । तत्र पञ्चदशभिर्देवानां हितकारिणी स्तुतिः षोडशी देवकीसान्त्वनरूपा तु कला ध्रुवा स्वाभाविकत्वादित्यर्थः । वृद्धौ वा तादृशो भवेदिति । तिथिवृद्धौ वा तादृशः षोडश-दिनात्मकः कालो भवेदित्यर्थः ॥ २ ॥

तत्र प्रथमं देवानां सत्यं दैत्यानामनृतं प्रमाणम्। अतः सत्यरूपो भगवानवतीर्ण इति निरूप्यते। सत्यमपि देवानां हितकार्यष्टविधं भवति। अंशतः षोडशविधम्। वेदे सत्यं पञ्चविधं निरूपितं 'सत्यं पर'मित्यत्र 'प्राजापत्यो हारुणि'रित्यत्रापि। यत् सत्यं तत् परं सर्वेभ्य उत्कृष्टम्। यद्वा सर्वोत्कृष्टं तत् सत्यम्। एवं सत्यत्वसर्वोत्कृष्टत्वयोरैक्यं प्रतिपादनीयम्।

---

(१) श्रीप्रभुचरणविरचिता श्रीटिप्पणी।

अष्टविधं भवतीत्यादि। अष्टविधत्वञ्चाग्रे स्पष्टीभविष्यति। **यत् सत्यं तत् परमित्यादि** वक्ष्यमाणश्रुत्यर्थनिरूपकमिति ज्ञेयम्। यद्वा **सर्वोत्कृष्टमित्यत्र** वाशब्द एवकारार्थो वाक्यालङ्कारे। श्रुताविव स्तुतावप्येतयोरैक्यं प्रतिपादनीयमित्यतिदिशन्त्येवं **सत्यत्वेत्यादिना**।

(२) श्रीपुरुषोत्तमचरणप्रणीतः श्रीसुबोधिनीटिप्पण्योः प्रकाशः।

लोककृतं चातुर्विध्यं विभजन्ते **तत्रेत्यादि**। एतस्यैव विवरणं **लोकसिद्धानीत्यादि**। **सत्यमिति**। सत्यभाषणं तद्विषयश्च यथार्थः। **साधनानीति**। जगदुत्पत्त्यादिसाधनानि। एतावदेव दैत्यपक्षेपि तुल्यम्। अथ देवपक्षे विशेषं वक्तुमाहुस्तत्रापीत्यादि। लोके प्रमाणादावपि **दैत्यपक्षव्यतिरेकश्च** दैत्यपक्षवैलक्षण्यञ्च भगवत्त्वेनैव सत्यं प्रमाणं भगवत्त्वेनैव जगत् प्रमेयमित्यादिरूपेण **साधनीयमित्यर्थः**।

एवं प्रतिज्ञाय प्रथमतः प्रमाणमाहुस्तत्रेत्यादि। **सत्यमिति**। सात्त्विकज्ञानविषयं कालत्रयेप्यबाधितम्। **अनृतमिति**। राजसज्ञानविषयं व्यावहारिकं गुणसन्निपातकार्यम्। **अत्त इति**। देवपक्षपातात्। एतेन मायोपहितो गुणाधीनः कार्येश्वरश्चानृतरूपो निवारितः। एवं श्लोकतात्पर्यमुक्त्वा तत्र स्थितानामष्टविशेषणानां तात्पर्यमाहुः **सत्यमपीति**। अष्टविधत्वादिकं कथमित्याकाङ्क्षायां **टिप्पण्यामाहुरष्टविधत्वमित्यादि**। **अग्र इति**। विशेषणत्रयव्याख्यानोत्तरमष्टविधत्वं चकारात् "सत्यस्य सत्य"मित्यस्य व्याख्यानोत्तरं **प्रमाणादिचतूरूपमित्यादिना** त्रयोदशविधत्वत्रिविधत्वाभ्यां षोडशविधत्वञ्च **स्फुटीभविष्यतीत्यर्थः**। तेनैकस्मिन् विशेषणे प्रत्येकं विधाद्वयमित्येवं षोडशविधत्वं नोच्यते किन्तु प्रकारान्तरेणेति सूक्ष्मेक्षिकयां**शतःषोडशविधमित्यनेनोपपत्त्युत्पत्तिरूपाभ्यां स्फुटीभविष्यतीति** बोधितं ज्ञेयम्। न च पुरःस्फूर्तिकमष्टविधत्वं विहाय षोडशविधत्वनिरूपणे कुत आग्रह इति शङ्क्यम्। स्तुतौ सत्यविधाबोधकानां श्रौतानां पदानां प्रत्यभिज्ञानेन तत्सामानाधिकरण्यबोधनार्थत्वात्। एतद्-

(४) श्रीमद्दीक्षितलालुभट्टयोजिता श्रीसुबोधिनीयोजना।

तथैव ब्रह्मादिभिः स्तूयते। तत्र कालस्य भौतिकं रूपं वर्णनीयं यतो भौतिकरूपेण वर्णने कृत आधिदैविकं रूपं स्फुटीभवति। तत्र कालस्याधिभौतिकश्चन्द्रः पञ्चदशकलः। तत्स्वरूपं प्रतिपादनीयम्। तत्प्रतिपादने तदाधिदैविकं ज्ञातं भवति। अतः कालभौतिकरूपस्य चन्द्रस्य पञ्चदश कला निरूप्यन्ते। **षोडशी तु ध्रुवा**। सा तु वृद्धिक्षयरहिता न पक्षावयवबोधहेतुः। अतः पञ्चदशैव कला वृद्धिक्षयाभ्यां सितासितपक्षकर्त्र्यः। एकः कालः सितासितपक्षाभ्यां त्रिंशदात्मको भवति। तत्र पक्षपातसूचकस्तुतिचिकीर्षयैकपक्षत्यागे पञ्चदशात्मकत्वं कालस्येति तस्य देवपक्षपातिकालरूपस्य पञ्चदशात्मकत्वसूचनार्थं पञ्चदशभिः श्लोकैः स्तुतिरिति गर्भश्लोकसङ्ख्यातात्पर्यम्। ध्रुवायाः सूचनार्थं षोडशः श्लोकः। ध्रुवा यथा सर्वाभ्यः कलाभ्योतिरिक्ता तथात्रापि स्तुतितोतिरिक्ता प्रार्थना षोडशे श्लोक इति ज्ञेयम्। एवं षोडशश्लोकसङ्ख्यया चन्द्रमाः कालभौतिकरूपः सूचितः। तेनाधिदैविककालात्मा सङ्कर्षणो दैत्यनाशाय देवपक्षपात्यवतीर्ण इति बोध्यते स्म ॥ २६ ॥

॥ इति श्रीद्वितीयाध्याययोजना ॥

अत एव सत्येन स्वर्गलोकाच्च्युतिः कदापि न भवतीत्यामुष्मिकफलोत्कर्ष उक्तः। ऐहिकेपि सतां सत्यमेव मूलं फलम् । अतः सत्यं प्रमाणप्रमेयसाधनफलरूपमिति ये देवपक्षपातिनस्ते सत्य एव रमन्ते । तथा च श्रुतिः "सत्यं परं पर९ सत्यं सत्येन न सुवर्गाल्लोकाच्च्यवन्ते कदाचन सता९ हि सत्यं तस्मात् सत्ये रमन्त" इति । तदत्रापि निरूप्यते।

लोके हि व्रतमुत्कृष्टम् । यस्तु यत् किञ्चन व्रतमातिष्ठति स पर इत्युच्यते । सत्यमपि । भगवतस्तूभयं सत्यम् । सत्यमेव व्रतं यस्य । तादृशं त्वां शरणं प्रपन्ना इतिसम्बन्धः । एवं व्रतसत्ययोरैक्यमुक्तम् । उभयोः परत्वात् ।

(१) श्रीप्रभुचरणविरचिता श्रीटिप्पणी ।

लोके हि व्रतमुत्कृष्टमिति यदुक्तं तत्रोपपत्तिर्यस्त्वित्यादिनोच्यते । तथा च लोके व्रतं सत्यं चेति द्विविधं सत्यं निरूपितं भवति । मूले व्रतपदेनैतदुभयप्राप्तौ हेतुमाहुरु**भयोः परत्वादिति । सत्यव्रत**मित्यनेन 'सत्यं पर'मितिश्रुतिस्थपरस्यार्थ उक्तो भवति । तेन लोके सत्यं व्रतञ्चेतिद्वैविध्यम् ।

(२) श्रीपुरुषोत्तमचरणप्रणीतः श्रीसुबोधिनीटिप्पण्योः प्रकाशः ।

बोधनार्थमेव सुबोधिन्यां वेदे सत्यमित्यादिना श्रुतितात्पर्यमुक्तं श्रुतिद्वयं च यदुपन्यस्तं तद् व्याख्यानग्रन्थ एवाग्रे स्फुटीभविष्यति । अतस्तत्तात्पर्यमनुक्त्वा यत् सत्यमित्यादेस्तात्पर्यमाहुर्यत् सत्यमित्यादि वाक्यालङ्कार इत्यन्तम् । एतत्कथनप्रयोजनमाहुः **श्रुतावित्यादिना** । तथा च यथा 'त्वं वा अहमस्मि भगवो देवते अहं वै त्वमसी'तिजाबालश्रुतौ प्रत्यक्पराग्वित्तिवेद्ययोस्त्वमहम्पदार्थयोर्व्यतिहारेण भगवत्त्वादैक्यं प्रतिपादितं तथास्यामपि श्रुतौ "सत्यं परं पर९ सत्य"मितिवाक्यस्य व्यतिहारेण परसत्ययोः केनचिद्रूपेणैक्यं प्रतिपाद्यते । तथा सति येन रूपेणास्यां **श्रुतावैक्यं प्रतिपादनीयमेवमनेन** प्रकारेण **सत्यत्वसर्वोत्कृष्टत्वयोर्भिन्न**प्रतीतिविषययोरप्यैक्यं **स्तुतौ प्रतिपादनीयमिति** सुबोधिनीफक्किकार्थो ज्ञेयः । सुबोधिन्यामेवं विधाद्वयं व्याख्याय तृतीयां व्याकुर्वन्त्यत **एवेत्यादि** । यतः सत्यपरयोरैक्यमतस्तथेत्यर्थः । तुरीयां व्याकुर्वन्त्यै**हिकेपीत्यादि** । अत्र "सता९ हि सत्य"मितिश्रौतं वाक्यं साकाङ्क्षम् । तन् **मूलं फलमिति** फलद्वयेन पूरितम् । तथा च **सतां सत्यमेव मूलं** सत्ताप्रयोजकमतस्तदेवैहिकं **फल**मित्यर्थः । पूर्ववाक्य आमुष्मिकफलस्य कथनेनात्रैहिकफलग्रहणस्यौचित्यात् 'प्राजापत्यो हारुणि'रितिद्वितीयश्रुतौ तथैव सिद्धत्वाच्च । पञ्चमीं व्याकुर्वन्त्यत **इत्यादि । अतो** यथार्थत्वादबाधितत्वाच्च **सतां सत्यमेव** च प्रमाणादिचतुष्टयरूपमितिहेतोरुक्तविधाः **सत्य एव रमन्ते** क्रीडन्ति । रता भवन्तीत्यर्थः । द्वितीया श्रुतिस्तु न व्याख्याता । तदुपन्यासप्रयोजनं त्वग्रे वाच्यम् । **तदत्रापि निरूप्यत** इति । श्रौतं पञ्चविधत्वं स्तुतावपि निरूप्यत इत्यर्थः ।

वाक्यं व्याकुर्वन्ति **लोके हीत्यादि । यस्त्वित्यादिनोच्यत इति । यस्तु यत् किञ्चन व्रतमातिष्ठति स पर इत्युच्यते तथा सत्यमपीत्यन्तेनो**च्यत इत्यर्थः । **अत्रातिष्ठतीत्यन्तं** वाक्यं पुनरावर्तत इति बोध्यम् । तथाचैतयोः सत्यव्रतयोराख्यानाल्लोके परत्वकथनेन श्रुतौ परशब्देनोभयं सत्यं व्रतं च सङ्गृह्यत इत्यर्थः । तदेतत् प्रकृते योजयन्ति **भगवतस्तूभयं सत्यमिति** । यत् **सत्यं** यथार्थं **तदुभयं** सत्यं व्रतं चेतिद्वयं भगवत्स्वामिकम् । यत् पुनर्दम्भादिना कृतमयथार्थं तद् भगवत्स्वामिकं न। यथार्थत्वादेवोत्कृष्टतया परत्वमितीहापि सत्यमुद्दिश्यैव परत्वविधानाच्छ्रौतार्थसामानाधिकरण्यमेवेत्यर्थः । न च **बहुव्रीहौ** 'चित्रगुर्लम्बकर्ण' इत्यादिषु प्रथमनिर्दिष्टयोर्लम्बचित्रयोरेव विधेयत्वदर्शनात् **सत्यव्रत**पदेपि **सत्यस्य** विधेयत्वं शङ्क्यम् । "कुटादिब्राह्मणादयः शूद्रदासोत्तराः प्रजा" इत्यादौ व्यभिचारदर्शनेन तथानियमाभावात् । तद् **टिप्पण्यां** निगमयन्ति **लोके हीत्यादि । निरूपितं भवतीति** । परत्वेन

अतः परं यत् परं लोके वेदे च द्वादशविधं निरूपितं 'सत्यं तपो दमः शमो दानं धर्मः प्रजननमग्नयोग्निहोत्रं यज्ञो मौनं सन्न्यास'श्चेति तत् सर्वं भगवतः सत्यमेव । यथार्थमेव । न तु दैत्यानामिव तद् द्वादशविधमयथार्थम् । अत्र श्रुतिरनुसन्धेया पूर्वनिर्दिष्टा भगवतो व्रतानि "कौन्तेय प्रतिजानीहि" "द्विःशरं नाभिसन्धत्ते" "अनश्नन्नन्यो अभिचाकशीति" "साधवो हृदयं मह्य"मित्यादिवाक्यैः प्रतिपादितानि । लोकानुसारेण देवहितकारिणो नियामकं सत्यमेव । अन्यथा ईश्वरः केन नियमितः स्यात्? यथा प्रकृते स्वसत्यवाक्यादेव समागतः ।

---

(१) श्रीप्रभुचरणविरचिता श्रीटिप्पणी ।

अग्रे 'पर९ सत्य'मितिश्रुत्यर्थनिरूपकं सत्यं परमितिपदं व्याकुर्वन्त्यतः परमिति । अत्रापि लोके लौकिकं नियामकं वैदिकं द्वादशविधश्चेतिद्वैविध्यम् ।

(२) श्रीपुरुषोत्तमचरणप्रणीतः श्रीसुबोधिनीटिप्पण्योः प्रकाशः ।

रूपेणोक्तं भवतीत्यर्थः । सुबोधिन्यामेवं सत्यपदार्थं व्याख्याय 'तस्मात् सत्ये रमन्त' इतिश्रुतितात्पर्यबोधनार्थं पदसम्बन्धमाहुः सत्यमित्यादि । तथा च सत्ये रताः शरणं प्रपन्ना न तु भयादिनेत्यर्थः । एतेन 'हृष्टाः स्तुवन्ती'ति श्रीधरोक्तमवतरणमादृतं ज्ञेयम् । एवं पदसम्बन्धमुक्त्वा लोके हि व्रतमित्यादिना यदुक्तं तन्निगमयन्त्येवमित्यादि । तद् विवृण्वन्ति टिप्पण्यां मूल इत्यादि । तथा च व्रतपदं स्वशक्यस्य नियमस्य परत्वेन सम्बन्धेनाजहत्स्वार्थया सत्यमपि प्रापयतीति परत्वमुभयप्राप्तौ हेतुरित्यर्थः । तेन सिद्धमाहुः सत्यव्रतमित्यादिना द्वैविध्यमित्यन्तेन । अत्र व्रतपरत्वेनोक्तायां विधेयकोटौ तयोः स्वरूपमनुपदमेव व्रतं ह्युपोषणादीत्यादिना टिप्पण्यां स्फुटिष्यति । तथा चैवंव्याख्यानेन श्रुतौ सत्योद्देश्यका परविधेयका विधा योक्ता सा बोधितेत्यर्थः ।

अग्रिमपदं विवृण्वन्तीत्याहुरग्र इत्यादि । अत्रापि सत्यपरपदेपि लोके लौकिकं नियामकं सुबोधिन्यां यत् परं लोक इत्यनेनोक्तं वैदिकं द्वादशविधं सुबोधिन्यां वेदे चेत्यारभ्य सन्न्यासश्चेत्यन्तेनोक्तमितिद्वैविध्यम् । एवम्प्रकारकं द्वैविध्यमित्यर्थः । तेनात्र नियामकत्वं परशब्दार्थे स्फुटमिति । तच्च यथाशास्त्रं प्रणीयमानदण्डनीत्यादिरूपम् । 'दण्डो दमयतामस्मि नीतिरस्मि जिगीषता'मिति गीतावाक्यात् । द्वादशविधस्य परत्वं तु श्रुतौ "किं भगवतः परमं वदन्ती"तिप्रश्नेन तदुत्तरेण च परमत्वेनोक्तत्वम् । तदेतत् सुबोधिन्यां स्मारयन्त्यत्र श्रुतिरित्यादि । सा तु 'सत्येन वायुरावाति सत्येनादित्यो रोचते दिवि सत्यं वाचः प्रतिष्ठा सत्ये सर्वं प्रतिष्ठितं तस्मात् सत्यं परमं वदन्ती'ति । एवं तपआदीनामपि श्रुतिर्बोध्या । अर्थस्तु सत्येन पूर्वजन्मीनसत्यभाषणेन मनुष्यत्वाद् देवतारूपं प्राप्य लोकोपकारार्थं वायुर्भूत्वावाति । एवमादित्योपि दिवि रोचते प्रकाशं करोति । सत्यमेव वाचो वागिन्द्रियस्यापि स्थिरं स्थानम् । अनृतं तु न तथा । सत्ये यथार्थभाषणे सर्वं व्यवहारजातं प्रतिष्ठितम् । तस्माद्धेतोः सत्यं परममुत्कृष्टं साधनं वदन्तीति । अत्र प्रथमे वाक्यद्वय आमुष्मिकफलोत्कर्षः सिध्यति तदग्रे वाक्यद्वये चैहिकफलोत्कर्षः । एतदभिप्रेत्यैव प्रथमश्रुतौ सता९ हि सत्यमित्यत्रैहिकं फलं व्याख्यातम् । भगवद्व्रतानां परत्वं त्वसाधारणत्वादेव

(३) श्रीमद्वल्लभमहाराजकृतः श्रीसुबोधिनीलेखः ।

सत्यव्रतमित्यत्र—भगवतः सत्यमेवेति । भगवतः सत्यं यथार्थं यद्रूपं तदेवैतत्सर्वरूपेण जातमित्यर्थः । न त्विति । अयथार्थं यद् रूपं तदिदं न भवतीत्यर्थः । तद् रूपं परिचाययन्ति दैत्यानामिवेति ।

लोके हि त्रयो लोकास्त्रय आत्मानो भूरादयः कायादयश्च । त उभयेपि त्रिशब्दे-नोच्यन्ते। त्रयोपि सत्या यस्य। अनेन साधनफले एकीकृत्य निरूपिते। एवं चतुर्धाष्टविधो निरूपित उपपत्तिरूपः ।

---

(१) श्रीप्रभुचरणविरचिता श्रीटिप्पणी ।

भगवतो व्रतं लोकानुसारेण देवहितकारिणो नियामकश्चेतिद्वैविध्यम्। त्रिसत्य-मितिपदार्थे भूरादित्रयं कायादित्रयमितिद्वैविध्यम् । एवमष्टविधत्वं सत्यस्य । भगवतः कालरूपस्य यदि सत्यरूपत्वं न स्यात् तदा लोके व्रतादिकं नियामकञ्च वैदिकञ्च द्वादशविधं भगवद्व्रतानि च लोका-श्चात्मादयश्च न स्युरित्युपपत्तिरूपत्वम् । व्रतं ह्युपोषणादिरूपमहोरात्रादिसाध्यं सत्यमपि तत्तत्तै-लादिष्वप्यदाहोत्युत्कटपापेल्पेनैव कालेनानिष्टमनुत्कटे चिरेणेत्यादि । अन्यत् स्पष्टम्। लौकिकमुक्तद्वा। दशविधं वैदिकश्चेति द्विविधम्। भगवदीयं व्रतं नियामकश्चेतिद्विविधम् । लोका भूर्भुवःस्वर्लक्षणाः-आत्मानः कायजीवपरमात्मानः । लोकाः फलरूपाः । इतरे त्वितराणि । इदञ्च द्विविधम् । एवमष्ट-विधत्वं सत्यस्योक्तभेदेन पदद्वये विधेयभेदेन द्वैविध्यं त्रयञ्च द्विविधमेवञ्चतुर्विधत्वम् ।

(२) श्रीपुरुषोत्तमचरणप्रणीतः श्रीसुबोधिनीटिप्पण्योः प्रकाशः ।

स्फुटम् । शेषस्य भगवन्नियामकस्य परत्वं सुबोधिन्यामेवोपपादितमित्याशयेनाहुर्भगवतो व्रत-मित्यादि । तथा सति परपदेन विधाचतुष्कसङ्ग्रह इतिभावः । तथा च मूले सत्यपरपदे सत्यं परं यस्येतिबहुव्रीहौ लम्बकर्णादिवत् पूर्वनिर्दिष्टस्य विशेषणभूतस्य सत्यस्य विधेयत्वं परपदोक्तस्य चतु-र्विधस्य नियामकादेरुद्देश्यत्वं बोध्यम् । एवमत्र श्रुत्युक्तव्यतिहारबोधकं मूलस्थं पदद्वयं विवृतम् । व्यतिहारफलमैक्यं त्वग्रे विवेचनीयम् ।

लोके हि त्रय इत्यादिना सुबोधिन्यां त्रिसत्यपदं विवृण्वन्तीत्याशयेन तत्सिद्धं विधाद्वयमष्टविधत्वपूरणाय स्फुटीकुर्वन्ति । त्रिसत्यमित्यादि । स्पष्टार्थमिदम् । सुबोधिन्यां त्रिसत्य-पदतात्पर्यमाहुरनेनेत्यादि । त्रिसत्यपदेन साधनफले 'सत्येन न सुवर्गाल्लोकाच्च्यवन्त' इतिश्रुत्युक्तं साधनं 'सताᳩ हि सत्य'मितिश्रुत्युक्तं फलं च त्रित्वसङ्ख्यासामान्येनैकीकृत्य निरूपितम् । श्रुत्युक्तानां स्वोक्तानां च विधानां पूरकं रूपं स्फुटीकुर्वन्त्येवमित्यादि । उपपत्तिरूप इति । उपपत्त्या रूप्यते तादृश इत्यर्थः । टिप्पण्यां कथमुपपत्तिरूपत्वमित्याकाङ्क्षायां विवृण्वन्ति भगवत इत्यादि रूपत्वमित्यन्तेन। आदिकमित्यनेन सत्यस्य सङ्ग्रहः। व्रतानि चेति। चकारेण भगवन्नियामकसत्यस्य सङ्ग्रहः। तथा चोक्तरूपयोपपत्त्या निरूप्यत्वादुपपत्तिरूपत्वमित्यर्थः। सुबो-धिन्यां सत्यव्रतपदव्याख्याने सत्यपरव्याख्याने च व्रतसत्ययोः प्रविष्टत्वात् तयोरभेदे परपदोक्तनि-यामकयोश्चाभेदे विधाष्टकपूर्तिर्दुर्घटेति तदभावाय तेषां स्वरूपमाहुर्व्रतं हीत्यादि । एवं सत्यव्रतपदं विवृतम् । अत्र सिद्धं यद् व्रतं सत्यं च तत् प्रमाणभूतं बोध्यम् । भगवत्सम्बन्धिना तेन लौकिकादृतेन सत्येन कर्तृनिष्ठधर्मप्रमितिजननादिति। अन्यत् स्पष्टमिति । यत् परं लोक इत्यादि सुबोधिनीस्थं लोके लौकिकं नियामकमित्यादिना विवृतत्वात् स्फुटमित्यर्थः। तदेतत् सङ्गृह्णन्ति लौकिक-मित्यादिना। लौकिकमिति। नियामकमितिशेषः। नियामकं चेति। देवहितकारिणो नियामकं चेत्यर्थः। इदं चतुर्विधं सत्यं प्रमाणभूतं बोध्यम् । स्मार्तवैदिकभगवद्वाक्यैः प्रतिभातत्वादिति । एवं षड्भेदैर्द्वे अपि श्रौते विधेयकोटी ज्ञापिते । त्रिसत्यपदोक्तं विधाद्वयं व्याकुर्वन्ति लोका भूर्भुव इत्यादि । लोकाः फलरूपा इति। पुरुषार्थत्वेन प्राप्यत्वात् फलरूपाः। इतरे त्वितराणीति। कायादय-स्त्रयस्तु तत्साधनशेषत्वात् साधनानि । इदञ्च द्विविधमिति । त्रिशब्देनोक्तं द्विप्रकारकमि-

उत्पत्तिरूपमष्टविधं निरूपयति सत्यस्य योनिमित्यादि । यत् पूर्वमष्टविधं सत्यमुक्तं तस्य सर्वस्यापि योनिः कारणं भगवानेव कालात्मा । 'श्वो दास्यामी'त्युक्ते यदि श्वो न भवेद् वागसत्यैव स्यात् । एवं सर्वत्र ।

न केवलं सत्यस्योत्पादकं किन्तु सत्यस्य रक्षकमपि । तदाह निहितं च सत्य इति । सत्ये नितरां हितः रक्षकः । स्वयं तत्र स्थित एव रक्षां करोतीति निहितपद-समुदायार्थोऽपि । एवं सत्ये स्थित्वा सत्यं पालयतीत्यर्थः । अनेन सत्यस्योत्पत्तिविचारे प्रमेयं साधनं चोक्तम् । इतरावाद्यन्तयोः । चकार इममेवार्थमाह ।

---

(१) श्रीप्रभुचरणविरचिता श्रीटिप्पणी ।

इतराविति । प्रमाणफललक्षणावित्यर्थः । आद्यन्तयोरिति । सत्यात्मकमित्यन्तिमेन पदेन फलमेतस्मादाद्येन 'ऋतसत्यनेत्र'मित्यनेन प्रमाणमित्यर्थः । भगवत्स्वरूपज्ञानशक्त्योः फलत्वप्रमाणत्वे प्रसिद्धे । अथवा सत्यस्य योनिमित्यनेन प्रमाणम् । सत्यस्य सत्यमित्यनेन फलम् । 'मानाधीना मेयसिद्धि'रिति कारणान्तःपाति मानमिति तथा । पूर्वमज्ञस्य ज्ञानेन विषयस्वरूपमपि

(२) श्रीपुरुषोत्तमचरणप्रणीतः श्रीसुबोधिनीटिप्पण्योः प्रकाशः ।

त्यर्थः । एवं विधाष्टकं निगमयित्वा त्रिसत्यपदे सुबोधिन्यामेवं चतुर्धेति यदुक्तं तन्निगमयन्त्येव-मष्टेत्यादि । एवमष्टविधत्वं सत्यस्योक्तभेदेनोक्तरीत्या सङ्गृहीतो यः षोडशभेदस्तेनेत्यर्थः । चतुर्विधत्वं निगमयन्ति पदद्वय इत्यादिना । सत्यव्रतं सत्यपरमितिपदद्वये यो विधेयभेदस्तेन द्वैविध्यम् । प्रमाणप्रमेयत्वाभ्यां द्वैविध्यम् । त्रयम् । त्रिसत्यपदे त्रिशब्देनोक्तम् । द्विविधम् । फलसाधनभेदेन द्विप्रकारकम् । तथा चैवं मूलस्थैस्त्रिभिः पदैः श्रौतश्चतुर्विधत्वं समर्थितं ज्ञेयमित्यर्थः ।

सुबोधिन्यां नन्वेवं श्रौते चातुर्विध्ये स्वोक्तेऽष्टविधत्वे च समर्थिते शेषाणां पञ्चानां विशेषणानां किं प्रयोजनमित्याकाङ्क्षायां श्रौतव्यतिहारफलभूताभेदसाधनं स्वोक्तषोडशविधापूरणञ्च प्रयोजनमित्या-शयेनाहुरुत्पत्तिरूपमित्यादि । उत्पत्त्या रूप्यते निरूप्यते तादृशं पञ्चभिर्विशेषणैर्निरूपयतीत्यर्थः । तत्र प्रथमं विशेषणं व्याकुर्वन्ति यत् पूर्वमित्यादि । श्वो न भवेदिति । द्वितीयदिनात्मा कालो यदि भगवता नोत्पादितो भवेत् । तथात्राष्टविधं सत्यं भगवदुपादेयत्वात् सत्यत्वप्रयोजक-मित्यर्थः । अग्रिमविशेषणेष्वप्यतिदिशन्त्येवं सर्वत्रेति । निहितञ्च सत्य इत्यादिविशेषणे-ष्वप्यष्टविधं सत्यं तत्तदुक्तेन धर्मेण तत्तत्कार्यप्रयोजकं ज्ञेयमित्यर्थः ।

अग्रिमपदं व्याकुर्वन्ति न केवलमित्यादिना । तत्तात्पर्यमाहुरनेनेत्यादि । विशेषणचतुष्टयानन्तर-वर्तिना निहितं च सत्य इतिविशेषणेनाष्टविधसत्यस्योत्पत्तिप्रयोजनविचारेऽष्टविधं सत्यं भगवद्रक्षित-त्वेन प्रमेयं भगवदधिष्ठितत्वेन स्वस्वकार्यसाधनञ्चोक्तम् । न ह्यरक्षितं प्रमातुं शक्यते न वा भगवदनधि-ष्ठितं स्वकार्यं साधयितुं शक्नोति । "गामाविश्य च भूतानि धारयाम्यहमोजसे"त्यादिवाक्यै"स्तदभि-ध्यानादेव तु तल्लिङ्गात्" इतिन्यायेन च भगवदधिष्ठितस्यैव कार्यक्षमत्वेन सिद्धत्वादित्यर्थः । नन्वेवं तर्हि प्रमाणफले कुत्रोक्ते इत्यत आहुरितरावाद्यन्तयोरिति । तस्यार्थष्टिप्पण्यां वक्तव्यः । नन्वितरावाद्य-न्तयोरुच्येते इत्यत्र किं गमकमित्यत आहुश्चकार इत्यादि । 'निहितं च सत्य' इत्यत्र चकार उक्तसमुच्चया-भावान्निरर्थकः स्यादित्यनुक्तप्रमाणफलसमुच्चयरूपमर्थमाह । तथा च चकार एव तद्गमक इत्यर्थः । इतरावाद्यन्तयोरिति यदुक्तं तट्टिप्पण्यां विवृण्वन्तीतरावित्यादि । अत्र प्रमाणेत्यारभ्य प्रसिद्धे इत्यन्तमेकः प्रकारः । अथवेत्यारभ्य द्वितीयः । तत्र प्रथमे प्रकारे "सत्यस्य योनि"मितिविशेषणं सत्यो-त्पत्तिमात्रबोधकं न तु विधासङ्ग्राहकम् । द्वितीयं तु प्रमेयसाधनबोधकमिति सुबोधिन्यां स्पष्टम् ।

सत्यस्य प्रलयोऽप्यत्रैवेत्याह सत्यस्य सत्यमिति यथा 'पूर्णस्य पूर्णमादाये'ति। सत्यं सत्य एव स्वाधिदैविके लीयते। सत्य एव प्रतिष्ठितम्। सत्यं फलम्। तच्चाधिदैविकं सत्यं भगवानेव। अनेन यो भगवति प्रतिष्ठितः स सत्यः। यः सत्ये स सत्यद्वारा भगवति प्रतिष्ठितो भविष्यतीत्युक्तम्। एवमुत्पत्तिस्थितिप्रलयप्रसङ्गे पञ्चविधं सत्यमुक्तम्। एतावता त्रयोदशधा क्रियाशक्तिः सत्यत्वेन निरूपिता।

---

(१) श्रीप्रभुचरणविरचिता श्रीटिप्पणी।

तदैव सिद्धं भूतमिति यतो भातम्[1]। एवं फलं विवृतावेव स्फुटं सत्य एवेत्यादिना।

(२) श्रीपुरुषोत्तमचरणप्रणीतः श्रीसुबोधिनीटिप्पण्योः प्रकाशः।

तृतीयं प्रतिष्ठितत्वबोधकम्। चतुर्थं प्रमाणस्य। पञ्चमं फलस्य बोधकम्। अस्मिन् पक्षे सुबोधिन्युक्तस्य पूर्णेत्यादिग्रन्थस्य विरोध इत्यरुच्या पक्षान्तरमाहुरथवेत्यादि। ननु योनिशब्दस्य कारणवाचकत्वादत्र प्रमाणनिरूपणं कथं सङ्गच्छत इत्याकाङ्क्षायां सत्यस्य योनिमित्यनेन प्रमाणनिरूपणे प्रकारमाहुर्मानेत्यारभ्य भातमित्यन्तम्। विवृताविति। सुबोधिन्याम्। नन्वेवं सुबोधिन्यविरोधेन प्रमाणफलयोः सिद्धौ पूर्वोक्तप्रकारलिखनस्य किं प्रयोजनमिति चेदुच्यते। योनिशब्दस्य कारणे रूढत्वादत्र सत्यकारणत्वेनैव प्रयोगात् तस्य प्रमाणकारणत्वेन सङ्कोचे मूलविरोधापत्तिः। सत्यस्य सत्यमितिविशेषणस्य फलबोधकताङ्गीकारे जहल्लक्षणापत्तिरिति जानीहि। नन्वेवं सति मूलविरुद्धः पक्षः सुबोधिन्यां कुत आदृत इतिचेदत्राप्युच्यते। योनिशब्दस्य प्रमाणपरत्वं "शास्त्रयोनित्वा"दित्यत्र भास्कररामानुजाचार्याभ्यामादृतम्। प्रकृते च भगवतो योनित्वकथनेन सत्यस्य तदुत्पन्नत्वं साधितमतस्तेन धर्मेण सत्यं प्रमाणमितिकथने को वा मूलविरोधः? किञ्च सत्यस्य सत्यमितिविशेषणे भगवतः सत्याधिदैविकत्वमुक्तं तत्र प्रतिष्ठितत्वेन रूपेण सत्यस्य फलत्वकथनेपि को वा मूलविरोध इति जानीहि। एवं च पुरःस्फूर्तिकमादाय प्रथमः प्रकारः सूक्ष्मेक्षणमादाय द्वितीय इति टिप्पण्यां न कोपि विरोधः।

सुबोधिन्यां सत्यस्य सत्यमितिकथनेन कथं लयस्य बोध इत्याकाङ्क्षायामाहुर्यथा 'पूर्णमदः पूर्णमिद'मितिमन्त्रे पूर्णशब्दवाच्यस्य प्रपञ्चस्य स्थित्युत्पत्ती उक्त्वा पूर्णस्य लय उच्यते तथात्रापि सत्यस्योत्पत्तिस्थिती पूर्वविशेषणाभ्यामुक्तत्वात्र सत्यस्याधिदैविकं सत्यमितिबोधनेनोत्पत्तिस्थितिप्रसङ्गादेव लय उच्यत इत्यर्थः। तर्ह्यत्र कथं फलबोध इत्यत आहुः सत्य एवेत्यादि। प्रलयो हि कारणे प्रवेशरूप इति कार्यं सत्यं कारणभूते सत्ये प्रतिष्ठितं भवति। तच्च भगवानेवेति तेन रूपेण सत्यं फलमित्यर्थः। तदुपपादयन्त्यनेनेति। उक्तमिति। अनेन प्रकारेण फलमुक्तमित्यर्थः। एवं विशेषणोक्त्या विधापञ्चकसिद्धिं गमयन्त्येवमित्यादि। अष्टविधस्य सत्यस्यानेन प्रकारेणोत्पत्त्यादिप्रसङ्गे प्रतिष्ठितत्वस्यापि सिद्ध्या तदादाय पञ्चविधं सत्यमुक्तमित्यर्थः। अनेनात्र त्रयोदशत्वस्यापि सिद्धिमाहुरेतावतेत्यादि। क्रियाशक्तिरिति। क्रियाजनकं क्रियात्मकं भगवत्सामर्थ्यमित्यर्थः। अत्र क्रियाशक्तेस्त्रयोदशविधत्वमेवं ज्ञेयम्। व्रतसत्ययोर्धर्मानुमापकत्वात् प्रमाणकोटिपातेपि कर्मरूपत्वात् क्रियारूपत्वम्। प्रमेयरूपाणां चतुर्विधानियामकानां तु तथात्वं यथासम्भवं क्रियारूपत्वात् तज्जनकत्वाच्च स्पष्टमेव। साधन-

(३) श्रीमद्वल्लभमहाराजकृतः श्रीसुबोधिनीलेखः।

पञ्चविधं सत्यमुक्तमिति। टिप्पण्युक्त आद्यपक्ष उत्पत्तिस्थितिप्रलयाः प्रमेयं साधनं चेति पञ्चविधत्वं ज्ञेयम्॥ २६॥

---

१. क्वचित् प्रकाशे मानमित्यपि पाठः क्वचिच्च भानमिति।

ज्ञानशक्तिं सत्यत्वेन निरूपयति ऋतसत्ये नेत्रे यस्येति । ज्ञानशक्तिर्द्विविधा प्रमाणबलेन प्रमेयबलेन च । प्रमाणं वेदः । प्रमेयं भगवद्धर्माः । ऋतं सूनृता वाणी । वेदः सत्यप्रतिपादकः । अतः सत्यनिरूपणप्रस्तावेप्यृतनिरूपणम् । ऋतसत्ये नेत्रे प्रापके यस्येति भगवत्प्राप्तिर्द्विधा भवतीत्युक्तम् ।

एवं शक्तिद्वयं सत्यत्वेन निरूप्य धर्मिणं सत्यत्वेन निरूपयन्ति सत्यात्मकमिति । सत्यमेवात्मा स्वरूपं यस्य । यः सर्वानेव धर्मान् व्याप्य तिष्ठति स आत्मा । स सत्यमबाधितं भगवतः सद्रूपम् । स्वार्थे कः । कं फलं वा । सत्यमात्मा कं सुखं च यस्य । सच्चिदानन्दरूपो भगवान् । चिदानन्दयोरपि सत्यरूपतेति तथोक्तम् । तादृशे च जीवैः कर्तव्यं शरणगमनमेव । प्रपन्ना इतिबहुवचनं सर्वेषामेव देवानां सत्यतया संरक्षार्थम् ॥ २६ ॥

---

(१) श्रीप्रभुचरणविरचिता श्रीटिप्पणी ।

प्रमाणादिचतूरूपं भगवति प्रतिष्ठितं चेति पञ्चविधम् । पूर्वोक्तमष्टविधमेतत् पञ्चविधं चेति त्रयोदशधा । अग्रे ज्ञानशक्तिद्वयं धर्मी चेति षोडशधा ॥ २६ ॥

(२) श्रीपुरुषोत्तमचरणप्रणीतः श्रीसुबोधिनीटिप्पण्योः प्रकाशः ।

फलयोश्च कर्मप्रधानकत्वात् तथात्वम् । अग्रे च साधनस्य प्रमेयस्य तथात्वादेव क्रियारूपत्वम् । प्रमाणस्याप्युत्पत्तिक्रियान्तःपातित्वात् तथात्वम् । उत्पत्त्यादिक्रियान्तःपातित्वादेव च प्रतिष्ठितफलरूपयोरपीति तथा । भगवच्छक्तित्वं तु भगवदाधारकत्वात् स्फुटम् ।

अग्रिमविशेषणं व्याकुर्वन्ति ज्ञानशक्तिमिति । ज्ञानजनिकां भगवच्छक्तिं सत्यत्वेन निरूपयन्तीत्यर्थः । नन्वत्रर्तसत्ययोर्निरूपणस्य किं प्रयोजनमित्यतस्तदुपपादयन्ति ज्ञानशक्तिरित्यादि । प्रमाणं वेद इति । तस्यानपेक्षतया प्रामाण्यस्य तत्रैव पर्यवसानात् तथा । प्रमेयं भगवद्धर्मा इति । "ये वै भगवता प्रोक्ता ह्युपाया ह्यात्मलब्धय" इत्यादिवाक्यैः प्रमितत्वात् । ऋतं च सूनृता वाणी । सूनृता सत्यप्रतिपादिका । 'ऋतं च सूनृता वाणी कविभिः परिकीर्तिते'तिभगवद्वाक्यात् । अत्र तन्निरूपणप्रयोजनमाहुर्वेद इत्यादि । उक्तमिति । द्वयमुक्तम् ।

सत्य एवेति । सत्ये पूर्वोक्ते पञ्चदशविध एव । सत्यात्मकपदं प्रकारान्तरेण व्याकुर्वन्ति कं फलं वेत्यादि । अत्रात्मा कं चात्मकम् । सत्यमात्मकं यस्येत्येवंविग्रहो बोध्यः । एवंव्याख्यानस्य प्रयोजनमाहुः सच्चिदित्यादि । तथोक्तमित्यादि । तथा व्याख्यानमित्यर्थः । अंशतः षोडशविधत्वं यत् पूर्वं प्रतिज्ञातं तन्निगमयन्ति टिप्पण्यां प्रमाणादीत्यादि षोडशधेत्यन्तम् । अत्र च सत्यस्योपपत्त्युत्पत्तिभ्यां सर्वस्मिन् भगवदुपादेयत्वभगवत्त्वप्रमितिजनकत्वात् प्रमाणत्वं बोध्यम् ।

किञ्च श्रीधरीये सत्यव्रतपदस्य 'सत्यसङ्कल्प'त्वं यद् व्याख्यातं तदत्र भगवतो व्रतानीत्यादिना सिद्धम् । सत्यपरपदे 'सत्यं परं प्रापकं यस्ये'ति व्याख्यातं तदत्र क्रियाशक्तेस्त्रयोदशविधत्वेन सिद्धम् । यच्च त्रिसत्यादिविशेषणचतुष्टये व्याख्यातं तदत्र सत्यस्य योनिमित्यादिविशेषणत्रयेणैव सिद्धम् । तेन तन्मते त्रिसत्यमित्यस्य विशेषणस्य वैयर्थ्यम् । व्याख्यानव्याख्येयभावस्यागतिकगतित्वात् । अतो दोषाणां विद्यमानत्वात् तदुपेक्ष्यमिति बोध्यम् ॥ २६ ॥

(५) भगवदीयनिर्भयरामनिर्मिता श्रीसुबोधिनीकारिकाव्याख्या ।

अत्र सुबोधिन्यां स्वयं षोडशविधं तदन्तर्गतमष्टविधं पञ्चविधं वेदोक्तं चेति त्रिधा व्याख्यातम् । तत्र वेदोक्तं पञ्चविधं यथा । 'सत्यं परं परं सत्यं सत्येन सुवर्गाल्लोकाच्च्यवन्ते न कदाचन सतां हि सत्यं तस्मात् सत्ये रमन्त' इतिश्रुतौ 'सत्यं पर'मितिपदोक्तं प्रमाणरूपं सत्यमत्र श्लोके **सत्यव्रत**मिति-पदेनोक्तम् । 'परं सत्य'मितिपदोक्तं प्रमेयरूपं सत्यमत्र **सत्यपर**मितिपदेनोक्तम् । 'सत्येन सुवर्गा-ल्लोकाच्च्यवन्ते न कदाचने'त्यनेनोक्तं सत्यं 'सतां हि सत्य'मितिपदोक्तं सत्यं चात्र **त्रिसत्य**मिति-पदेन भूरादित्रयकायादित्रयरूपफलसाधननिरूपकेणैकीकृत्य निरूपितम् । एतदेवोक्तं सुबोधिन्या-**मेवं चतुर्धाष्टविधो निरूपित** इत्यत्र **चतुर्धे**तिपदेन । एवं वेदोक्तपञ्चविधसत्येषु चतुर्विधं सत्यं निरूपितम् । अथावशिष्टं 'तस्मात् सत्ये रमन्त' इत्यत्रोक्तं रमणाधिकरणभूतं पञ्चमं सत्यम् । तदत्र **सत्यात्मकं त्वां शरणं प्रपन्ना** इत्यनेन निरूपितं ज्ञेयमिति पुरुषोत्तमा व्याख्यातवन्तः ।

अथ षोडशविधम् । तत्र **सत्यव्रत**मितिपदेन श्लोक उपोषणादिरूपं **व्रतं** तप्ततैलादिष्वप्यदाहरूपं **सत्यं** चेति द्विविधम् । अत्र हि **सत्यव्रत**पदं श्रौतेन 'सत्यं पर'मितिपदेन तुल्यार्थकम् । तथा चात्र श्लोके श्रुत्युक्तोत्कृष्टार्थकपरपदतुल्यार्थकेन व्रतशब्देन **व्रतसत्ययोरुभयोरप्युत्कृष्टत्वात्** सङ्ग्रहः । अथ **सत्यपर**मितिपदेन 'दण्डो दमयतामस्मी'तिवचनाल्लोके दण्डादिरूपं लौकिकनियामकं वैदिकं द्वादशविधं भगवतो व्रतं भगवतो नियामकं चेति चतुर्विधम् । अत्र परशब्देनोत्कृष्टार्थकेन भग-वदीयव्रतस्याप्युत्कृष्टत्वात् सङ्ग्रहः । **त्रिसत्य**मितिपदेन भूरादित्रयं कायादित्रयं च द्विविधम् । एवं त्रिभिःपदैरष्टविधं **सत्यमुत्पत्ति**रूपं निरूपितम् । अथोत्पत्तिरूपमष्टविधं निरूप्यते । तत्र 'सत्यस्य योनिं निहितं च सत्ये सत्यस्य सत्य'मितिपदत्रयेण पञ्चविधं सत्यमुक्तम् । तदुक्तं सुबोधिन्यामेवमुत्पत्ति-**स्थितिप्रलयप्रसङ्गे पञ्चविधं सत्यमुक्त**मिति । सुबोधिनीग्रन्थार्थष्टिप्पण्यामनुक्तोपि श्रीवल्लभ-गोस्वामिलेखादवगम्यते । स यथा । **सत्यस्य योनि**मितिपदेनोत्पत्तिरूपमेकविधं सत्यम् । **निहितं च सत्य** इत्यनेन स्थितिरूपं प्रमेयसाधनरूपं चेति त्रिविधम् । **सत्यस्य सत्य**मित्यनेन प्रलयरूपमेक-विधं सत्यम् । एवं पञ्चविधम् । **ऋतसत्यनेत्र**मितिपदेन प्रमाणनिरूपकेण द्विविधम् । **सत्यात्मक**-मितिपदेन फलनिरूपकेण धर्मिरूपमेकविधं सत्यमिति षोडशधा ।

अथ टिप्पण्यां द्वितीयव्याख्याने **सत्यस्य योनि**मितिपदेन प्रमाणरूपमेकविधं सत्यम् । **निहितं च सत्य** इत्यनेन प्रमेयसाधनरूपं द्विविधम् । **सत्यस्य सत्य**मित्यनेन फलरूपं **भगवति प्रतिष्ठितं** चेतिद्विविधम् । एवं पञ्चविधं ज्ञेयम् । **ऋतसत्यनेत्र**मित्यनेन **ज्ञानशक्तिद्वयम्** । **सत्यात्मक**मितिपदेन **धर्मि** चेति **षोडश** ।

तथाचायं सङ्ग्रहः । **सत्यव्रत**मितिपदेन द्विविधम् । **सत्यपर**मितिपदेन चतुर्विधम् । **त्रिसत्य**-मिति भूरादित्रयं कायादित्रयं चेतिद्विविधम् । एवमष्टविधम् । **सत्यस्य योनि**मित्येकविधं प्रमाण-रूपम् । **निहितं च सत्य** इति प्रमेयसाधनरूपमिति द्विविधम् । **सत्यस्य सत्य**मिति फलरूपं भगवति प्रतिष्ठितं चेति द्विविधम् । एवं पञ्चविधं तु न वेदोक्तं किन्तु श्रीभागवतोक्तमेव । वेदोक्तं तु पूर्वमेवोक्तम् । एवं त्रयोदशधा क्रियाशक्तिर्निरूपिता । अथ ज्ञानशक्तिरूपं **ऋतसत्यनेत्र**मिति द्विविधम् । **सत्यात्मक**मितिपदेन धर्मिरूपमिति षोडशविधम् । टिप्पण्युक्तप्रथमपक्षीयवैलक्षण्यं तु पूर्वमेवोक्तमितिसङ्क्षेपः ॥ २६ ॥

एकायनोसौ द्विफलस्त्रिमूलश्चतूरसः पञ्चविधः षडात्मा ।
सप्तत्वगष्टविटपो नवाक्षो दशच्छदी द्विखगो ह्यादिवृक्षः ॥ २७ ॥

एवं प्रमाणरूपतामुक्त्वा प्रमेयरूपतामाह एकायन इति । इदं जगद् ब्रह्माण्डात्मकं वृक्षत्वेन निरूप्यते । "वृक्ष इव स्तब्धो दिवि तिष्ठत्येकस्तेनेदं पूर्णं पुरुषेण सर्वं"मिति-श्रुतेर्भगवान् वृक्षरूपः । तस्माज् जायमानं जगदपि वृक्षात्मकमेव भवति । अनेन भगवतो महत्त्वं निरूपितम् । यथाश्वत्थादिवृक्ष एकस्मिन् कोटिशः फलानि भवन्ति । सोपि तादृश एव । एवमनादिनिधनो वृक्षो भगवान् । अत एव क्वचिद् ब्रह्माण्डनिर्माणं भगवत एव भवति । क्वचित् तत्त्वद्वारा । अक्षरमत्र फलम् । तस्य तत्त्वान्यंशाः । बीजं ब्रह्माण्डमिति । शकुनिभक्षितमेव ततो निर्गतं फलतीति तत्त्वानां चेतनरूपता निरूपिता । तत्र दैत्यादिकल्पे बहुबीजयुक्तादपि फलादेको वृक्ष उत्पद्यते । अत एव बाह्यादिशास्त्रेषु परमाणुभ्यो बहुभ्य एककार्योत्पत्तिर्निरूपिता । पिप्पलादयोपि काक-विष्टातो जाता बहुभ्य एकं भवतीत्यध्यवसीयते तद्व्यावृत्त्यर्थमाहैकमेवायनं यस्येति । अण्डं प्रकृतिरक्षरं वा । काल इत्यन्ये । अनेनायमादिरूपः सद्वृक्ष उक्तः । अतोसाविति । परिदृश्य-मानः प्रपञ्चः । द्विफलः । द्वे फले यस्य । सुखदुःखेस्य फले । दैत्यानां तु दुःखमेव फलम् । ते फले नरकस्वर्गवाच्ये । नराणां कं सुखं विषयात्मकम् । स्वस्वरूपं गच्छतीति स्वर्गः । सृष्ट्यन्तरे सर्वे विषयिण इत्यत्र तु द्विविधा अपि । त्रयो गुणाः सत्त्वादयो मूलान्यधःप्ररोहा यस्य । अत्र त्रिविधान्यपि कर्माणि भवन्ति । अन्यत्र तामसान्येव । क्वचिद् वा राजसानि । सात्त्विकानि तु न भवन्त्येव । चत्वारो धर्मार्थकाममोक्षा रसा यस्य । अन्यत्रार्थकामावेव । पञ्च कर्माणि

---

(२) श्रीपुरुषोत्तमचरणप्रणीतः श्रीसुबोधिनीटिप्पण्योः प्रकाशः ।

एकायन इत्यत्र—एवं प्रमाणेत्यादि । पूर्वश्लोके सत्यस्य प्रमाणत्वकथने "सत्यात्मक"मित्य-नेन भगवतः प्रमाणरूपतामुक्त्वाग्रे"त्वमेक एवास्ये"त्यनेन श्लोकेन साधनरूपतां वदिष्यंस्तदुभय-सन्दंशेनैकायनश्लोकेन भगवतो जगद्रूपतया प्रमेयतामाहेत्यर्थः । ननु ब्रह्माण्डस्य वृक्षत्वमत्र निरूप्य-तेतः कथमत्र भगवतः प्रमेयत्वप्रतिपत्तिरित्याकाङ्क्षायामाहुर्वृक्ष इवेत्यादि । भगवान् वृक्षरूप इति । तेनादिवृक्षोसाविति मूलान्वयो बोधितः । न चात्र श्रुतौ वृक्षो दृष्टान्तत्वेन प्रविष्टोतो नानया भग-वतः प्रमेयत्वोपष्टम्भ इति शङ्क्यम् । 'ऊर्ध्वमूलमवाक्शाखं वृक्षं यो वेद कश्चन न स जातु जनः श्रद्दध्यात् मृत्युर्मा मारयादिती'तिश्रुत्यन्तरे मृत्युमारणाभावश्रद्धारूपफलेन तस्य वृक्षस्य भगवद्रूपतावगमा-दिह कार्यरूपवृक्षनिरूपणेपि तेन कारणवृक्षस्यानुमानान्न प्रमेयत्वहानिरित्यर्थः । ननु तथापि सद्रूपस्य तथात्वमस्तु कालात्मकस्य कथमिति चेन्न । कालस्य जगदुपादानत्वात् । "गुणव्यतिकराकारो निर्वि-शेषो प्रतिष्ठितः पुरुषस्तदुपादानमात्मानं लीलयासृज"दिति तृतीयस्कन्धे तथाप्रमेयत्वस्य सिद्ध-त्वात् । उपादेयस्योपादानात्मकत्वेन काले तथात्वसिद्धेरप्रत्यूहत्वादिति । निरूपितेति । तृतीय-स्कन्ध "एते देवाः कला विष्णो"रित्यादिनोक्तेत्यर्थः । दैत्यकल्पादत्र फलेपि विशेषमाहुर्नराणां कमित्यादिना ॥ २७ ॥

(३) श्रीमद्वल्लभमहाराजकृतः श्रीसुबोधिनीलेखः ।

एकायन इत्यत्र—चेतनरूपतेति । तृतीयस्कन्धे स्तुतिकथनेन चेतनत्वं निरूपितमित्यर्थः । इदं च तत्रैव व्युत्पादितम् । दैत्यादिकल्प इति । दैत्यानामादिकल्पे मुख्यसिद्धान्त इत्यर्थः ॥२७॥

---

१. प्रमेयतामिति [illegible] पाठः । २. [illegible] पाठः ।

त्वमेक एवास्य सतः प्रसूतिस्त्वं सन्निधानं त्वमनुग्रहश्च॥
त्वन्मायया संवृतचेतसस्त्वां पश्यन्ति नाना न विपश्चितो ये॥२८॥

विधाः प्रकारा यस्य। तानि पञ्चेन्द्रियजन्यान्यप्युत्क्षेपणापक्षेपणप्रसारणाकुञ्चनगमनात्मकानि भवन्ति। अन्यत्रोत्क्षेपणाभावः। अथवान्नमयादयः पञ्च। "स वा एष पुरुषः पञ्चधा पञ्चात्मे"तिश्रुतेः। ब्रह्माण्डविग्रहोपि तथा। अन्यत्र नानन्दः। षडात्मानो यस्य। षडिन्द्रियाण्यात्मत्वेन निरूपितानि। "अयमात्मा विज्ञानमयः"। ज्ञानं च षड्विधमुत्पत्त्या भिन्नम्। सप्त त्वगादयस्त्वचो वल्कलादीनि यस्य। अष्ट प्रकृतयो विटपाः शाखा यस्य। "भूमिरापोनलो वायुः खं मनो बुद्धिरेव च अहङ्कार इतीयं मे भिन्ना प्रकृतिरष्टधे"ति। नव देहच्छिद्राणि नवाक्षा यस्य। दश प्राणाश्छदानि यत्र। द्वौ जीवान्तर्यामिणौ खगौ यत्र। एतस्माद् वैलक्षण्यमन्यत्र ज्ञातव्यम्। हीति सर्वत्र युक्तयः सन्तीति ज्ञापितम्। आदिवृक्ष इति समष्टिरूपः। एवं प्रमेयं निरूपितं भगवदात्मकम्॥ २७॥

अत्रोपपत्तिं वदन् साधनरूपमाह त्वमेक एवास्येति। अस्य जगतः सतः सद्रूपस्य। अनेन मायावादादिपक्षा निराकृताः। ते हि वैनाशिकाः। "असत्यमप्रतिष्ठं ते जगदाहुरनीश्वर"मितिवाक्यात् तेषामेव मतेस्य जगतोसत्यत्वम्। अन्यथासतोज्ञानकार्यस्य कर्ता भगवान् को वा स्यात्? तस्य सर्वस्यापि सद्रूपस्य त्वमेव प्रसूतिरुत्पत्तिस्थानम्। प्रकर्षेण सूतिर्यस्मादिति। प्रसूतिपदेन पितराविवोत्पादकत्वं सूचितम्। त्वमेव सम्यग् निधीयतेस्मिन्निति सन्निधानं लयस्थानम्। त्वमेवानुगृह्यतेनेनेति पालकः। अत उत्पत्तिस्थितिप्रलयकर्ता त्वमेव। अन्यथाक्रमेणैवं सूचयति भगवद्रक्षितो न नश्यतीति। नन्वेते गुणाभिमानिन एव ब्रह्मादय उत्पत्त्यादावधिकारिणो नाहमित्याशङ्क्याहुस्त्वन्माययेति। ये त्वन्मायया संवृतं सङ्कुचितं चेतो मतिर्येषां ते त्वां नाना पश्यन्ति न तु विपश्चितः। त एव भगवन्तं परिच्छिन्नं जानन्ति ये तस्यैव मायासङ्कुचिता भवन्ति। अल्पेन हि ग्राहकेणाल्पमेव गृह्यते। सर्ववस्तुग्रहणार्थं चित्तं पुष्कलमेव भगवत्सृष्टम्। मायया सङ्कोचाभावे कथं परिच्छिन्नं गृह्णीयात्? अत एव त्वां नाना पश्यन्ति। परिच्छिन्नया दृष्ट्या गृहीतो देशो भिन्नतया स्वीक्रियत इति मायामोहः। अत एव ये विपश्चितस्ते ब्रह्मादीन् परस्परविलक्षणान् पश्यन्तोपि तत्तत्कार्यानुरोधेन तथाविधं त्वामेव मन्यन्ते न तु भिन्नं पश्यन्ति। य इत्यन्ते तेषां माहात्म्यनिरूपणार्थं निर्देशः। अनेन सृष्टिस्थानां गुणैर्भिन्नानां स्वकार्यसिद्ध्यर्थमेत एव यथारुचि भगवद्रूपाः सेव्या इतिसाधनमुक्तम्॥ २८॥

---

(३) श्रीमद्वल्लभमहाराजकृतः श्रीसुबोधिनीलेखः।

त्वमेक एवेत्यत्र—सत इतिपदकथनस्यावश्यकत्वमाहुरन्यथेति। जगतः सत्त्वाभावे जगत्कर्तृत्वेनोच्यमानो भगवान् को ब्रह्मा वासतः कर्ता स्यात्। भगवतो ब्रह्मणो वाज्ञानकार्यकर्तृत्वेज्ञानरूपत्वं स्यादितिभावः। दैत्यानां दुर्गाभैरवादयः सेव्या इति तत्पक्षव्यतिरेको ज्ञेयः। चित्तं पुष्कलमिति। अण्वपि सर्वग्रहणक्षममित्यर्थः॥ २८॥

बिभर्षि रूपाण्यवबोध आत्मन् क्षेमाय लोकस्य चराचरस्य ॥
सत्त्वोपपन्नानि सुखावहानि सतामभद्राणि मुहुः खलानाम् ॥ २९ ॥
त्वय्यम्बुजाक्षाखिलसत्त्वधाम्नि समाधिनावेशितचेतसैके ॥
त्वत्पादपोतेन महत्कृतेन कुर्वन्ति गोवत्सपदं भवाब्धिम् ॥ ३० ॥

फलमाह बिभर्षीति । त्वमवबोध आत्मनि रूपाणि बिभर्षि । ये त्वां सेवन्ते पूर्वोक्तप्रकारेण तेषां रूपाणि ज्ञानरूप आत्मनि बिभर्षि । सायुज्यं तेभ्यः प्रयच्छसि । अथवावबोध आत्मनि शुद्धात्मसिद्ध्यर्थं रूपाण्यवताररूपाणि बिभर्षि येषु भक्ताश्चिद्रूपमात्मानं लभन्ते । रूपाणां ग्रहणस्यान्यदपि निमित्तमित्याह क्षेमाय लोकस्य चराचरस्येति । चराचरशब्देन ब्राह्मणाः क्षत्रियाश्चेति न्यायविदः । चराः प्राणिनः । अचरा भूरादयः । उभयेषामपि क्षेमाय । अनेनैहिकफलदानार्थमपि भगवदवतार इति । गुणैर्ब्रह्मादीनामपि भगवत्त्वाद् रजसा तमसाप्यवतारः सम्भवतीति तद्व्यावृत्त्यर्थमाह सत्त्वोपपन्नानीति। लोकानुसारीणि मत्स्यादीनि । ब्रह्ममहादेवयोरप्याधिदैविकयोरप्यवताराः सत्त्वरूपा एव । तत्र निदर्शनं सुखावहानीति । ये सर्वप्राणिषु सुखमावहन्ति । पक्षपातस्तोत्रत्वाद् दैत्यानामपि सुखदानि भविष्यन्तीत्याशङ्क्याह सतामेव सुखदानि । खलानां त्वभद्राणि । लक्षणपूर्वकं दैत्यानां निर्देशः खलानामिति । सर्वदोषनिधानं खला ये परेभ्यो दुःखदातारः । मुहुरिति । सर्वेषां खलानां वारंवारम् ॥ २९ ॥

एवं लौकिकप्रकारेण चतुर्णां निरूपणमुक्त्वा स्मृतिप्रकारेण पुनश्चतुर्णां निरूपणमाह त्वयीति चतुर्भिः । स्मृतिषु योगो धर्मः । स च योगो बहुविध इति यो देवहितो धर्मरूपस्तं निरूपयति। हे अम्बुजाक्ष! अखिलसत्त्वधाम्नि त्वयि समाधिनावेशितचेतसा करणेन त्वत्पादपोतेन भवाब्धिं गोवत्सपदं कुर्वन्ति । योगे प्रत्यक्षो भगवान् संसारात् तारयतीति सिद्धम् । अम्बुजाक्षेति । दर्शनेनैव पापनाशकत्वमुक्तम् । यो योगस्तृतीयस्कन्धे निरूपितः स सर्वात्मको भगवद्विषयकः । तदाहाखिलसत्त्वधाम्नीति । अखिलानां सत्त्वानां प्राणिनां धाम स्थानम् । सर्वसत्त्वगुणनिधाने वा तादृशे भगवति । आसमन्ताद् वेशितं चित्तं यस्मिंस्तादृशेन समाधिना करणेन कृत्वा त्वत्पादः पोतो भवति । समुद्र-

---

(१) श्रीप्रभुचरणविरचिता श्रीटिप्पणी ।

बिभर्षीत्यस्य विवृतौ—चराचरशब्देनेत्यादि । "यस्य ब्रह्म च क्षत्रं चोभे भवत ओदन" इतिश्रुत्यर्थनिर्णयं कुर्व"न्नत्ता चराचरग्रहणा"दितिसूत्रे विषयवाक्योक्त'ब्रह्मक्षत्रे' 'चराचर'शब्देन व्यासोवददिति तथेति ज्ञेयम् ॥ २९ ॥

(२) श्रीपुरुषोत्तमचरणप्रणीतः श्रीसुबोधिनीटिप्पण्योः प्रकाशः ।

बिभर्षीत्यत्र—अनेन क्षेमार्थावतारोक्त्या देवेषु पक्षपातो बोधितो ज्ञेयः ॥ २९ ॥

(३) श्रीमद्वल्लभमहाराजकृतः श्रीसुबोधिनीलेखः ।

बिभर्षीत्यत्र—चराचरशब्देनेति । एतदवयवभूतेनाचरशब्देनेत्यर्थः । चरशब्देन 'सर्वत्र परिभ्रमन् मृत्यु'रिति तत्र व्याख्यातम् । टिप्पण्यामप्येवमेवार्थो ज्ञेयः । आधिदैविकयोरिति । चिद्धर्मो रज आनन्दधर्मस्तम एतदुभयरूपयोः । तथा च तादृशो भगवानेवेति भगवदवतारा एवेतिभावः । भगवदवतारेषु यत्र सत्त्वरजस्तमोभेद उच्यते तत्रैते रजस्तमसी ज्ञेये चन्द्रदुर्वाससौ वाधिभौतिकयोरवतारावित्यर्थः। दैत्यानां नैतत् फलं किन्त्वन्धन्तम इति दैत्यपक्षव्यतिरेको ज्ञेयः॥२९॥

तरणसाधनं पोतः। चरणस्य पृथ्वीरूपस्याकाशरूपस्य वाक्षररूपस्य वा पोतत्वम्। भूमिश्चेत् सर्वजनीना । आकाशं च । भगवद्भावकसमाधौ भगवति विद्यमाने पादस्य पोतत्वाभावात् समाधिकल्पितस्यैव च संसारमध्यपातात् कथं पोतत्वमित्याशङ्क्याह महत्कृतेनेति । महद्भिः कृतेन । महान्तो हि सर्वस्यापि पदार्थस्य साध्यसाधनतामवगच्छन्ति । अतः समाधावेव भगवत्स्फूर्तौ स पादः संसारतारको भवतीत्यलौकिकसामर्थ्येन न युक्तिविरोधः शङ्कनीयः। "अयं तु परमो धर्मो यद् योगेनात्मदर्शन"मितिस्मृतेः। यथा यागादि स्वर्गसाधनं तथेदमप्यदृष्टद्वारा भविष्यतीत्याशङ्क्य तन्निराकरणार्थमपि महत्कृतेनेत्युक्तम् । पादपोतो महान् कृतः । हृदयं संसारपारं चाभिव्याप्य यथा तिष्ठति तावान् कृत इत्यर्थः । करणं समाधिरेव । गोवत्सपदमिति । तीर्णसंसारस्यास्थापितत्वाद् वत्सपदकरणम् । अनेन संसारे स्थिता एव संसारं तुच्छं मन्यन्ते । अनतिगम्भीरत्वाय वत्सपदम् । समाधौ स्थितः समाधिनिर्वाहकं संसारमतितुच्छत्वेन मन्यते । सिद्धो योगः स्वयमेव सर्वमेव संसारं शोषयित्वा स्वनिर्वाहकमेव स्थापितवान् । न च ते महापुरुषा अन्येषामुद्धारमकृत्वा वत्सपदत्वमात्रे जातेपि स्वयमेव तरन्ति । अतो वत्सपदमेव कृत्वा यावदन्येषामुद्धारो भवति तावत् तूष्णीं तिष्ठन्ति । अत उक्तं वत्सपदं कुर्वन्तीति प्रमाणसमाप्तिः ॥ ३० ॥

---

(१) श्रीप्रभुचरणविरचिता श्रीटिप्पणी ।

त्वत्पादपोतेत्यत्र—भगवद्भावकेत्यादि । अक्षरपक्षेनुपपत्तिरियम् । भगवतः पुरुषरूपेणाविर्भावे ह्यक्षरस्य चरणरूपत्वम् । तदा भगवतैव तरणसम्भवे तावन्मात्रस्य तथात्वमयुक्तम् । एतदेवोक्तं भगवतीत्यादिना । न च तेन पुरुषेणापि तत्सम्भव इत्याह समाधिकल्पितस्य चेति ॥ ३० ॥

(२) श्रीपुरुषोत्तमचरणप्रणीतः श्रीसुबोधिनीटिप्पण्योः प्रकाशः ।

त्वयीत्यत्र–पृथिव्यादित्रयाणां चरणत्वेपि कथं पोतत्वमित्याकाङ्क्षायामाहुर्भूमिश्चेदित्यादि । भूमेर्जलोपरिष्टत्वेन पोतत्वस्य प्रसिद्धत्वात् सा पोतरूपा सर्वजनीना । आकाशस्य च विष्णुपदतायाः प्रसिद्धत्वात् "तत्र यदतरत् तत् तारकाणां तारकत्व"मितिश्रुत्या तत्रत्ये जल आकाशेनैव तासां तरणात् तदपि पोतरूपं सर्वजनीनम् । प्रकृते च भूमौ स्थित्वा कर्मादिसाधनकरणे "स्वर्गिणोप्येतमिच्छन्ती"तिवाक्येन भूमेरेव प्रयोजकत्वात् पोतत्वम् । आकाशस्यापि हार्दस्य ध्यानप्रयोजकत्वात् पोतत्वं बोध्यम् । अक्षरपक्षेनुपपत्तिमुद्भावयन्ति भगवद्भावकेत्यादि । तदेतद् टिप्पण्यां विघृण्वन्त्यक्षरेत्यादि । तेन पुरुषरूपेणेति । समाधिकल्पितपुरुषरूपेण । सुबोधिन्यां समाधिकल्पितस्यापि तारकत्व उपपत्तिमाहुरयं त्वित्यादि । तथा च समाधिकल्पितस्यात्मदर्शनस्य मानसधर्मत्वस्य तत्त्वमित्यर्थः । कथमदृष्टद्वारकतानिवारणमित्यत आहुः पादेत्यादि । करणं समाधिरेवेति । तथा च यस्य कस्यापि चरणस्य ध्यातस्यैव पोतत्वमभिप्रेतम् । न तु वास्तवस्येति तस्यापि तथामाहात्म्यमित्यर्थः । महान् कृत इति । महत्कृतशब्दावयवस्य कृतशब्दस्य तात्पर्यमिदम् । इति प्रमाणसमाप्तिरिति । भगवद्दर्शनजनकत्वेन प्रमाणपर्यवसानमित्यर्थः ॥ ३० ॥

(३) श्रीमद्वल्लभमहाराजकृतः श्रीसुबोधिनीलेखः ।

त्वयीत्यत्र—समाधिनावेशितचेतसेति । समाधिनेत्यस्यैव विशेषणमावेशितचेतसेति । तथा च महद्भिः पादस्य पोतत्वकरणे समाधेरेव करणत्वमग्रे तथाव्युत्पादनादिति ज्ञेयम् । सर्वात्मक इति । सर्वं आत्मा यत्र यस्मिन् योगे । सर्वोपि प्रपञ्च आत्मत्वेन भासत इत्यर्थः । तदाहेति । भगवतीत्यन्तस्याभासोयम् । चेतसो भगवत्यावेशकथनेन चित्तवृत्तेर्भगवति योजनमाहेत्यर्थः । आकाशरूपस्य वेति । वियतो विष्णुपदत्वप्रसिद्धेः । येन्य इतिश्लोके व्युत्पाद्यत्वादितिभावः । सर्वजनीनेति ।

स्वयं समुत्तीर्य सुदुस्तरं द्युमन् भवार्णवं भीममदभ्रसौहृदाः ॥
भवत्पदाम्भोरुहनावमत्र ते निधाय याताः सदनुग्रहो भवान् ॥३१॥

तादृशेन प्रमाणेन यत् सिध्यति तत् प्रमेयमाह स्वयं समुत्तीर्येति। तीर्णस्यास्थापनेनैव वत्सपदकरणात् सम्पूर्णानुवादे सुदुस्तरं भवार्णवं भीममित्युक्तम्। मोक्षप्रतिपादकत्वात् सर्वशास्त्राणां मोक्षः सम्प्रदायश्च प्रमेयं भवति। स्वयं समुत्तीर्य भवत्पदाम्भोरुहनावमत्रैव निधाय ते याताः। सम्यगुत्तरणं दुर्घटत्वे सति वक्तव्यमिति दुर्घटत्वमाह। समुद्रो हि दुस्तरः स्वतः। तत्रापि नक्रादिभिः कृत्वा सुदुस्तरः। व्यसनमृत्युजरादिभिरलौकिककरणसामर्थ्यघातकः। स्वतोपि भीमो भयानकः। द्युमन्निति सम्बोधनं चरणस्त्रिविधदोषनिवारणसमर्थ इति ज्ञापयति। यथा सूर्योन्धकारं सर्वजगत्पूर्णं जाड्यं भयं च स्वत एव निवारयति तथा त्वच्चरणप्रसादात् तेपि संसारमुत्तीर्णाः। तर्हि कथमन्येषामुद्धारः? का वान्येषामुद्धारे तेषामपेक्षा? तत्परिहारार्थमाहादभ्रसौहृदा इति। अदभ्रमच्छिद्रं सफलं सौहृदं येषामिति। अनेन पूर्वमेव कृतं सौहृदं सार्थकमेवेति तेषामवश्यमुपायकरणम्। तमुपायमाह भवत्पदाम्भोरुहनावमिति। तेषूत्तीर्णेषु तदनुसरणेनैव भूयान् संसारो गत इति पोतरूपोपि पादः सुखदः सर्वप्रदर्शकः। तत्कृपयानतिगम्भीरोम्भोरुहनौकारूपो जातः समुद्रश्च नदीरूपो जातस्तदाह भवत्पदाम्भोरुहनावमित्यत्रैव निधाय याताः। ननु ते महता प्रयासेन भगवन्तमाराध्य वशीकृत्य चरणमारुह्य सर्वं चरणे निवेश्य यातास्तदुपदेशिनस्तु न तद्विधा इति कथं तरणं भविष्यतीत्याशङ्क्याह सदनुग्रहो भवानिति। सत्स्वनुग्रहो यस्य। भवानिति। अस्मिन्नर्थे सम्मतिरुक्ता॥ ३१॥

---

(२) श्रीपुरुषोत्तमचरणप्रणीतः श्रीसुबोधिनीटिप्पण्योः प्रकाशः।

स्वयमित्यत्र—सम्पूर्णानुवाद इति। अन्यं प्रति **सम्पूर्णानुवादे**। किमत्र प्रमेयं योगप्रमाणेन प्रमितं भवतीत्यत आहुर्मोक्षेत्यादि। **मोक्षः सम्प्रदायश्चेति**। फलत्वेन साधनत्वेन चेतिशेषः। तथा चैतद् द्वयमिह योगजधर्मेण प्रमितं भवतीत्यतस्तथेत्यर्थः। **अलौकिककरणं** च

(३) श्रीमद्वल्लभमहाराजकृतः श्रीसुबोधिनीलेखः।

सर्वानेव जनान् प्रति पोतत्वं स्यादित्यर्थः। पूर्वं भगवान् तारयतीत्युक्तं तत्र 'पादस्य पोतत्वं सम्पाद्ये'तिशेषो ज्ञेयः। इतिस्मृतेरिति। अतो धर्मत्वाद् यागादिवददृष्टद्वारा फलसाधकत्वं भवेदित्यर्थः। **महान् कृत** इति। सदादिपदानि विहाय महत्पदकथनेन पोतेपि महत्त्वम्। तथा च तात्पर्यार्थोयम्। विग्रहस्तु महद्भिः कृतेनेति पूर्वोक्त एव। महद्भिः कृतो महानेव भवतीतिभावः। आभासेष्वाहेत्याद्येकवचनं तत्र 'ब्रह्मा भवश्चे'तिशेषो ज्ञेयः। प्रमाणसमाप्तिरिति। अत्र प्रमाणं योगो भगवत्प्रमाजनकत्वात्। तथा च वत्सपदकरण एव तत्समाप्तिः। तरणं त्वनुग्रहसाध्यमत एव प्रमेयनिरूपकेग्रिमश्लोके वक्ष्यत इतिभावः। दैत्यानां विमार्गपरिपोषितो निरीश्वरयोग इति तद्व्यतिरेकः॥ ३०॥

स्वयमित्यत्र—अलौकिकानां साधनानां ज्ञानादीनां करणे मोक्षादिसम्पादने यत् सामर्थ्यं चित्तमालिन्यादिसम्पादनेन तद्घातकः। संसारासक्तौ ज्ञानं कार्यक्षमं न भवत्यत एव ज्ञानिनो भीताः

येऽन्येऽरविन्दाक्ष विमुक्तमानिनस्त्वय्यस्तभावादविशुद्धबुद्धयः ॥
आरुह्य कृच्छ्रेण परं पदं ततः पतन्त्यधोऽनादृतयुष्मदङ्घ्रयः ॥ ३२ ॥

साधनं महतामुपदेशप्रकारः । स च अर्थादुक्त इति साधननिरूपणे तदतिरिक्तसाधनान्येव निराकरोति येन्येरविन्दाक्षेति । अन्ये निरीश्वरसाङ्ख्यानुवर्तिनः । ते हि पूर्वज्ञानानुसारेण भगवन्तमुपासते । एवं बहुजन्मभिः प्रवृद्धं ज्ञानं विकर्मसहितं भगवदंशमात्मत्वेन स्फुरितं त्याजयित्वा निरीश्वरसाङ्ख्यं मायावादं वावलम्बन्ते । ते चेत् पूर्ववदपि तिष्ठेयुस्तथा सति कृतार्था भवेयुः । तथाबुद्धिर्विकर्मफला । ते च पूर्वज्ञानेन देहेन्द्रियप्राणान्तःकरणाध्यासरहिता जाताः । महता कष्टेन सर्वस्वदक्षिणया सर्वबन्धुपरित्यागेन सर्वसुखवैमुख्येन तपसा

---

(१) श्रीप्रभुचरणविरचिता श्रीटिप्पणी ।

येन्येरविन्दाक्षेत्यत्र—सम्यग्वायुसञ्चारो नाडीशुद्धौ भवतीति तदर्थमपेयपानादिकं यत् तदेव विकर्मेति ज्ञेयम् । एतदुक्तं विकर्मसहितमित्यनेन ॥ ३२ ॥

(२) श्रीपुरुषोत्तमचरणप्रणीतः श्रीसुबोधिनीटिप्पण्योः प्रकाशः ।

पूर्वोक्तसमाधिरूपं बोध्यम् । ननु श्लोकद्वयेपि संसारस्य समुद्रत्वकथनात् प्रत्युतास्मिन् दुस्तरत्वाद्युक्तेरत्र चरणस्य पोतत्वकथनमेवोचितं तदपहाय किमिति नौत्वादिकमुच्यत इत्याकाङ्क्षायामाहुस्तेष्विवत्यादि । सर्वप्रदर्शक इति । कूलपरिच्छिन्नतया सर्वसंसारप्रदर्शकः । एतस्यैव विवरणं तत्कृपयेत्यादि । एवं च पूर्वोक्तेन स्मार्तेन योगरूपेण प्रमाणेन भगवच्चरणरूपभक्तिमार्गात्मकसाधनभूतं प्रमेयं ततो भगवत्प्राप्त्यात्मकं फलरूपं च प्रमेयं प्रमितं भवतीत्यर्थः । चरणस्य सम्प्रदायपरत्वं तु पूर्वश्लोकोक्तमहत्कृतपदादेव सिद्धमिति न चोद्यावसरः । एतन्निदर्शनं च "भक्तियोगेन मनसि सम्यक् प्रणिहित" इति प्रथमस्कन्धोक्तव्याससमाधिसन्दर्भाज् ज्ञेयम् । सत्स्वनुग्रहो यस्येति । तथार्वाचीनानामतथात्वेपि तन्मूलभूतेष्वाचार्येष्वनुग्रहात् तदनुसारिणस्तारयसीत्यर्थः ॥ ३१ ॥

येन्य इति—नन्वस्मिन् श्लोके बहिर्मुखनिन्दैव दृश्यते न तु किञ्चित् साधनमतः कथमस्य साधनबोधकत्वमित्याकाङ्क्षायां तद्बोधकत्वप्रकारमाहुः साधनमित्यादि । तथा च तदतिरिक्तेसाम्प्रदायिके साधने निराकृते तत्र दृढविश्वासो भवत्यन्यथा पाक्षिकत्वं स्यादिति तदितरनिन्दाद्वारा 'न हि निन्दा'न्यायेनात्र साधनस्यैव कथनमितिभावः । विकर्मसहितमिति ज्ञानविशेषणम् । तदेतद् टिप्पण्यां विवृण्वन्ति सम्यगित्यादिना । सुबोधिन्यां तथाबुद्धिरिति । निरीश्वरादिबुद्धिः ।

(३) श्रीमद्वल्लभमहाराजकृतः श्रीसुबोधिनीलेखः ।

संसाराद् विरक्ता भवन्तीतिभावः । तेपीति । पूर्वश्लोकोक्तप्रकारेण कृतवत्सपदत्वा अपि सर्वांशेनोत्तीर्णाः प्रसादादेव न तु योगबलेनेत्यपिशब्दः । अच्छिद्रं सफलमिति । अच्छिद्रसौहृदत्वादन्योपामुद्धारः सफलसौहृदत्वादन्योद्धारापेक्षेति शङ्काद्वयपरिहारः । द्वितीयमर्थं विवृण्वन्त्यनेनेति । पदेनेतिशेषः । सार्थकमिति । सफलमित्यर्थः । इत्यत्रैवेति । चरणाम्भोरुहनौकारूपो जात इति हेतोरत्रैव निधायेत्यर्थः । दैत्यानां न संसारोत्तरणमिति तद्व्यतिरेकः ॥ ३१ ॥

येन्य इत्यत्र—भावस्यास्तत्वकथनेन पूर्वं सत्त्वमायातीत्याशयेनाहुस्ते हीति । पूर्ववदिति । विकर्म चेन्न कुर्युरित्यर्थः । तथाबुद्धिरिति । बहुजन्मभिः प्रवृद्धं ज्ञानमित्यर्थः । विकर्मेति । महता कष्टे-

तथा न ते माधव तावकाः क्वचिद् भ्रश्यन्ति मार्गात् त्वयि बद्धसौहृदाः ॥
त्वयाभिगुप्ता विचरन्ति निर्भया विनायकानीकपमूर्धसु प्रभो ॥ ३३ ॥

श्रद्धया ब्रह्मात्मभावनां प्राप्तवन्तः। तदेव तेषां परं पदम्। य इति प्रसिद्धाः। अन्ये भगवद्रहिता भगवद्विचारेण यान् भगवानन्यान् मन्यते न त्वात्मीयान्। अरविन्दाक्ष। कमलनयनेतिसम्बोधनेनासुरपक्षपातात् तेष्वदर्शनं सूचितम्। न हि रात्रौ कमले विकासोस्ति येन रात्रिस्थैरामोदोनुभूयेत। अतस्तेन्य एव। पूर्ववासनयात्मानं विमुक्तमेव मन्यन्त इति विमुक्तमानिनो न तु विमुक्ताः। ज्ञानं शास्त्रोत्थं विषयत्वेनात्मानं गृह्णाति। अतस्तस्मान्न फलम्। विषयान्तरवत् तस्याप्यभिमानजनकत्वात्। अत एव त्वयि पूर्वस्थितो भावः साधनत्वेन परिग्रहादस्तोस्तं गतो यो भावस्तस्माद्धेतोर्न विशुद्धा बुद्धिर्येषाम्। अन्यथाहङ्कारादिसर्वदोषसम्बन्धे स्वान्तःकरणे दुष्टे जाते महान्तस्ते कथं न जानीयुर्वयं दुष्टा इति। तदा तं मार्गं परित्यज्य यत्नमपि कुर्युः। अतोविशुद्धबुद्धय एव जाताः। परमशुद्ध्या च स्वदोषाः स्फुरन्ति। ज्ञानस्य पूर्वावस्थैषा यत् स्वदोषस्फुरणम्। अतः कृच्छ्रेणापि परं पदं ब्रह्मभावमारुह्यानादृतयुष्मदङ्घ्रयः पतन्त्येव। जीवस्य प्रकृतेरपि परस्य प्राप्तावुच्चगतौ निरालम्बने मार्गे भगवच्चरणातिरिक्तमवलम्बनं न सम्भवति। यतो वियद् विष्णुपदमेव। भगवच्चरणावलम्बनेनैव पुरुषस्योर्ध्वगमनं शृङ्खलद्वीपे श्रीपादारोहणे शृङ्खलापरित्यागवत्। अस्य चरणस्य ग्रहणादिक्लेशपरित्यागाभावायाहानादृतेति। आदरणमात्रेणापि न पतन्ति। आदर एव वा चरणस्थितौ हेतुः॥ ३२॥

नन्वेवं सति भक्तिमार्गानुसारेणापि भगवद्भजने विकर्मादिना कालान्तरे पुनर्बुद्धिनाशप्रसङ्गः। साधनत्वेनैव भक्तिमार्गस्यापि स्वीकारात्। अतस्तुल्यत्वात् किं मार्गान्तरदूषणेनेत्याशङ्क्य स्मार्तस्यापि भगवन्मार्गस्य फलमाह तथेति। हे माधव ते पूर्वं तद्वत् प्रवृत्ता अपि तावकाः सन्तः क्वचिदप्यारोहणावस्थायां भ्रश्यन्त्यपि न। पादोप्यधः प्रमाददपि न पतति। आरुह्यमाणमार्गात् स्वमार्गादपि न पतन्ति। मार्गस्यैव तथात्वात्। यथा वस्तुरक्षकाणां मध्ये सुगन्धरक्षकः सौरभ्यं प्राप्नोत्येव। लघु-

---

(२) श्रीपुरुषोत्तमचरणप्रणीतः श्रीसुबोधिनीटिप्पण्योः प्रकाशः।

नेत्यादि। इदं कृच्छ्रपदस्य विवरणम्। असुरपक्षपातादिति। अन्यपदोक्तानां तेषां तथात्वात्। तस्मादिति। विषयत्वेनात्मज्ञानादित्यर्थः। साधनत्वेन परिग्रहादिति। भावनासाधनत्वेन परिग्रहात्। शृङ्खलद्वीप इत्यादि। पुराणान्तरादौ प्रसिद्धम्। परित्यागवदिति। सप्तम्यर्थे वतिः॥ ३२॥

(३) श्रीमद्वल्लभमहाराजकृतः श्रीसुबोधिनीलेखः।

विकर्म फलं यस्यास्तादृशी जातेतिशेषः। विकर्म सम्पादितवती तेन विमुक्तमानिनो जाता 'जीवा एव ब्रह्म स्वाश्रयैव मुक्ति'रितिमायावादिमतमवलम्बितवन्त इत्यर्थः। परपदारोहे पातोसम्भावित इत्यत आहुस्तदेवेति। ब्रह्मत्वेनात्मभावनमेव न तु भगवदाविर्भाव इत्येवकारः। इदमेवाग्रे विवृण्वन्ति ज्ञानं शास्त्रोत्थमिति। ब्रह्मात्मभावनारूपं 'तत्त्वम'स्यादिवाक्योत्थमित्यर्थः। विषयविषयिभावरहितं ज्ञानं त्वात्मनि भगवदाविर्भावे भवतीतिभावः। शृङ्खलापरित्यागवदिति। तत्र शृङ्खलापरित्यागे सति यथा पतन्ति तथैते पतन्तीति मूलव्याख्यानान्वयः। ग्रहणादीति। ग्रहणादिक्लेशः शृङ्खलाया इव परित्यागश्चेतदुभयाभावाय। अत्र क्लेशः परित्यागशङ्का च नास्तीत्यर्थः। विकर्मसहिता ज्ञानिनोस्मिन् लोके उक्ता दैत्याः। स्वयं तदस्वीकारेण तत्पक्षव्यतिरेक उक्तः॥ ३२॥

नादिरक्षकस्तद्विपरीतम् । यद्यपि स्वतन्त्रतया भगवान्न सेवितस्तथापि भगवानिति तस्य पातो न भवत्येव। माधवेतिसम्बोधनं रात्रावपि विलासेन तत्रत्यानां दर्शनार्थम्। तेन विकर्मतुल्यत्वेपि सेवापरत्वाद् भगवद्दर्शनं नान्येषामिति निरूपितमत एव तावकाः। अभ्रंशे हेतुस्त्वयि बद्धसौहृदा इति। सौहृदं स्नेहो रज्जुस्थानीयः। स स्वात्मानं जीवं भगवच्चरणे बध्नाति। अतो युक्त एव तेषामभ्रंशः। नन्वन्ये कालादयः कथं तान्न भ्रंशयन्ति भक्तिं वा न नाशयन्तीत्याशङ्क्याह त्वयाभिगुप्ता विचरन्तीति। त्वयाभितो बाह्याभ्यन्तरसर्वभावेन रक्ष्यमाणाः। बुद्ध्यादीनामपि नाशासम्भवादन्यप्रवेशासम्भवाच्च न भ्रश्यन्तीति युक्तम्। अत एव विचरन्ति। सर्वत्र विशेषेणानिन्दया सर्वेषु लोकेषु भ्रमन्ति। कालादिभयरहिता निर्भयाः। यदन्येषां त्यागस्थानं भयस्थानं वा तदेव तेषां परिभ्रमणस्थानमित्याह विनायकानीकपमूर्धस्विति। विनायका विघ्नकर्तारः। विशब्देन विघ्ना उच्यन्ते। तेषां नायका जनका एव भवन्ति। तेषामनीकं सेना। एकस्मिन्

(२) श्रीपुरुषोत्तमचरणप्रणीतः श्रीसुबोधिनीटिप्पण्योः प्रकाशः।

तथा न त इत्यत्र—विकर्मादिनेति। "यः कश्चिद् वैष्णवो लोके मिथ्याचारोप्यनाश्रमी" त्यादिवाक्येषु वैष्णवविशेषणतयोक्तेन विकर्मादिना। साधनत्वेनैवेति। त्वदीयतासाधनत्वेनैव। अतस्तुल्यत्वादिति। भगवद्भावे साधनत्वेन परिग्रहस्य तुल्यत्वात्। स्मार्तस्येति। मोक्षशेषभूतस्य। पूर्वं तद्वत् प्रवृत्ता इति। इदं मूलस्थतथापदस्य विवरणम्। तथाचैवमन्वयः। ये तथा पूर्वं तद्वत् प्रवृत्तास्तेपि तावकाः सन्तो न भ्रश्यन्तीति। पाद इत्यादि। इदं भ्रश्यन्त्यपि नेत्यस्य विवरणम्। एतस्यैव निष्कर्षमाहुरारुह्येत्यादि। यत् तु 'यथा पूर्वश्लोकोक्ताः पतन्ति तथा ते तावका न भ्रश्यन्ती'त्यन्वयं कश्चिदाशशङ्के तथा च "पातो भवति परं तथा न भवती"त्यर्थं चाह तन्मन्दम्। तइतिपदस्य वैयर्थ्यापत्तेः। यदि हि तच्छब्दस्येदं बहुवचनं तदा तेन पूर्वश्लोकोक्ता एव परामर्षणीयाः। तेषां तु पात उक्त इति न भ्रश्यन्तीतिवाक्यस्यैव विरोधः। यदि च युष्मच्छब्दस्य षष्ठ्येकवचनं तदा तेनैव भगवदीयतायाः प्राप्तत्वात् तावकपदस्य वैयर्थ्यम्। एवमन्यदपि तर्कितं दूषणीयमितिदिक्। तत्रत्यानामिति। रात्रौ भवानां भगवति विलासचिह्नानाम्। स्मार्तभक्तिमार्गे विद्यमानानां जीवानां वा दर्शनार्थमित्यर्थः। विकर्मतुल्यत्व इति। विषयासक्तिसद्भावेनेतरमार्गतौल्ये "प्यपि चेत् सुदुराचार" इतिवाक्यात् तथेत्यर्थः। अत्रायमाशयः। ये भक्ताः सेवां कुर्वन्तोपि न विषयासक्तिरहितास्तेषां विषयासक्तिनिवृत्त्यर्थं भगवान् स्वस्वरूपस्थितानि विलासचिह्नानि प्रदर्शयति। तदा चिह्नानामतिरमणीयत्वाद् भगवद्विलासे सर्वोत्कृष्टत्वज्ञानेन विषयेष्वतिहीनत्वबुद्धिरुत्पद्यते तदा विषयं त्यक्त्वा भगवत्येवासक्ता भवन्तीत्यर्थः। नन्वेवङ्करणे भगवतः किं प्रयोजनमत आहुरत एवेति। यतस्तावकाः। पूर्वमेव भगवदनुगृहीताः। तावकत्वाभावे त्वयैवं किमिति

(३) श्रीमद्वल्लभमहाराजकृतः श्रीसुबोधिनीलेखः।

तथेत्यस्याभासे—भक्तास्तु तादृशा अपि न पतन्तीत्यग्रिमश्लोके निरूप्यत इत्याशयेन तदाभासमाहुर्नन्वेवमिति। तत्र प्रह्लादभरतौ दृष्टान्तत्वेन वक्ष्येते। पूर्वं सनकादिरूपस्य प्रह्लादस्य भगवद्द्वारि क्रोधेन विकर्मणा दैत्येषु जन्म जातं परं तत्रापि भजनमेव न त्वधःपातः। भरतस्यापि मृगसङ्गेन विकर्मणा जन्मान्तरं जातं परं ततो द्विजत्वप्राप्त्या मुक्तिरेव न त्वधःपातः। एतेना"त्रापि वेदनिन्दायामधर्मकरणात् तथा नरके न भवेत् पातः किन्तु हीनेषु जायते पूर्वसंस्कारतस्तत्र

सत्त्वं विशुद्धं श्रयते भवान् स्थितौ शरीरिणां श्रेय उपायनं वपुः॥
वेदक्रियायोगतपःसमाधिभिस्तवार्हणं येन जनः समीहते ॥ ३४॥

विघ्नार्थे प्रवृत्ते तदशक्तौ तत्सहायार्थं बहवः समायान्ति। ते सर्वे स्वतन्त्रा नियामकाभावात् कार्यं न करिष्यन्तीत्याशङ्क्य तद्रक्षका अपि समायान्ति तेनीकपाः। तेपि बहवो भ्रंशयितुं समागताः। भगवदीयसुदर्शनादिभयादस्पृश्यैव निकटे तिष्ठन्ति। यथा प्रह्लादे। तेष्वेवारोहणार्थं भगवद्भक्ताः पादं प्रयच्छन्ति। तेषामधःपातनसामर्थ्याभावात् प्रतिष्ठाहेतव एव भवन्ति। यथा जडभरते मारणार्थमुद्यताः प्रतिष्ठाहेतव एव जाताः। तेषां मूर्धानः सर्वसामर्थ्यस्थानानि परमकाष्ठापन्नानि। एवं तेषां विचरणे हेतुः प्रभो इति। एतत्सामर्थ्यं त्वदीयमेव। अतस्ते समर्था अपि न द्विषन्ति। अतो भक्तिमार्गोन्मार्गान्तरं साधनतः फलतश्च न समीचीनमित्युक्तम्॥ ३३॥

एवं स्मृतिमार्गेण भगवत्पक्षपातमुक्त्वा वैदिकमार्गेण पूर्ववदाह सत्त्वमित्यादिचतुर्भिः। वेदो हि द्विविधः प्रवृत्तिनिवृत्तिमार्गप्रतिपादकः। तादृशोपि पुनः प्रत्येकं द्वेधा भिन्नैरधिकारिभिर्द्विविधः। तत्र प्रवृत्तावर्थावबोधोध्ययनमनुष्ठानं चेति ब्रह्मचारिणो गृहस्थस्य चाधिकारेण सिद्धम्। तप आत्मनि च स्थितिरुत्तमाश्रमस्थयोर्निवृत्तौ क्रमेणैव सिद्धम्। एतद् वेदानुसारेणाश्रमचतुष्टये धर्मानुष्ठानं दैत्यांशानामपि तुल्यमिति भगवान् सत्त्वमूर्त्तिः स्वसत्त्वं प्रकटीकृत्य सात्त्विकानेव तत्तद्धर्मेषु प्रेरयति विपरीतांश्च निवर्तयति। अन्यथाश्रमस्थेष्वेव केचिदध्ययनादिकं यथाशास्त्रार्थं कुर्वन्ति केचिन्नेतिव्यवस्था न स्यात्। वैदिकाश्च सर्वे धर्माः परिपाल्यमाना एव जगति प्रवर्तन्ते।

---

(२) श्रीपुरुषोत्तमचरणप्रणीतः श्रीसुबोधिनीटिप्पण्योः प्रकाशः।

क्रियेतेतिभावः। एवं च साधने दृढविश्वासे पूर्वोक्तं फलं भवतीत्यत्र निदर्शनमनेनोक्तं ज्ञेयम्। अतो भक्तिमार्गादित्यादि। तथा चात्र स्तुत्या फलनिरूपकत्वं बोध्यम्। लौकिके प्रकारे प्रमाणादीनि चत्वार्यपि भिन्नानि। स्मार्ते तु निरूपणप्रकारे प्रमेयकोटावेव साधनफलयोरन्तर्भाव इतिविशेषः। एतेषु चतुर्षु भगवत्स्तुतिस्तु स्फुटैव। कालस्तुतिस्त्ववतारस्तुतित्वाद् बोध्या॥ ३३॥

सत्त्वं विशुद्धमित्यत्र—पूर्ववदाहेति। प्रमाणप्रमेयसाधनफलभेदेन भगवत्पक्षपातमाहेत्यर्थः। प्रमाणेन पक्षपातमुपपादयन्ति वेदो हीत्यादि न स्यादित्यन्तम्। द्वेधा भिन्नैरिति। पूर्वाश्रमद्वयमेकस्यां कोटावुत्तराश्रमद्वयं चेतरस्यामित्येवं द्वेधाभिन्नैः। एतदेव विवृण्वन्ति तत्रेत्यादि। तथा च सत्त्वमूर्तेः स्वसत्त्वप्रकटनमेव प्रमाणमतः पक्षपात इत्यर्थः। श्लोकं व्याकुर्वन्ति

(३) श्रीमद्वल्लभमहाराजकृतः श्रीसुबोधिनीलेखः।

भजन् मुच्येत जन्मभि"रितिसिद्धान्तः समर्थितः। अन्ते सर्वसामर्थ्येति। यत्र तेषां विघ्नानां परमं सामर्थ्यं प्रभवति तादृशानि निषिद्धदेशरूपाणीत्यर्थः। भक्तास्तादृशस्थानेपि गतास्तत्कृतभयरहिताः। दैत्यानामभगवदीयत्वाद् भ्रंश एवेति तद्व्यतिरेकः। एवमग्रेपि सर्वत्र ज्ञेयम्। अत इति। सामर्थ्यस्य त्वदीयत्वादेतानपि त्वत्सृष्टान् ज्ञात्वा न द्विषन्तीत्यर्थः। सामर्थ्यस्य स्वकीयत्वे स्वातन्त्र्याद् द्वेषं न कुर्युरितिभावः॥ ३३॥

सत्त्वं विशुद्धमित्यत्र—सम्यगनुतिष्ठन्तीति। येन सत्त्वाश्रयणेन हेतुना वेदादिभिः करणैस्तवार्हणं समीहत इत्युक्ते वेदादीनां दृष्टद्वारकं भजनकरणत्वं न सम्भवतीति पूर्वं तदनुष्ठानं ततश्चित्तशुद्ध्या भजनमित्यादि करणत्वम्। तथा चैतत्सर्वमत्र तत्त्वमिति ज्ञेयम्। यदीति।

अतः स्थितौ स्थित्यर्थं यदा भवान् विशुद्धं सत्त्वं सत्त्वगुणं श्रयते तदैव तेन सत्त्वगुणेन लोके प्रसृतेन व्याप्ता आश्रमस्थाः क्रमेण वेदाध्ययनं क्रियायोगः कर्मानुष्ठानं तपो वनवासादिः समाधिरात्मस्थितिश्चेतिचतुर्विधान् धर्मान् सम्यगनुतिष्ठन्ति। ततोपि तेन धर्मेण शुद्धान्तःकरणास्तवार्हणं समीहन्ते। शुद्धैरेव हि भगवत्सेवा कर्तुं शक्यत इति। ननु वेदेनैव कार्यसिद्धौ किं सत्त्वगुणेनेत्याशङ्क्याह शरीरिणामित्यादि। यदि फलदाता कोपि न स्यात् प्रथमप्रवृत्तं विसंवादिनं दृष्ट्वा कोपि न प्रवर्तेत। नन्वदृष्टादिद्वारा भूतसंस्कारद्वारा वा कार्यसिद्धौ किं सत्त्वमूर्त्येत्याशङ्क्याह शरीरिणामिति। ते हि शरीराभिमानिनो विद्यमानशरीराश्च। यदि प्रथमं शरीरभिन्नतयात्मानं जानीयुस्तदा कर्तृसमानाधिकरणमदृष्टमुत्पद्येतैव। देहान्तरे वा फले प्राप्ये भूतसंस्कारो भवेत्। उभयोश्चाभावात् फलदाता भगवानेवापेक्ष्यते। तदाह श्रेय उपायनम्। उप समीप आनीय समर्पणम्। यस्माद् वपुरिति। दैवगत्या फलसिद्धिज्ञानाभावाय। अस्तु वा फलसिद्धिः। तस्य धर्मस्य भगवद्भजने करणत्वं सहायत्वं वा चेन्न स्यात् तदा क्षयिष्ण्वेव फलमिति पूर्वदोषानिवृत्तिः। अतो वैदिके मार्गे सर्वधर्मप्रवर्तको भगवानिति देवानां पक्षपोषकः। जन इत्येकवचनं जात्यभिप्रायं दुर्लभत्वज्ञापनाय॥ ३४॥

---

(१) श्रीप्रभुचरणविरचिता श्रीटिप्पणी।

ते हि शरीराभिमानिन इत्यादि। वैदिकं कर्म यथोक्तमेव कृतमदृष्टजनकम्। ज्ञानमपि तत्राङ्गं 'य एवं वेदे'तिवाक्येभ्यः। तथा च तदभावात् तथेतिभावः। जडत्वादपि तथात्वं ज्ञेयम्॥ ३४॥

(२) श्रीपुरुषोत्तमचरणप्रणीतः श्रीसुबोधिनीटिप्पण्योः प्रकाशः।

वैदिका इत्यादि। स्थित्यर्थमिति। वैदिकधर्मस्थित्यर्थम्। सिद्धमाहुः शुद्धैरित्यादि। तथा च भगवत्सत्त्वेन चतुर्विधधर्मप्रमित्या भगवत्सेवाप्रमित्या च शुद्धैस्तथेत्यर्थः। कार्यसिद्धाविति। धर्मप्रमित्यादिसिद्धौ। कोपीति। वेदातिरिक्तश्चेतनो नियामकः। तथा च दृष्टविसंवादेपि केचिद् वेदमार्गे प्रवर्तन्तेन्ये च न प्रवर्तन्त इतिदर्शनान्न वेदेन कार्यसिद्धिः किन्तु श्रेयोजनकः सत्त्वोपाधिर्वैदिकपदार्थक्रियाप्रमितिजननायावश्यक इत्यर्थः। एतदाक्षिपन्ति नन्वित्यादि। समादधते ते हीत्यादि। अत्र समाधिष्टिप्पण्यां वैदिकं कर्मेत्यादिना निष्कृष्टो बोध्यः। तदभावात् तथेति। वेदान्तोक्तकर्तृस्वरूपज्ञानाभावने यथोक्तत्वाभावान्नादृष्टजननं कर्मप्रकारज्ञानाभावाच्च न भूतसंस्कार इत्यर्थः। जडत्वादिति। शरीराभिमानेन जडत्वाच्चेतनधर्मस्यादृष्टस्य तत्र नोत्पत्तिरित्यर्थः। सुबोधिन्यामपेक्ष्यत इति। तादृशां फलदानार्थमपेक्ष्यते। अस्तु चेति। यथाकथञ्चित् कर्तृस्वरूपज्ञानात् कर्मप्रकारज्ञानाच्चास्तु वा। अस्मिन् पद्ये मैत्रायणीयोपनिषदुक्तो गुणान्तरसारभूतः सत्त्वगुणो वेदे प्रमाणमिति तदेतद्देवानां सात्त्विकत्वात् तत्पक्षपातार्थं भगवताधिष्ठीयते तदा दैवानां वैदिकधर्मेषु भगवत्सेवाकरणतायास्तत्सहायतायाश्च प्रमितिर्भवतीत्युक्तम्॥ ३४॥

(३) श्रीमद्वल्लभमहाराजकृतः श्रीसुबोधिनीलेखः।

नियामकाभावे कचिद् विसंवादोपि भवेदितिभावः। नन्वदृष्टं भूतसंस्कारो वा नियामकोस्त्वित्याहुर्नन्वदृष्टादीति। धूमादिमार्गेदृष्टद्वारा फलसिद्धिरर्चिरादिमार्गे भूतसंस्कारद्वारेतिविभागः। कर्त्रिति। फलदाने कर्तृभूतमदृष्टं समानाधिकरणम्। कर्मण इतिशेषः। कर्मानुरूपमदृष्टं कर्तरि फलदायकमुत्पद्येतेत्यर्थः। तथा च ज्ञानाभावेन कर्मणो निरङ्गत्वान्नादृष्टोत्पत्तिर्न वा भूतसंस्कार इतिसमाधानम्॥ ३४॥

सत्त्वं न चेद् धातरिदं निजं भवेद् विज्ञानमज्ञानभिदापमार्जनम् ॥
गुणप्रकाशैरनुमीयते भवान् प्रकाशते यस्य च येन वा गुणः ॥ ३५ ॥

ननु ब्रह्मचारिणो गृहस्थस्यापि श्रेयोदानार्थमात्मविवेकस्याजातत्वात् सत्त्वाश्रयणं भवतु नाम ज्ञानस्य तु सिद्धफलदातृत्वादसिद्धफलेपि साक्षादेव फलजननसम्भवात् तज्ज्ञाने तत्साधने तपसि वा भगवतः सत्त्ववपुर्नापेक्ष्यत इत्याशङ्क्याह **सत्त्वं न चेदिति** । इदं शुद्धसत्त्वं सर्वरक्षकं सर्वकर्मफलदातृ चेन्न भवेद् विज्ञानमपि न भवेत् । "सत्त्वात् सञ्जायते ज्ञान"मिति सत्त्वाभावे ज्ञानं न स्यात् । न च शास्त्रसिद्धेन सत्त्वगुणेन ज्ञानमुपस्थापयितुं शक्यते । परकीयत्वात् । यस्मिन् क्षणे शास्त्रानुसन्धानं तदर्थानुष्ठानं वा तदेव तत्सत्त्वमाविर्भवति । तद्धर्मत्वात् । इदं तु **निजम्** । न च तैरपि स्वमूलकारणभूतं सत्त्वगुणमुत्पादयितुं शक्यते तेषां कर्तृत्वाभावादिति ज्ञापयति हे **धातरिति** । **विज्ञानमनुभवः** । स च सत्त्वैकरूपेन्तःकरणे भवति । यथा यथा च विशुध्यते तथा तथाकामहतो भवतीति शुद्धसत्त्वाविर्भाव एव विज्ञानं युक्तं यथोत्पन्ने जगत्यन्ने सत्यां क्षुध्यन्नसम्पादनं सुकरं न तु क्षुदनन्तरं तत्सम्पादनं शक्यम् । अतो भगवता सत्त्व आविर्भाविते तत्कृपया भगवता सह सत्त्वमपि हृदये समागच्छेन्नत्वन्यथा । निषिध्यमानं शास्त्रीयं भविष्यतीत्याशङ्क्य विशिनष्ट्यज्ञानभिदापमार्जन-

---

(२) श्रीपुरुषोत्तमचरणप्रणीतः श्रीसुबोधिनीटिप्पण्योः प्रकाशः ।

सत्त्वं न चेदित्यत्र—पूर्वोक्तं पक्षपातमेकदेशेनाक्षिपन्ति **नन्वित्यादि** । **भवतु नामेति** । तदुभयोपकारकं भवतु नाम । **सिद्धफलदातृत्वादिति** । **सिद्धस्य** परमानन्दरूपस्य मोक्षाख्य**फलस्य दातृत्वात्** । **असिद्धफलेपीति** । न सिद्धं वृत्तिविचारगम्यरूपं **फलं** यस्य तादृशे तपस्यपि **साक्षादेव** द्वारान्तरमन्तरेणैव ज्ञानाख्यफलजननसम्भवात् तथा । **तज्ज्ञान इति** । वेदोक्ते ज्ञाने । अत्र मूलश्लोके **चेदिति** नैकं पदं किन्तु चोप्यर्थे । इद्वधारणे । तथा चैवं योजना । इदित्यवधारणे । हे धातरिदं निजं सत्त्वं यदि न भवेदज्ञानभिदापमार्जनं विज्ञानं च न भवेदिति बोध्या । तदेतद् व्याकुर्वन्तीदमित्यादिना । **चेदितिपदं** तु तर्कत्वादर्थादध्याहृतं बोध्यम् । ननु सत्त्वमात्रस्यैवापेक्षा चेच्छास्त्रीयसत्त्वेन निर्वाहान्न ममाधिष्ठानापेक्षेत्यत आहुर्न च **शास्त्रेत्यादि** । **ज्ञानमिति** । साक्षात्काररूपं ज्ञानम् । **तद्धर्मत्वादिति** । शास्त्रधर्मत्वात् शास्त्रधेयत्वात् । **तैरिति** । **शास्त्रैः** । विज्ञानशब्द उपासने प्रसिद्ध इति तद् व्यावर्तयितुं व्याकुर्वन्ति **विज्ञानमनुभव इति** । अयमहमित्यभेदेनानुभवः । **यथा यथेत्यादि** । आनन्दमीमांसायां प्रत्यानन्दं "श्रोत्रियस्य चाकामहतस्ये"

(३) श्रीमद्वल्लभमहाराजकृतः श्रीसुबोधिनीलेखः ।

सत्त्वं न चेदित्यत्र–आभास आत्मविवेकस्येति । अनयोर्द्वयोरेतदभावादसिद्धं स्वर्गादिरूपमेव फलं भविष्यतीतिभावः । **असिद्धेति** । पराश्रयमुक्तिपक्षेपीत्यर्थः । **तपसि वेति** । ज्ञाने तपसि वा सति । फलदानार्थं सत्त्वापेक्षा नास्तीत्यर्थः । तथापि ज्ञानार्थमेव सत्त्वापेक्षेतिसमाधानं भविष्यति । व्याख्याने निजपदव्यावर्त्यमाहुर्न च **शास्त्रेति** । **धातरित्यस्याभासमाहुर्न च तैरपीति** । शास्त्रैरपि । **स्वस्य मूलकारणभूतं** शास्त्रोत्थानि सत्त्वानि गुणा अंशा यस्यैतादृशं **निजं** वपुः **सत्त्वमुपासक**हृदय **उत्पादयितुं शक्यत** इत्यर्थः । शुद्धसत्त्वोद्रेक **ऋषिभिः** शास्त्रप्रकटनात् सत्त्वस्य शास्त्रमूलत्वम् । **तेषामिति** । शास्त्राणां भगवदीयसत्त्वोत्पादकत्वाभावाद् यतो धाता निजसत्त्वोत्पादकस्त्ववत्त्वेर्थः । सत्त्वस्य विज्ञानहेतुत्वं व्युत्पादयन्ति **विज्ञानमिति** । प्रकारान्तरेणाप्याहुर्यथा **यथेति** ।

मिति । अज्ञाननाशकं विज्ञानमात्मानुभवः । भेदनाशकं तु भगवद्विज्ञानम् । उभयोः साक्षात्कारे देहाद्यध्यासनिवृत्तिः शुद्धाद्वैतं च स्फुरति । तच्च ज्ञानं न विषयविषयिभावेन । तादृशस्य पुरुषार्थासाधकत्वं पूर्वमुक्तम् । आविर्भावस्तु भगवतः स्वरूपस्य वा शुद्धसत्त्वव्यतिरेकेण न सम्भवति । यदि ज्ञाने सत्त्वापेक्षा सुतरां तपसि तदपेक्षेति न तत् पृथङ् निरूपितम् । न चेद् भवेदिति । इत्पदव्यतिरिक्तं सर्वमावर्तते । "अर्थवशात् पदानां व्यवस्था" । 'अज्ञानभिद् विज्ञानं मार्जनमापे'ति न व्याख्यानम् । नन्वस्य सत्त्वस्य स्वतो ज्ञानरूपत्वाभावात् साधन उपयोगः । यद्यन्यथैव भगवदाविर्भावो भवेदात्मनो वा तदा किं सत्त्वेन ? तत्रेन्द्रियाणां प्रकाशो लोकदृष्टः स्वकारणप्रकाशमाक्षिपति । तत्र प्रवर्तकस्य

(१) श्रीप्रभुचरणविरचिता श्रीटिप्पणी ।

उभयोः साक्षात्कार इत्यादि । आत्मसाक्षात्कारस्य फलमध्यासनिवृत्तिः । द्वितीयस्याद्वैतस्फूर्तिः । वैदिकमार्गे हि प्रमेयं "स हैतावानासे"तिश्रुतेर्ब्रह्मात्मकम् । अतस्तत्त्वेन स्फूर्तिः फलमितिभावः । इत्पदव्यतिरिक्तमिति । न चेदित्यत्र यदित्पदं तद्व्यतिरिक्तमित्यर्थः । 'अज्ञानभिद् विज्ञानं मार्जनमापेति न व्याख्यान'मिति । क्रियापदस्य समानलकारेणैवान्वयनियमान्मार्जनमाप्नुयादिति भवेत् । स्वोक्ताशङ्काया अनिवृत्तेश्च स्वव्याख्यातशास्त्रार्थाप्राप्तेश्चेतिभावः ॥ ३५ ॥

(२) श्रीपुरुषोत्तमचरणप्रणीतः श्रीसुबोधिनीटिप्पण्योः प्रकाशः ।

तिविशेषणादितिभावः । निषिध्यमानमिति । न भवेदित्यनेन निषिध्यमानम् । उभयोरिति । आत्मनो भगवतश्चेत्यर्थः । तदेतद् टिप्पण्यां व्याकुर्वन्त्यात्मेत्यादि । सुबोधिन्यां पूर्वमिति । "येन्येरविन्दाक्षे"त्यस्य व्याख्याने । श्लोकयोजनां स्फुटीकुर्वन्ति न चेत्यादि । तदेतद् टिप्पण्यां व्याकुर्वन्तीत्पदेत्यादि । सुबोधिन्यां ननु पदावर्तनापेक्षया व्याख्यानान्तरस्य ज्यायस्त्वाच्छ्रीधरोक्तमादरणीयमित्यत आहुरज्ञानेत्यादि । तद्व्याख्यानानादरे टिप्पण्यां हेतुमाहुः क्रियापदस्येत्यादि । स्वोक्ताशङ्केत्यादि । श्रीधरेण हि 'मोक्षस्य तु ज्ञानैकसाध्यत्वात् किं भक्त्ये'त्याशङ्कावतारिकायामुपक्षिप्ता । सा तदा निवर्तते यदा मोक्षस्य ज्ञानस्य वा भक्त्येकसाध्यता व्याख्यायते । तत् तु न व्याख्यातमिति तदनिवृत्तिः । स्वव्याख्यातशास्त्रार्थो भक्तानां मोक्षप्राप्तिरूपस्तस्याप्यनेनाप्राप्तिरित्यतः श्रीधरीयं द्वितीयव्याख्यानमयुक्तमित्यर्थः । सुबोधिन्यामुत्तरार्धमवतारयन्ति नन्वित्यादि । स्वत इति । प्राकृतगुणतया । साधन इति । आविर्भावसाधने । केन प्रकारान्तरेणाविर्भाव इत्यपेक्षायां तं प्रकारमाहुस्तत्रेत्यादि । कारणप्रकाशमाक्षिपतीति । कारणं प्रवर्तकः स चेदर्थः प्रकाशयुक्तो न स्यात् तस्मिन्नर्थ इन्द्रियं न प्रेरयेदतः प्रेरणादाक्षिपति । तत्र आक्षेपे । एवमाविर्भावोपपादनेन

(३) श्रीमद्वल्लभमहाराजकृतः श्रीसुबोधिनीलेखः ।

इति शुद्धसत्त्वेति । इति हेतुद्वयादित्यर्थः । निषिध्यमानमिति । 'न भवेदि'ति निषेधविषयीभूतं विज्ञानमित्यर्थः । उत्तरार्धं व्याचिख्यासवो विज्ञानस्वरूपं विविच्य सत्त्वस्य तद्धेतुत्वं साधयन्ति तच्चेति । आविर्भूतस्य भगवतो जीवस्य चात्मत्वेनानुभवो विज्ञानमितिभावः । स्वरूपस्य वेति । जीवतात्त्विकरूपस्येत्यर्थः । उत्तरार्धस्याभासमाहुर्नन्वस्येति । साधन इति । विज्ञानहेतुभूताविर्भावसाधनार्थमित्यर्थः । यद्यन्यथैवेति । अन्यथा । सत्त्वं विनापीत्यर्थः । अर्थापत्त्याविर्भावः सिद्ध एव चेद् भवेत् तदा तत्साधनार्थं का सत्त्वापेक्षेत्यर्थः । भवेत् सिद्ध इतिशेषः । तत्रेति । आविर्भावहेतुगवेषणायामित्यर्थः । इन्द्रियाणामिति । लोकैर्दृष्टोनुभूयमान इन्द्रियाणां प्रकाशो रूपादिग्रहणं स्वस्मिन्

१. अर्थप्रकाशेत्यपिपाठः ।

भगवतोभिमानिनो जीवस्य च प्रकाशोवश्यम्भावी । अतस्तदनुसन्धानेनैव तद्व्यवधायकमलनिवृत्तौ तदुभयोः प्रकाशो भविष्यतीति व्यर्थं सत्त्वमिति चेत् तत्राह । गुणप्रकाशैरनुमीयते भवानिति । गुणानामिन्द्रियविषयादीनां प्रकाशैर्ज्ञानैः प्रेरकोभिमानी चानुमीयतेस्तीति । स ह्यनाविर्भूत एव तथा करोति । आविर्भावस्तु केन कर्तव्यो भवेत् ? न च स्वरूपसत्त्वं कार्यकारणं वा प्रकृते प्रयोजकम् । आविर्भावस्तु सत्त्वाधीन इति पूर्वमवोचाम । न च प्रकाशोपि कार्यव्यतिरेकेण न सम्भवति । अन्यथा गुणप्रकाशो न भवेदिति वक्तव्यम् । यस्य सम्बन्धी वा गुणः प्रकाशते येन वा गुणः प्रकाशते । न तु सम्बन्धिनः करणस्य वा प्रकाशमपेक्षते । अतः प्रकाशार्थमवश्यं सत्वगुणोपेक्षितः॥३५॥

---

(२) श्रीपुरुषोत्तमचरणप्रणीतः श्रीसुबोधिनीटिप्पण्योः प्रकाशः ।

स्वरूपसत्त्ववैयर्थ्ये शङ्किते तत्पार्थक्यमुपपादयितुं मूलं व्याकुर्वन्ति गुणानामित्यादि । तथा 'चेन्द्रियप्रेरकाभिमानी च तत्तदर्थप्रकाशवान् तत्रतत्रेन्द्रियप्रेरकत्वात् यन्नैवं तन्नैव'मित्यनुमानेनेन्द्रियप्रवर्तकस्य प्रकाशेनुमितेपि तेन तत्सत्तामात्रं सिध्यति न तु तत्स्वरूपं प्रकाशते । यदि तत् प्रकाशेत तदायं भगवानयमहमित्येवं ज्ञानं स्यात् तत् तु न जायते । तत्र हेतुः स हीत्यादि । ननु स्वरूपसत्तादिनैव स्वत एवाविर्भावोस्त्विति चेत् तत्राहुर्न चेत्यादि । स्वरूपसत्त्वमिति । स्वरूपसत्ता । प्रकृत इति । पूर्वोक्तप्रकारकपरोक्षानुभवे । पूर्वमिति । पूर्वार्धव्याख्याने । इदमाक्षिपन्ति न च प्रकाशोपीत्यादि । प्रकाशो भगवत्प्रकाशः । कार्यस्य गुणप्रकाशस्य व्यतिरेकेण गुणप्रकाशमपहायेतियावत् । तथा न सम्भवति न वक्तुं शक्यते । तत्र युक्तिरन्यथेत्यादि । तथा च यथा प्रकाशविशिष्ट एव सूर्यो वस्तुप्रकाशरूपं कार्यं करोति न सूर्यसत्तामात्रं सर्वग्रासादौ कार्यादर्शनादेवमत्र गुणप्रकाशैरपि प्रेरकाभिमानिनोः प्रकाशविशिष्टसत्तैवानुमेया न तु सत्तामात्रम् । 'जीवात्मनो भगवतश्च प्रकाशः कार्यकालेप्यस्ति प्रकाशत्वात् सूर्यादिप्रकाश'वदितिप्रयोगात् । तथा च भगवत आत्मनो वा प्रकाशार्थं न सत्त्ववपुषोपेक्षेतिपूर्वपक्षहृदयम् । समादधते यस्येत्यादि । तथा चैवमनुमानेपि गुणात्मकप्रकाशस्यैवानुमितिर्न तु स्वरूपस्य तत्प्रकाशकस्य चाप्रकाशादितिभावः । सिद्धम् ।

(३) श्रीमद्वल्लभमहाराजकृतः श्रीसुबोधिनीलेखः ।

प्रवर्तकत्वाभिमानित्वाभ्यां हेतुभूतयोरन्तर्यामिजीवयोः प्रकाशमाविर्भावमाक्षिपत्यर्थापत्त्या बोधयतीत्यर्थः । तत्र हेतुमाहुस्तत्रेति । इन्द्रियाणां रूपादिग्रहणे प्रवर्तको भगवानभिमानी च जीवोत उभयोः प्रकाश आविर्भाव आवश्यकः । भावः सत्ता । तद्वान् भावी । भवतीत्यर्थः । अत इति । उभयोर्निर्धारादित्यर्थः । तदनुसन्धानेनेति । उभयोरनुचिन्तनेन तदुभयोरात्मत्वेन ज्ञाने व्यवधायकस्य प्रतिबन्धस्य मलस्य देहात्मज्ञानस्य निवृत्तौ सत्यामुभयोः प्रकाश आत्मत्वेनानुभवो भविष्यतीत्यर्थः । मूले गुणपदेनेन्द्रियाणि विषयाश्चेति व्याख्यातम् । तत्रेन्द्रियाणि रूपादिज्ञानजनकानि तादृशज्ञानस्य रूपादिकं तु विषय इत्यर्थः । इन्द्रियाणां जनकतासम्बन्धो विषयाणां तु विषयतासम्बन्ध इतिविभागः । इन्द्रियजन्यं विषयविषयकं ज्ञानमिति । अत्र तदंशत्वाज्जीवोपि भगवत्पदेनोच्यत इत्याशयेनाहुः प्रेरकोभिमानी चेति । तथा करोतीति । इन्द्रियाणां विषयग्रहणं सम्पादयतीत्यर्थः । केन कर्तव्य इति ? न केनापि कर्तुं शक्यो भवेदित्यर्थः । प्रकृत इति । विज्ञानसम्पादन इत्यर्थः । प्रयोजकमिति । हेतुरित्यर्थः । कैमुत्येन भगवदाविर्भावकथनार्थं चतुर्थश्चरण इत्याशयेन तस्यार्थमाहुर्न चेति । कारणं गन्धादयः । कार्यं पृथिव्यादयः । तथा च पृथिव्यादि-

न नामरूपे गुणकर्मजन्मभिर्निरूपितव्ये तव तस्य साक्षिणः ॥
मनोवचोभ्यामनुमेयवर्त्मनो देव क्रियायां प्रतियन्त्यथापि हि ॥३६॥

एवं प्रमाणप्रमेये वैदिकप्रकारेण भगवद्रूपेण भगवद्रूपे विचारिते। साधनं विचारयति **न नामरूपे** इति । वैदिकमार्गानुसारेण साधनं भगवान् सर्वपुरुषार्थेषु । स च गुणातीत एव । वेदे गुणाभावात् । फलदानार्थं परं भगवान् देवपक्षपातार्थं तथा कृतवान् । अतः सगुणः साधनमितिपक्षं निराकरोति न नामरूपे इति । ते नामरूपे गुणकर्मजन्मभिर्न निरूपितव्ये । साक्षी भगवान् सर्वकर्मफलदाता कर्माध्यक्षः । स एव साधन-

(२) श्रीपुरुषोत्तमचरणप्रणीतः श्रीसुबोधिनीटिप्पण्योः प्रकाशः ।

सिद्धमाहुरन्त इत्यादि । यतो गुणप्रकाशरूपेण कार्येण प्रकाशविशिष्टस्य सत्तैवानुमिता भवति न तु स्वरूपस्य प्रकाशोनुभवात्मकोतो भगवतो जीवस्य च स्वरूपप्रकाशार्थमवश्यं भगवद्रूपूरूपः सत्त्वगुणोपेक्षितः । तेन विना उत्तमाश्रमिणोरपि हृदि स्वरूपप्रकाशो न स्यात् । तस्मादाश्रमचतुष्टयेपि भगवत्स्वरूपात्मकस्य सत्त्वगुणस्यापेक्षेत्यर्थः । एवं चात्र जीवस्वरूपप्रकाशः शुद्धाद्वैतप्रकाशश्च वैदिके वर्त्मनि प्रमेयमित्युक्तम् ॥ ३५ ॥

न नामरूपे इत्यत्र–वेदे **गुणाभावादिति** । तत्र सृष्ट्यादिनिरूपणस्थलेनादित्वेन गुणानामनुक्तत्वेन तथात्वात् । क्वचिज्जन्यत्वेनोक्तत्वेपि भगवतः पूर्वं निर्गुणत्वादिति । **तथा कृतवानिति** । सत्त्वगुणाश्रयं कृतवान् । इदमेव द्वितीयस्कन्धे "स वाच्यवाचकतये"तिश्लोके 'यतो वस्तुतोकर्मकः सर्वकर्मरहितः सर्वेषां नियामकश्चैतादृशोपि सर्वानुत्पादयितुं त्रिगुणात्मकमव्यक्तं च रूपं करोती'ति विवृतम्। अनिरूपणे हेतुः **साक्षीत्यादि**। **कर्माध्यक्ष** इति। "कर्माध्यक्षः सर्वभूताधिवासः साक्षी चेता

(३) श्रीमद्वल्लभमहाराजकृतः श्रीसुबोधिनीलेखः ।

व्यतिरेकेण केवलगन्धादीनां **प्रकाशो** ज्ञानमपिशब्दात् स्थितिश्च **न सम्भवत्यतः** पृथिव्यादिप्रकाशो मन्तव्य इतिभावः । अन्यदप्याहुरन्यथेति । करणाभावे **गुणप्रकाशो न भवेत्** । सम्भावनायां लिङ् । न सम्भवतीत्यर्थः । अतः करणप्रकाशोपि मन्तव्यः[2] । तथा च प्रकाशहेतूनां प्रकाशस्यावश्यकत्वात् प्रेरकाभिमानिनोरपि प्रकाशो मन्तव्य इतिभावः । इदं द्वयमपि **न च वक्तव्य**मित्यर्थः । **गुणो** रूपादिर्यस्य पृथिव्यादेः **सम्बन्धी प्रकाशते** तस्य **सम्बन्धिनः** पृथिव्यादेः **प्रकाशं** येन च **करणेन** चक्षुरादिना प्रकाशते तस्य चक्षुरादेः **प्रकाशं** च स्वप्रकाशे[3] न त्वपेक्षते । तथा च संलग्नयोः सम्बन्धिकरणयोरेव चेत् प्रकाशं नापेक्षते तर्हि गुणप्रकाशो भगवत्प्रकाशं कथं साधयेदितिभावः । ग्रहणं रूपादीनामेव । इन्द्रियाणां विषयग्राहकत्वात् । आश्रयस्तु रूपादिग्रहणे गृहीत एव भवति न तु तस्य भिन्नतया ग्रहणम् । अतो न कार्यकारणभाव इत्याशयः । भवानस्तीति भवतः सत्तामात्रं **गुणप्रकाशैरनुमीयते** न तु तैर्भवतः प्रकाशोनुमीयते । किं बहुना ? यत्प्रकाशैर्भवाननुमीयते स गुणो यत्सम्बन्धी यत्करणकप्रकाशश्च स सम्बन्धी तत्करणं चाप्यस्तीति तत्सत्तामात्रमनुमीयते न तु तत्प्रकाशोनुमीयत इति मूलेन्वयः । **प्रमाणप्रमेये** इति । स्मृतिषु योग इव वेदे प्रमाजनकत्वात् सत्त्वं प्रमाणम् । "इन्द्रियाणां प्रमाणत्वं सत्त्वयोगान्न चान्यथे"त्यत्र तथाव्यवस्थापनात् । तत् सत्त्वं पूर्वश्लोके निरूपितं तेन साध्यः प्रमाविषयीभूत आविर्भावोत्र श्लोके निरूपित इत्यर्थः ॥ ३५ ॥

१ °श्चेतिपाठः साधिष्ठः परं न दृश्यते क्वचिदपि । २ न मन्तव्य इति पाठोपि । ३ तत्प्र° इति पाठोपि ।

शृण्वन् गृणन् संस्मरयंश्च चिन्तयन् नामानि रूपाणि च मङ्गलानि ते।
क्रियासु युष्मच्चरणारविन्दयोराविष्टचित्तो न भवाय कल्पते॥ ३७॥

म्। गुणैः कृत्वा यानि कर्माणि जन्मानि च तानि तव न सन्त्येव किन्तु क्रियाशक्त्यैव सद्रूपया धर्मरूपेण प्रकटस्य तवाविर्भावः कर्माणि। आनन्दरूपेण प्रकटस्य च जन्मानि। तैरेव च नामरूपे। अन्यथा प्राकृतत्वे सति न कोपि पुरुषार्थः सिध्येत्। भवतु वा भगवतः कल्पान्तरे तथाभूते अपि न तु शास्त्रे साधनत्वेन निरूपितव्ये। तदा तस्य फलदातृत्वं न स्यात्। कर्माध्यक्षत्वाभावात्। किञ्च सगुणं चेन् मनसा वचसा च व्याप्यं भवति। ततो मानसिकं वाचनिकमेव फलं प्रयच्छेद् न त्वात्मरूपं भगवद्रूपं वा। भगवांश्च मनोवचोभ्यामनुमेयमेव तर्क्यमेव वर्त्म यस्य तादृशः। न तु प्रत्यक्षविषयः। "यतो वाचो निवर्तन्ते अप्राप्य मनसा सह" "पराञ्चि खानि व्यतृणत् स्वयम्भू"रित्यादिश्रुतिवाक्यैः। तर्हि नामरूपाण्येव न सन्तीति चेत् तत्राहुर्देव क्रियायां प्रतियन्त्यथापि हीति। हे देव सर्वपूज्य। क्रियायां श्रौत्यां तान्त्रिक्यां च नामरूपे प्रतियन्ति। "विष्णोर्नु कं" "तदस्य प्रियम्" "इदं विष्णुः" "प्र तद् विष्णुः" षडक्षरादिरामादिमन्त्राश्च। "यस्यै देवतायै हविर्गृहीतं स्यात् तां मनसा ध्यायेद् वषट्करिष्य"न्निति श्रुतेर्ध्यानादिविधानाच्च। नामरूपाभावे ध्यानं मन्त्रश्च न भवेताम्। इमामेवोपपत्तिमाह हिशब्दः। अत एव तदन्यथानुपपत्त्या प्रतियन्ति। यतः प्रतियन्त्यतः प्राकृतत्वाभावाद् दिव्यान्येव तान्यानन्दमयानीत्यध्यवसीयन्ते। एवं सर्वाण्येव रूपाणि नामान्यानन्दमयानीति तानि सर्वपुरुषार्थसाधकानि निरूपितानि॥ ३६॥

तैः फलमाह शृण्वन् गृणन्निति। साङ्गानि कर्माणि वैदिकान्यवश्यं फलदातृणि।

---

(२) श्रीपुरुषोत्तमचरणप्रणीतः श्रीसुबोधिनीटिप्पण्योः प्रकाशः।

केवलो निर्गुण"श्चेतिश्रुतेः। आनन्दरूपेण प्रकटस्य च जन्मानीति। एतदेव ब्रह्माण्डपुराणेप्युक्तं "स्त्रीपुंमलानुपङ्गात्मा देहो नास्य विजायते किन्तु निर्दोषचैतन्यसुखनित्यां स्वकां तनुं प्रकाशयति सैवेयं जनिर्विष्णोर्न चापरे"ति। एवमेव "यज्ञो वै विष्णु"रितिश्रुतेः कर्माण्यपि ज्ञातव्यानि। ब्रह्मसूत्रभाष्येपि "ज्ञापनार्थं प्रमाणानि सन्निकर्षादिमार्गतः सर्वथाविषयेवाच्येव्यवहार्ये कुतः प्रमे"त्याशङ्क्येक्षत्यधिकरणे चतुःसूत्र्यां इदमेव प्रतिपादितं "स आत्मानꣳस्वयमकुरुते"त्यादिश्रुत्या चेति बोध्यम्। शास्त्रयोनित्वव्याख्यानेपि "मतान्तरवज्जन्मादीनां न विकारत्वं किन्त्वाविर्भावतिरोभावावेव तथोत्तरत्र वक्ष्यते तदनन्यत्वाधिकरण"इत्युक्तम्। तस्मिन्नधिकरणे च "सत्त्वाच्चावरस्ये"तिसूत्रे 'प्रपञ्चस्य सत्त्वात् त्रैकालिकत्वाद् ब्रह्मत्वं "सदेव सौम्येदमग्र आसीद्" "यदिदं किञ्च तत् सत्यमित्याचक्षत" इतिश्रुते'रित्युक्तमत्र प्रपञ्चस्यापि यत्राविर्भावतिरोभावौ तत्र पुरुषोत्तमनामरूपयोस्तथात्वे किं वक्तव्यमिति सिध्यति। इमामिति। श्रुतार्थापत्तिरूपाम्॥ ३६॥

(३) श्रीमद्वल्लभमहाराजकृतः श्रीसुबोधिनीलेखः।

शृण्वन्नित्यत्र—तथैवेति। रूपध्यानप्रकारेणैवेत्यर्थः। मङ्गलरूपस्य तवेतिसमभिव्याहारेण

(५) भगवदीयनिर्भयराममिर्मिता श्रीसुबोधिनीकारिकाव्याख्या।

शृण्वन् गृणन्नित्यत्र—स्मरणेनेति।

---

१ मानसं वाच° मानसवाच° इत्यपि पाठौ।

"यस्य स्मृत्या च नामोक्त्या तपोयज्ञक्रियादिषु न्यूनं सम्पूर्णतां याति सद्यो वन्दे तमच्युत"मितिस्मृतेः । सम्पूर्णं चेज्जातं फलं जनयेदेव । तच्च फलं मोक्ष एवेति स्वर्गपदविचारे निबन्धे निरूपितम् । तदेवात्राप्याह । ते नामानि शृण्वन् । परैरुच्चारितानि रूपाणि च कीर्त्यमानानि ये शृण्वन्ति तदनु गृणन्ति । उभयविधान्यपि श्रोतरि सति । अन्यदा स्मरन्ति । तदपि स्मरणं ध्यानरूपमिति संस्मरणमुक्तम् । चकारात् स्मारयन्नुपदेशादिदानेन श्रावयन् वादयन्नपि । चिन्तयन् योगाङ्गध्यानत्वेन । तथैव चित्तनिरोधेन नामावृत्तिर्नाम ध्यानम् । अप्रयत्नश्चित्तव्यापारः स्मरणं सप्रयत्नश्चित्तव्यापारश्चिन्तनमितिविशेषः । तदेव रूपपरिकल्पने ध्यानमित्युच्यते । चकाराद् भगवत्सम्बन्धिनामप्यन्येषां श्रवणादिकं फलसाधकमित्युक्तम् । मङ्गलानीति तत्र प्रतिबन्धाभावो निरूपितः । अन्यथा तस्याप्यसिद्धाविच्छायामपि सत्यां कार्यं न स्यात् तदर्थमन्यच्च कर्तव्यमापद्येत । त इति मङ्गलरूपस्य तव । उत्तरत्र वा सम्बन्धः । क्रियासु यज्ञादिषु [1]भगवत्सेवारूपासु वा लौकिकक्रियासु यस्त्वच्चरणारविन्दयोराविष्टचित्तः स सर्वथा भवाय संसाराय न कल्पते न समर्थो भवति ।

स्मरणेन क्रियाः पूर्णाश्चित्तावेशश्च तत्र हि ।
ज्ञानक्रिये यदा विष्णुस्तदा मोक्षो न संशयः ॥ १ ॥

सदोष एव हि संसारे कल्पते । एवं कृते सर्वदोषनिवृत्तौ संसारासामर्थ्यं युक्तमेव॥३७॥

---

(३) श्रीमद्वल्लभमहाराजकृतः श्रीसुबोधिनीलेखः ।

प्राप्तमिदम् । अत्रोक्तं मोक्षं व्युत्पादयन्ति स्मरणेनेति । इदमुपलक्षणम् । श्रवणादिचतुर्भिरपि क्रियाः पूर्णाः साङ्गा भवन्ति । "यस्य स्मृत्ये"तिवाक्यात् । क्रियारूपो भगवानाविर्भवतीत्यर्थः । तेनैव तत्र चित्तावेशश्च भवति । क्रियया चित्तशुद्धौ भगवदावेशो युक्त इति हिशब्दः । चरणाविष्टचेतस्त्वे ज्ञानशक्तिरूपो भगवानाविर्भवतीत्यर्थः । एवं ज्ञानक्रिये यदा विष्णुरूपे जाते तदा मोक्षो युक्त एवेत्यर्थः । भगवद्रूपकर्मणो मोक्षसाधकत्वं निबन्धे स्वर्गपदविचारे विवृतम् ॥ ३७ ॥

(५) भगवदीयनिर्भयराममनिर्मिता श्रीसुबोधिनीकारिकाव्याख्या ।

स्मरणेन क्रियाः पूर्णाश्चित्तावेशश्च तत्र हि ।
ज्ञानक्रिये यदा विष्णुस्तदा मोक्षो न संशयः ॥ १ ॥

अत्र श्लोके हि वैदिकप्रकारेण मोक्षो निरूपितः । स्मरणेनेत्युपलक्षणम् । श्रवणादिभिश्चतुर्भिरपि क्रियाः पूर्णा भवन्ति । 'यस्य स्मृत्या च नामोक्त्ये'तिवाक्यात् । क्रियारूपो भगवानाविर्भवतीत्यर्थः । तेनैव तत्र चित्तावेशश्च भवति । चरणाविष्टचेतस्त्वे ज्ञानशक्तिरूपो भगवानाविर्भवतीत्यर्थः । एवं ज्ञानक्रिये यदा विष्णुरूपे जाते तदा मोक्षो युक्त एवेत्यर्थः । मूले स्मरन् गृणन्नित्यादिना स्मरणाद्युक्तिराविष्टचेता इत्यनेन चित्तावेशश्च स्पष्ट एव ॥ ३७ ॥

॥ इति द्वितीयाध्यायकारिकार्थः ॥ २ ॥

---

[1] भवत्सेवा॰ इत्यपि पाठः ।

दिष्ट्या हरेऽस्या भवतः पदो भुवो भारोपनीतस्तव जन्मनेशितुः ॥
दिष्ट्याङ्कितैस्त्वत्पदकैः सुशोभनैर्द्रक्ष्याम गां द्यां च तवानुकम्पिताम् ॥ ३८ ॥

एवं वैदिकप्रकारेण चतुष्टयमुक्त्वा स्वसिद्धान्तानुसारेण चतुष्टयमाह दिष्ट्येति-चतुर्भिः । भगवच्छास्त्रे भगवानेव प्रमाणादिचतुष्टयम् । भगवत्साक्षात्कारः साक्षात्कृतो वा भगवान् प्रमाणम् । भूमिप्रसङ्गाद् वयं कृतार्था जाता इति वदन्तः सर्वमेव जगद् भगवता कृतार्थमासीदित्याहुः । हरे ते पदो भुवः पादरूपाया भूमेस्ते जन्मना भारोपनीतः । मर्दनक्लेशस्तु परमानन्दप्राकट्येनैव गच्छतीति । भारहानौ जन्मन एव करणत्वं न तु किञ्चित् तत्र कर्तव्यमस्ति । तत्र हेतुरीशितुरिति । ईशप्राकट्यमेव सर्वानर्थनिवर्तकम् । भूमिभारनिराकरणं च तवावश्यकम् । अस्माकं च हितकारि । यतस्तव चरणरूपा भूः । सर्वोपि स्वचरणभारं दूरीकरोति । उपास्ये च दोषाभावः सर्वेषां हितकारी । एतत्करणं चावश्यकं यतो हरिस्त्वम् । भगवज्जन्मनोलौकिकत्वात् क्लृप्तसाधनाभावात् सर्वात्मकत्वाच्च भगवतोसम्भावितमिति दिष्ट्येत्युक्तम् । केचित् 'त्विदमुदरे समागमनं भूमेर्भारहरणमेव न तु तव जन्मे'त्याहुः । अतो भूमावानन्द एव केवलं प्रकट इति । अन्यदपि जातमित्याह दिष्ट्याङ्कितैरिति । देवा अपि भुवं न स्पृशन्ति किं पुनर्भगवान् स्प्रक्ष्यति? अतोसम्भावितमपि यद् भविष्यति तद् दिष्ट्येति । सर्वरूपत्वाद् भगवतो मनुष्यादिरूपेण भुवं स्पृशत्येव किमाश्चर्यमित्याशङ्क्याहाङ्कितैरिति । ध्वजवज्राङ्कुशादिचिह्नैरङ्कितैः । अङ्किताममितिपाठे शङ्कापरिहारार्थम् । सुशोभनैः सर्वलक्षण-

(२) श्रीपुरुषोत्तमचरणप्रणीतः श्रीसुबोधिनीटिप्पण्योः प्रकाशः ।

दिष्ट्या हरेऽस्या इत्यत्र–भगवतः प्रमाणत्वं कथमित्याकाङ्क्षायामाहुर्भगवदित्यादि । "भिद्यते हृदयग्रन्थि"रितिश्रुतौ भगवद्दर्शने सर्वसंशयनिवृत्तेरपि फलत्वेनोक्तत्वाद् **भगवत्साक्षात्कारः प्रमाणं** श्रुतौ "तस्मिन् दृष्ट" इत्युक्तत्वेन **साक्षात्कृते** भगवत्येवोक्तफलस्य पर्यवसानात् । "प्राणन्नेव प्राणो भवती"तिवदा[1]वरणभञ्जनेन प्रमाणकार्यं कुर्वन् **साक्षात्कृतो भगवानेव वा प्रमाणमि**त्यर्थः । अत्र द्वितीयपक्षस्य मुख्यत्वेपि द्रक्ष्याम इतिकथनेन भगवत इदानीमगोचरत्वाद् द्वितीयपक्षेनादरः सूच्यते । **शङ्कापरिहारार्थमिति** । पदान्तरशङ्कापरिहारार्थम् । ननु विस्मयजनक उत्तमेर्थे दृष्टे स्वभाग्यमभिनन्दनीयं पदाङ्कदर्शने किमाश्चर्यमित्याकाङ्क्षायाम**सम्भावितमिति** । जन्मासम्भावितम् । पूर्वं मूलेन पदकशब्द "इवे प्रतिकृता"वित्यनेन

(३) श्रीमद्वल्लभमहाराजकृतः श्रीसुबोधिनीलेखः ।

दिष्ट्या हरे इत्यत्र–**भगवत्साक्षात्कार** इति । प्रमाणस्वरूपनिष्ठरसानुभावक इत्यर्थः । मूले **गां द्यां च द्रक्ष्याम** इत्युक्तं भगवत्साक्षात्कारः स्पष्टतया नोक्त इत्यरुच्या पक्षान्तरमाहुः **साक्षात्कृतो वेति** । भगवान् स्वयमेव स्वरूपानन्दमनुभावयति **न तु साधनसाध्यं** तदितिभावः । जन्मनो भारापनेतृत्वं व्युत्पादयति **मर्दनेति** । तथा च मूले भारपदेन मर्दनक्लेशो ज्ञेयः । **केचित् त्विति** । अस्मिन् पक्षे जन्मनेति न तृतीयान्तं किन्तु न जन्मेतिपदच्छेदः । समागमनस्य भारहरणहेतुत्वं न तु तद्रूपत्वमेवेत्यस्वरस उक्तः । **अत इति** । जन्मनोभावेनाप्राकृतत्वसूचनादित्यर्थः । **शङ्कापरिहारार्थमिति** । अङ्कितैरितिपाठे भूस्पर्शनाश्चर्यशङ्का तेन पदेन निरस्ता । अङ्किताममितिपाठे तु सा शङ्का सुशो-

[1] शक्तिविरुद्धावरणनिवर्तनेन ।

नतेभवस्येशभवस्य कारणं विनाविनोदं बत तर्कयामहे ॥
भवो निरोधः स्थितिरप्यविद्यया कृता यतस्त्वय्यभवाश्रयात्मनि॥३९॥

सम्पन्नैः पादैरङ्कितां चिह्नितां गां द्रक्ष्याम इति महद्भाग्यमस्माकम् । भूमिः पदं गृह्णातीत्यपि भाग्यम् । पदं छायामपि जनयतीत्यपि । पुरुषपदमुद्धृता च भूर्ब्रह्मणो दुहितेति सानुरागाया भगवति दर्शनं दिष्ट्या । अत्र तामित्यनुक्त्वा गामिति यदुक्तवांस्तेन पदाङ्किता सती सर्वेषां सकलकामदोग्ध्री भविष्यतीति सूच्यते । अपरं च पूर्वमियमेव या गोरूपाश्रुमुखीत्वादियुक्ता दृष्टा सा परमानन्दरूपपदाङ्किता द्रक्ष्यत इत्यपि महद् भाग्यं न इत्यपि गोपदेन ज्ञाप्यते । किञ्च पादैरेवानुकम्पितां त्वया वा द्यां च द्रक्ष्यामः । देवानां सर्वोपकारकरणाददित्याः कुण्डलदानादिना च द्यौरनुकम्पिता । अतोस्माकमेव भाग्यं यदुभयं द्रक्ष्यामः । दर्शनं प्रमाणमाविर्भावः प्रमेयमिति ॥ ३८ ॥

आविर्भावं समर्थयति नतेभवस्येति । तेभवस्य जन्मरहितस्य भवस्य जन्मनः कारणं विनोदं विना न तर्कयामहे । विनोदो लीला । वेः कालस्य वा नोदः प्रेरणम् । कालो हि स्थिरः सर्वानेव मर्यादया यथासुखं करोति । स जन्मना नोद्यते । अन्यथा-

---

(२) श्रीपुरुषोत्तमचरणप्रणीतः श्रीसुबोधिनीटिप्पण्योः प्रकाशः ।

कप्रत्ययसिद्धमन्यमर्थं बोधयन्ति । द्विधा पूर्वमाहुर्भूमिः पदमित्यादि पदं छायामित्यादि च । देवपादा भूमिं न स्पृशन्ति छायां च न जनयन्ति तदत्र देवदेवपदे जातमिति विस्मयादभिनन्दनम् । तृतीयमाहुः पुरुषपदमित्यादि । त्रिलोकीकल्पनायां भूः पुरुषस्य पदम् । अवान्तरकल्पेषु ब्रह्मणा त्रिलोकी निर्मीयत इति ब्रह्मजन्या भूः । किञ्चा"पो वा इदमग्रे सलिलमासीत् तस्मिन् प्रजापतिर्वायुर्भूत्वाचरत् तां वराहो भूत्वाहरत् तां विश्वकर्मा भूत्वा व्यमार्ट्सापृथत् तत् पृथिव्याः पृथिवीत्व"मितिश्रुत्युक्ते पक्षेप्युद्धृता । उभयथापि ब्रह्मणो दुहितातस्तथेत्यतो भाग्याभिनन्दनमित्यर्थः ॥ ३८ ॥

नतेभवस्येत्यत्र-आविर्भावं समर्थयतीति दर्शनप्रामाण्यार्थं समर्थयति । मूले बतशब्दो हर्षवाचकः । कारणमिति । प्रयोजकम् । न तर्कयामह इति । अन्यन्न तर्कयामहे । तथा च लीलै-

(३) श्रीमद्वल्लभमहाराजकृतः श्रीसुबोधिनीलेखः ।

भनैरितिपदेन निरस्तेत्यर्थः । अङ्कितत्वकथनेन भूमेर्भगवतश्चानुरागः सूचितस्तत्र भूम्यनुरागं विशदयन्ति भूमिरिति । अत्यनुरागेण सात्त्विकभावस्वेदोद्गमे पदं प्रतिफलति । अतः पदग्रहणेन भूमेरनुरागः सूचितः । भगवदनुरागमाहुः पदमिति । अनुरागेण गाढधारणे पदं छायामङ्कं जनयति । अतोङ्ककथनाद् गाढधारणसूचनेन भगवदनुग्रहः सूचित इत्यर्थः । भूमेर्ब्रह्मदुहितृत्वं सम्पादयति पुरुषपदमिति । पदं जघनमारभ्य तलपर्यन्तम् । "भूर्लोकः कल्पितः पद्भ्या"मित्यत्र तथाविवरणात् । एतत्पक्षे ब्रह्मणा ध्यानेन तथा निर्मितत्वाद् दुहितृत्वम् । पृथग्भूतैव भूमिर्ब्रह्मणा वराहमाविर्भाव्योद्धृतेतिपक्ष उपकरणाद् दुहितृत्वम् । तथा च भूमिः पुरुषपदरूपोद्धृता चेतिपक्षद्वयेपि ब्रह्मणो दुहितेत्यर्थः । "जघनाब्जपृथग्रूपैस्त्रिधा भूमेर्निरूपणं" ब्राह्मे पाद्मे च वाराह इतिसिद्धान्तः । तत्र जघनपक्षे पृथक्पक्षे च सन्दिग्धत्वाद् दुहितृत्वं व्युत्पादितम् । अब्जपक्षे "त्वनेन लोकान् प्राग् लीनान् कल्पितासीत्यचिन्तय"दितिवाक्यात् स्वयमेव कल्पितेति दुहितृत्वं स्पष्टमेवेतिभावः । स्वदुहितुर्भगवदन्योन्यानुरागसहिताया दर्शनं दिष्ट्येत्यर्थः । पादैरेवेति । न तु सामान्यतो देवादिरूपेणेत्येवकारः ॥ ३८ ॥

क्रियते । विनापि संसारनौकायां वा । अन्यथा संसारनौः पारं न गच्छेत् । अस्मिन्नर्थे नते नम्रे शरणागते पुरुषे भवनिवारकस्य यो भवो जन्म तस्य कारणं विनाविनोदं तर्कयामह इतिसम्बन्धो ज्ञेयः । यद्वा नतो य इभो गजेन्द्रस्तस्य वममृतं मोक्षो यस्माद् तादृशस्येत्यग्रे पूर्ववत् । तथा च पशुजातीयस्यापि नतिमात्रेण भवनिवारकस्य भवोसम्भावित इति तस्य हेतुं तं तर्कयामह इतिभावः । नौकारहिता वा संसृतिस्तस्यां सत्यां सर्वप्रेरणं तव भवस्य कारणम् । यद्यप्यत्र प्रमाणं नास्ति यथार्थद्रष्टुराप्तस्याभावादद्यापि त्वयाप्यनुक्तत्वादतः स्वयमेव तर्कयामहे । वस्तुतस्तु लीलापि भवति न वेतिसन्देह एव । ननु सर्वस्यापि जीवस्य मदंशस्य यथा भवस्तथा ममापीति कथमभवस्येत्युच्यते? तत्राह भवो निरोध इति । सर्वस्यापि प्राणिन उत्पत्तिस्थितिप्रलया अविद्यया देहाद्यध्यासेन भवन्ति । स्वतो जीवानां जन्माभावात् । तदपि त्वयि सति भवति । अन्यथा निराधारे जगत्युत्पत्तिर्न स्यात् । तत्रापि त्वय्युदासीने न भवति । अनित्ये न भवति । असमवायित्वे न भवति । आधारसमवाययोरवश्यापेक्षणात् । तव चोत्पत्तौ जगतोनादित्वं भज्येत । अलीकत्वं च स्यात् । यथा तव भव आकस्मिक एवमेव जगतोपि भवेत् । अतोभव आश्रयरूपे आत्मरूपे सत्येव जीवानामुत्पत्त्यादिर्भवेत् । एवं भगवतो लीलया प्रादुर्भावः । स्वरूपनिमित्ताज्ञानं वा । अन्यथा सर्वमेव जगन्न स्यादित्यानन्दाविर्भावो भगवान् निरूपितः ॥३९॥

(२) श्रीपुरुषोत्तमचरणप्रणीतः श्रीसुबोधिनीटिप्पण्योः प्रकाशः ।

वाविर्भावप्रयोजिकेत्यर्थः । विनोदशब्दस्यार्थान्तरमाहुर्वेरित्यादि । तथा च कालस्यान्यथा करणमाविर्भावप्रयोजकमित्यर्थः । योगान्तरमाहुर्विनावीत्यादि । विशब्दो विशेषशब्दस्यैकदेशः सत्यासत्याभामेतिवद् विशेषं बोधयति । विशेषश्च देहः । पञ्चमस्कन्धे "येषां समूहेन कृतो विशेष" इति जडवाक्यात् । स च भावविकारविचारे संसारत्वेन पर्यवस्यति । भावविकारशून्यस्य प्रपञ्चस्य ब्रह्मात्मकत्वात् । संसारस्य नौत्वं च "नृदेहमाद्यं सुलभं सुदुर्लभ"मित्येकादशस्कन्धीयभगवद्वाक्योक्तन्यायाद् बोध्यम् । एतेनैव तन्नोदनस्याविर्भावप्रयोजकता व्याख्याता । तदेतदाहुरन्यथेत्यादि । तदा च यदि भगवान् भक्तानां पतिपुत्राद्याभिमानिकसम्बन्धिरूपेण नाविर्भवेत् तदा संसारनौः पारं न प्राप्नुयादित्यर्थः । अस्मिन् पक्ष आरम्भगतस्य नशब्दस्यान्वयो न भवतीति तदर्थं योजनान्तरमाहुरस्मिन्नर्थ इत्यादि । अस्मिन्नेवार्थे पक्षान्तरमाहुर्यद्वेत्यादि । विशब्दस्य वियोगरूपमर्थान्तरमभिप्रेत्यार्थान्तरमाहुर्नौकेत्यादि । सर्वप्रेरणमिति । सर्वेषामवतारकालीनानां कामभयादिभिः स्वसम्बन्धकरणम् ।

(३) श्रीमद्वल्लभमहाराजकृतः श्रीसुबोधिनीलेखः ।

नतेभवस्येत्यत्र–अन्यथाक्रियत इति । प्राकट्यानन्तरं कालस्य साधकत्वं बाधकत्वं वा नास्तीतिभावः । **संसारनौरि**ति । संसारस्थितेन्द्रियरूपा नौः कामोदधितारिका पारं कामस्य पर्यवसानं न प्राप्नुयादित्यर्थः । इन्द्रियनौकायां सत्यां तस्या नोदं स्वस्मिन् प्रेरणं प्राकट्ये कारणं **तर्कयामह** इत्यर्थः । स्वस्य कामान्तरूपत्वात् स्वस्मिन् प्रेरणे पारं गच्छेदितिभावः । **तत्रापीति** । उदासीने सति भवो न भवेत् । अनित्ये सति स्वस्यैव नाशप्रतियोगित्वात् तत्कृतोन्यस्य निरोधो न भवेत् । असमवायित्वे स्थितिर्न भवेत् । तत्र हेतुमाहुराधारेति । **असमवायी**त्यनेनाधारः समवायश्चोक्त इतिभावः । अभवाश्रयात्मनीतिपदत्रयस्यार्थमाहुस्तव चेति । भवदुत्पत्तेः पूर्वं जगतः कर्ता को वा स्यात्? आश्रयाभावे शशविषाणवदलीकं जगत् स्यात् । आत्माभावे यथा त्वय्यात्मान्तराभावात् स्वतन्त्रत्वेनानियतस्तव भवस्तथा जगतोपि स्यादित्यर्थः । **स्वरूपेति** । स्वरूपप्राकट्य-

मत्स्याश्वकच्छपनृसिंहवराहहंसराजन्यविप्रविबुधेषु कृतावतारः ॥
त्वं पासि नस्त्रिभुवनं च तथाधुनेश भारं भुवो हर यदूत्तम वन्दनं ते ॥४०॥

स एव साधनमित्याह मत्स्याश्वेति । यथा पूर्वं नवावतारा जाता एवमयमपि दशमः । त्रयो जलजाः । त्रयो वनजाः । त्रयो लोकजाः । मत्स्याश्वकच्छपा नृसिंहवराहहंसा राजन्यविप्रविबुधाश्च तमोरजःसत्त्वसमानाकृतयः । अश्वो हयग्रीवः । अश्वोपि जलजो हयग्रीवोपि जलजः । नृसिंहः काष्ठजत्वाद् वनजः । वराह आरण्यप्रकृतिक इति । अक्षजोपि बहिर्वायुस्थानत्वादारण्यः । राजन्यो रघुनाथः । विप्रः परशुरामः । विबुधो

---

(२) श्रीपुरुषोत्तमचरणप्रणीतः श्रीसुबोधिनीटिप्पण्योः प्रकाशः ।

नन्वेतेषु पक्षेषु कश्चिदेको निष्कृष्य वक्तव्यः किं बहुभिरित्याकाङ्क्षायामाहुर्यद्यपीत्यादि । तथा चापक्षाभावात् कल्पनया बहवस्तर्क्यन्त इत्यर्थः । ननु तर्हि लीलापक्ष एवाद्रियतां किमन्यैरित्यत आहुर्वस्तुत इत्यादि । "स वै नैव रेमे" इतिश्रुतौ लीलायाः स्वबहुभवन एव कारणताया उक्तत्वेन मूलरूपजन्मकारणताया अनुक्तत्वेन च तत्रेदमपि गोचरीभवतीत्यस्य निर्णेतुमशक्यत्वात् सन्देह एवेत्यर्थः । उत्तरार्धव्याख्याने जगतीति । विषये सप्तमी । अनादित्वमिति । "न कदाचिदनीदृशं जगदि"तिश्रुत्या "यथेदानीं तथा चाग्रे पश्चादप्येतदीदृश"मितिस्मृत्या च बोधितमनादित्वम् । अलीकत्वमिति । नित्यस्य मूलकारणस्याभावादलीकत्वम् । आकस्मिक इति । अहेतुजन्यः । तथा च यदृच्छापक्षापत्त्या श्रुतिविरोधः । अत इति । उत्तरदूषणनिरासार्थत्वात् । "जीवतदुत्पत्त्यादिर्मूलकारणाधारा साधिष्ठाना स्वरूपवती । उत्पत्त्यादिहेतुत्वात्[1] । स्वस्वमतप्रतिपन्नप्रथमकार्यव"दित्यनुमानेन सिद्धे सत्ये तादृशे कारणे जीवाद्युत्पत्तिर्भवेत् । एवं युक्त्या भगवतोभवत्वं व्युत्पाद्य पद्ये फलितमाहुरेवमित्यादि । पूर्वोक्तरीत्या भगवत्सत्तायाः साधनेन "स वै नैव रेमे" इतिश्रुत्यनुसृतो लीलया प्रादुर्भावः समर्थितः पूर्वार्धोक्तरीत्या प्रादुर्भावप्रयोजकाज्ञानं वा समर्थितम् । तत्र युक्तिमाहुरन्यथेत्यादि । भगवतः सादित्वेनाश्रयत्वेनात्मरूपत्वे च सर्वमेव जगन्न स्यात् । नित्यस्य कारणस्य वक्तुमशक्यत्वादित्यर्थः ॥ ३९ ॥

मत्स्याश्वेत्यत्र—अश्वोपि जलज इति । "अप्सु योनिर्वा अश्व" इतिश्रुतेर्हयग्रीवोपि जलज इति । इदं कल्पान्तराभिप्रायम् । द्वितीयस्कन्धे ब्रह्मसत्रे हयग्रीवप्रादुर्भावस्योक्तत्वात् । अथवा पञ्चमस्कन्धे "वेदान् युगान्ते तपसा तिरस्कृतान् रसातलाद् यो नृतुरङ्गविग्रहः प्रत्याददे वै कवयेभियाचत" इत्यत्र युगान्तरे रसातलाद् वेदानयने जल एवाविर्भूय स्थिते तथेत्यर्थः । अक्षजोपीत्यादि ।

(३) श्रीमद्वल्लभमहाराजकृतः श्रीसुबोधिनीलेखः ।

निमित्तं लीला वा प्रेरणं वान्यद्वेत्यज्ञानं तर्ककथनादितिभावः । लीलैव चेद्धेतुस्तदा ज्ञानं सम्पन्नमन्यश्चेद्धेतुस्तदाज्ञानमिति तर्कस्वरूपं विवृतम् । उत्तरार्धार्थमाहुरन्यथेति । भगवतो भवे पत्युक्तप्रकारेण सर्वमेवानादिभूतं जगन्न स्यादितिहेतोरानन्दरूप एव न तु भवरूप आविर्भावो स्य तादृशो भगवान् निरूपित इत्यर्थः ॥ ३९ ॥

मत्स्याश्वेत्यत्र—हयग्रीवोपीति । हयग्रीवासुरोपीत्यर्थः । अतोश्वस्य जलजत्वं सम्भवतीतिभावः । बहिर्वायुस्थानत्वादिति । घ्राणं बहिर्वायुस्थानमरण्यमपि ग्रामाद् बहिर्भूतवायोः

---

[1] उत्पत्तिमत्त्वात् स्थितिमत्त्वात् तिरोभाववत्त्वात् ।

वामनः । तरतमभावात् त्रित्वम् । मत्स्यादश्व उत्तमः । अश्वादपि कूर्मः । वास्तव्यत्वात् । नृसिंहाद् वराहः । भूम्युद्धारकहिरण्याक्षमारकत्वात् । ततोपि ज्ञानप्रदो हंसो महान् । क्षत्रियब्राह्मणदेवेषु तरतमभावः स्पष्टः । एभिर्नवविधैर्नवविधा अपि रक्षिताः । इदानीमेकेनैव नवविधा रक्षणीयाः । अयमेव भगवान् तत्तज्जात्यनुकूलाकाररूपेष्ववतारं कृत्वा पाति । अधुना ततोप्यधिकं विज्ञापयन्ति । त्वमेतेषु पूर्वं कृतावतारो नोस्मान् त्रिभुवनं चकाराद् धर्मादिकमपि पासि । तथाधुना हे ईश । सर्वसामर्थ्यरूपेणावतीर्णस्तथा । पूर्वोक्तं त्रयं देवत्रैलोक्यधर्मरक्षा भूमेर्भारनिराकरणं चाधिकम् । अस्यापि लोके व्यवहारो यदूत्तमेति । प्रत्युपकारस्ते वन्दनम् । नमस्कार एव प्रत्युपकार इत्यर्थः ॥

एतान्येव भगवतो दश रूपाणि सर्वपुरुषार्थसाधकानि । अत्र दृष्टान्तत्वेन मत्स्याद्युक्तेरयं भावः । भूभारभूतासुरराजन्यहननार्थं ह्यवतारः । एवं सति तैः सह युद्धं सम्भाव्यते । तच्च स्नेहातिशयेन भक्तैः सोढुमशक्यम् । अतो "रूपं चेदं पौरुषं जन्म ते मय्यसा"वित्यादिना देवकीवद् ब्रह्मादयो माहात्म्यज्ञानवन्तोपि भक्तत्वेन भूभारहरणे प्रकारविशेषं प्रार्थयन्ति । यावत् स्वस्यैश्वर्याद्यप्राकट्येन निगूढत्वेनान्यतो वा शत्रुहननं भवति तावन् न स्वयं युद्धं कार्यमिति । तत्र प्रलयाब्धौ सत्यव्रतादिभक्ता रक्षणीयाः । एवं सति पुरुषादिरूपेण रक्षणे क्रियमाणे लोकरीत्या मकरादिभयसम्भावनया स्नेहेन भक्तानां क्लेशः स्यादिति तदभावाय येन रूपेण जलसञ्चारः सुखावहस्तद्रूपं जगति हीनजातीयमपि मात्स्यमङ्गीकृत्य रक्षितवांस्तथाधुनोक्तरीत्येतिप्रार्थना । अत एव स्वैश्वर्यादिविरुद्धमपि याचकत्वमङ्गीकृत्य भीमेन जरासन्धं मारितवान् न तु स्वयम् । हयग्रीवो ब्रह्मणः सत्रे प्रादुर्भूतः सन्नसुरहननवेदरक्षादिकं कृतवान् । इहापि राजसूये प्रकटो ब्राह्मणसम्माननेन मर्यादां स्थापयित्वा वेदविरुद्धवादिनं चैद्यमनायासेन मारितवान् । कच्छपस्तु "मेनेङ्गकण्डूयन"मित्यादिवाक्यैः सुखसाधनत्वेनैव मन्दरं दधार । तद्वदिहापि वीर्यबलाधिक्यजबाहुकण्डूशान्त्यर्थमेव युद्धं कार्यं न तु प्रतिभटोपस्थितिमात्रतः । तदा त्वन्य एव प्रेरणीय इतिप्रार्थना । अत एव यत्र युद्धं कृतं तत्र तथैव कृतमिति ज्ञेयम् । क्रीडार्थं मृगयावत् । अत एव "विक्रीडितं तज्जगदीशयोः पर"मितिवचनम् । यथामृतदानार्थमेव मन्दरधारणं तथेहापि स्वस्वरूपामृतदानार्थमेव गोवर्धनोद्धरणं तेन रक्षां च कृतवान् । नृसिंहस्तु

(२) श्रीपुरुषोत्तमचरणप्रणीतः श्रीसुबोधिनीटिप्पण्योः प्रकाशः ।

अक्षं मनोरूपमिन्द्रियं तस्मात् प्रकटो हंसः । स ब्रह्मणा ध्याने क्रियमाणे प्रकटः । ध्यानं च मानसम् । तथा च 'तदुदित' इतिन्यायेन तस्याक्षजत्वमुच्यते । "स मानसीन आत्मा जनाना"मितिश्रुतेश्च । बहिर्वायुर्यत्रासौ बहिर्वायुराकाशस्तदेव स्थानमुड्डयनं यस्य स तथा । तथा च योवतीर्यान्यान् वने प्रवेशयति तस्मादारण्यत्वमुचितमितिभावः । एवं व्याख्यानं जलवासित्वेन जलप्रकृतिकत्ववारणायेति बोध्यम् । तरतमभावादिति । मत्स्यादिपूत्तरोत्तरं तथात्वात् । वास्तव्यत्वादिति । सर्वदा

(३) श्रीमद्वल्लभमहाराजकृतः श्रीसुबोधिनीलेखः ।

स्थानमितिभावः । तरतमभावं विवृण्वन्ति मत्स्यादिति । इदमुत्तमत्वं कार्यवशात् प्रातीतिकम् । वास्तव्यत्वादिति । वास्तवरूपमर्हतीति वास्तव्यः । कूर्मः पृथिवीं सदा बिभर्ति । अन्ये त्ववतारदशायामेव कार्यं कुर्वन्तीत्यर्थः । भूम्युद्धारेति । नृसिंहेन प्रह्लादस्य यथास्थितस्य रक्षणं न तु नष्टाया भूमेरिवोद्धरणमितिभावः । भारनिराकरणमिति । रामावतारे रावणवधार्थं प्रार्थितत्वात् ताव-

१. क्लेशमकरा° इतिपाठोपि ।

दिष्ट्याम्ब ते कुक्षिगतः परः पुमानंशेन साक्षाद् भगवान् भवाय नः॥
माभूद् भय भोजपतेर्मुमूर्षोर्गोप्ता यदूनां भविता तवात्मजः॥ ४१॥

भक्तपितरमपि पूर्वभक्तमपि भक्तरक्षार्थमकस्मात् प्रादुर्भूय मारितवान्। लक्ष्म्यादीनामप्यगम्यो दैत्यत्वेपि भक्तमात्रगम्य इत्यपि ज्ञापितवान्। इहापि पाण्डवरक्षार्थं तत्पितामहादीन् भक्तानप्यासुरावेशिनो मारितवान्। तथैव कंसादीनपि। वनवासे पार्थरक्षार्थमकस्मादाविर्भूय शिष्टशाकान्नं भक्षयित्वा सर्वं समाहितवान्। वराहस्तु यदुद्धारार्थं प्रवृत्तस्तत्रैतादृक्पक्षपातवान् येन तन्मात्रविशेषगुणग्राहकेन्द्रियस्यैवाधिष्ठाने प्रकटोभवन्न तु नृसिंहादिवत्। इहापि पाण्डवरक्षार्थमागच्छंस्तन्मात्रगुणग्राहिविदुरगेह एव स्थितोभवन्न त्वन्यत्र। तथा व्रजस्थानुद्धर्तुं तन्मात्रसम्बन्धिनि स्थले स्वयमाविर्भूय तथा कृतवान् न त्वन्यत्र स्थितः। एवमेव वैदर्भ्युद्धारं कुर्वन् हिरण्याक्षवन्मध्येमार्गं प्रतिबन्धकर्तारं रुक्मिणमुपेत्यैव स्वकार्यं कृतवान् न तु तदैव हतवान्। अग्रे च तथा कृतवान्। हंसस्तु तत्त्वमुपदिश्य ब्रह्मादिविषादहन्ता। इहापि वेदमर्यादाविरोधिगुरुवधादेर्विमुखस्य तच्चिन्ताविषादं तत्त्वोपदेशेन हतवान्। अन्यथा भूभारहरणं न स्यात्। राजन्यस्तु मज्जनसाधनं तारकं कृत्वैकभक्तार्थमनेकान् दैत्यानवधीत्। तथेहापि भूनिमित्तमनेके मारणीयाः। एतेनैकस्या भुवो निमित्तमनेकान् कथं वधिष्य इतिशङ्कापास्ता। द्वेषादिभावस्यापि तारकत्वं स्पष्टम्। विप्रस्तु ब्रह्मवृत्तिरपि घोरं क्षात्रमूरीकृत्यासुरराजन्यानवधीत्। इहापि ब्रह्मत्वेन समत्वेपि दैत्यवधः कार्य एव। विबुधस्तु मातृप्रार्थनयाविर्भूय ब्रह्माद्यशक्यं त्रिभुवनहरणं वाङ्मात्रेण कृतवान्। एवमत्र वृकासुरवधे स्पष्टम्। देवकीप्रार्थनयाविर्भूय ब्रह्मादिदुरापं स्वानन्दं यदुभ्यो दत्तवान् राज्यलिप्सुं कंसं मारयित्वोग्रसेनाय राज्यं दत्तवान् न तु स्वयं गृहीतवानिति एवं नमस्कारान्तं भगवान् स्तुतः। कंसादिवधस्त्वप्रयोजकः। तस्मान्न विशेषेण गणितः॥४०॥

प्रसङ्गात् तच्चरित्रं फलरूपं निरूपयन् देवकीसान्त्वनमप्याह दिष्ट्याम्बेति। हे अम्ब मातः। सर्वात्मकस्य भगवतो माता मातैव। नृसिंहादिवदकस्मादेवाविर्भावोयुक्तः। यत् ते कुक्षिं गत एतद् दिष्ट्या। उक्तमर्थमुपपादयितुमाह परः पुमानिति। पुरुषोत्तम इत्यर्थः।

---

(२) श्रीपुरुषोत्तमचरणप्रणीतः श्रीसुबोधिनीटिप्पण्योः प्रकाशः।

जलवासित्वात्। इदं च तैत्तिरीयब्राह्मणे प्रजापतिकूर्मयोः संवादे "ममैव त्वं पूर्वः समभू"रिति प्रजापतिना प्रोक्तः कूर्मः "पूर्वमेवाहमिहास्मी"त्युक्त्वा "सहस्रशीर्षा पुरुषः सहस्राक्षः सहस्रपादि"तिश्रावणात् स्फुटम्॥ ४०॥

दिष्ट्येत्यत्र—तच्चरित्रं फलरूपमिति। "दिष्ट्या हरेस्या"इत्यत्र भगवच्छास्त्रे भगवानेव प्रमाणादिचतुष्टयमिति प्रतिज्ञाय यदत्र चरित्रस्य फलत्वमुक्तं तद् धर्मरूपेण प्रकटस्याविर्भावः कर्माण्या-

(३) श्रीमद्वल्लभमहाराजकृतः श्रीसुबोधिनीलेखः।

न्मात्रकरणं धर्मरक्षाप्रसङ्गेनान्यदपि न तु मुख्यतया यावद्धारनिराकरणमितिभावः। ननु नवावतारकार्यमधिकं दशमावतारकार्यं भूभारहरणं च प्रार्थितमवतारान्तरकार्यं कुतो न प्रार्थितमित्याशङ्क्याहुरेतान्येवेति। एतैरेव सर्वकार्यसिद्धिरित्यर्थः॥ ४०॥

दिष्ट्याम्बेत्यस्याभासे—प्रसङ्गादित्यस्य देवकीसान्त्वनमित्यनेनान्वयः। फलरूपत्वस्यावान्तरप्रकरणार्थसङ्गतत्वात् सान्त्वनस्य च कथासङ्गतत्वात् परपुरुषत्वकथनात् तच्चरित्रस्य

श्रीशुक उवाच—इत्यभिष्टूय पुरुषं यद्रूपमनिदं यथा ॥
ब्रह्मेशानौ पुरोधाय देवाः प्रतिययुर्दिवम् ॥ ४२ ॥

अंशेन तव कुक्ष्येकदेशेन प्रद्युम्नांशेन पुत्रो वा । साक्षाद् भगवानिति ज्ञानक्रियांशव्यावृत्त्यर्थम् । तवोदरे त्वदर्थं नागतः किन्तु भवाय नोऽस्माकमेवोद्भवाय तव कुक्षिं गतः । तर्हि मम का गतिरितिचेत् तत्राह तव भयं मा भून्न भविष्यति । आशंसायां प्रथमार्थे "छन्दसि लुङ्लङ्लिट" इति लडर्थे लुङ् । "माङि लुङि"तिसूत्रादपि तथा । भोजपतेः कंसात् । स हि वचनेनैव भीषयति । न तु क्रियां कर्तुं शक्तः । वचनं च तस्योपेक्ष्यम् । यतोयं मुमूर्षुः । मुमूर्षूणां विक्लवा गिरो भवन्ति । ननु वचनमात्रेणैव कथं भयनिवृत्तिस्तत्राह गोप्ता यदूनां भविता तवात्मज इति । तव रक्षायां कः सन्देहः? यदूनां सर्वेषामेव तवात्मजो गोप्ता भविष्यति । अनेन स्वरूपकार्यमानुषङ्गिकं च कार्यमुक्तम् ॥ ४१ ॥ [illegible] उपसंहरतीतीति । पुरुषमिति । स्वतन्त्रतया सर्वकार्यकर्तृत्वमुक्तम् । यद् रूपं पूर्वं स्तोत्रे यादृशं रूपं निरूपितम् । अनिदं यथैतदुक्तं तथा च न भवति । दैत्यानामपि मुक्तिदानेन हितकर्तृत्वात् । इदमेवं भवदपि तथा न भवति । प्रकारभेदेन सर्वमेव सत्यं सर्वमसत्यमित्यर्थः । ब्रह्मेशानौ कथञ्चिदत्रैव स्थास्यत इति शङ्कया तौ पुरोधायाग्रे कृत्वा देवा दिवं प्रति ययुः । प्रतिदिवमिति । एकविंशतिः स्वर्गाः शतं स्वर्गाश्चेतिमतभेदेन स्वस्वस्वर्गे स स देवो गत इत्यर्थः । ययुरिति । मध्ये दैत्यकृतो विघ्नः कोपि न जात इति "या प्रापण" इतिधातुना सूचितम् ॥ ४२ ॥

इति श्रीमद्भागवतसुबोधिन्यां श्रीवल्लभदीक्षितविरचितायां
दशमस्कन्धविवरणे द्वितीयोध्यायः ॥ २ ॥

(२) श्रीपुरुषोत्तमचरणप्रणीतः श्रीसुबोधिनीटिप्पण्योः प्रकाशः ।

नन्दरूपेण प्रकटस्याविर्भावो जन्मानीति वैदिकसिद्धान्तस्य भगवच्छास्त्रसिद्धान्तस्य च सामानाधिकरण्यादिति बोध्यम् ॥ ४१ ॥

इतीत्यत्र-मूलेनिदंयथेत्येकं पदम् । समासस्तु इदं च तद् यथा च इदंयथा न इदंयथा अनिदंयथेत्येवं तत्र बोध्यः । एकाविंशतिः स्वर्गा इति । ते च नृसिंहपुराणे सिद्धाः । एवं शतस्वर्गपक्षोपि पुराणान्तरादवगन्तव्यः ॥ ४२ ॥

इतिश्रीमद्वल्लभनन्दनचरणैकतानश्रीयदुपतितनुजपीताम्बरविरचिते दशमस्कन्धसुबोधिनीटिप्पण्योः प्रकाशे द्वितीयाध्यायविवरणम् ॥ २ ॥

(३) श्रीमद्वल्लभमहाराजकृतः श्रीसुबोधिनीलेखः ।

फलरूपत्वमुक्तम् । व्याख्याने प्रथमार्थ इति । अष्टाध्यायीक्रमेणा"शंसावचन लिङि"तिसूत्रात् प्रथमस्य"लट् शेषे चे"ति सूत्रस्याथ लडर्थे भविष्यत्याशंसायां वाच्यायां "छन्दसी"ति सूत्रेण लुङित्यर्थः । अनेनेति । "परः पुरुष" इतिस्वरूपं "नो भवाये"ति कार्यं "तव भयं मामू"दित्यानुषङ्गिकं कार्यमितिविभागः ॥ ४१ ॥ ॥ इति द्वितीयोध्यायः ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे दशमस्कन्धे प्रथमे जन्मप्रकरणे समुद्यमो नाम
द्वितीयोध्यायः ॥ १० ॥ २ ॥

नातिचिरात्प्रकाशयिष्यमाणम्—

कृष्णाश्रयस्तोत्रम् विवरणषट्कसमेतम् ।

(गुर्जरानुवादयुतं च)

Printed by Ramchandra Yesu Shedge, at the Nirnaya Sagar Press
26-28, Kolbhat Lane, Bombay.

Published by Magnalal and Harikrishna Shastri,
Lalbawamandir, Bhuleshwar, Bombay.